

X 261595

Ferge Zsuzsa

NEM CSERÉLEK ELVEKET

életút-beszélgetések

Készítette Weiler Katalin

501595

NORAN LIBRO
BUDAPEST, 2016

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001218313

A kötet szerkesztésében részt vett
Agárdi Péter és Ferge Anna

A borító Féner Tamás fotójának felhasználásával készült

Minden jog fenntartva
ISBN 978-615-5513-69-5

X 261595

© Weiler Katalin, 2016

© Ferge Zsuzsa, 2016

© Képek: Balla Csöngé, Féner Tamás, Gergely Bea,
Jutka Rona, Mitruczky Kinga

© Noran Libro Kiadó, 2016

TARTALOM

Előszó egy életrajzféléhez	7
I. A családról, a háború előtti világról	13
II. A háború utáni életről	55
III. A testvérekről	79
IV. Az egyetemről, Sanyiról, barátokról	109
V. A politikáról és a szociológiához vezető útról	139
VI. A szociálpolitikáról	189
VII. Ami 2009 után történt	213
Kísérlet a lezárásra – 2015. augusztus 17. Monoszlón	237
Utószó	251

Előszó egy életrajzféléhez

Nem tudnám megírni a memoárjaimat, mert az irodalmi műfaj, és én nem vagyok író.

A mostanában divatos családtörténeteket és önéletírásokat is csak akkor szeretem, ha pontos korrajzok, vagy irodalmi értékük is van. Az az életinterjú, amit Weiler Kati állított össze sok éven át folytatott beszélgetéseinkből, se nem pontos korrajz, se nem irodalom. Életinterjú, amit Kati érdeklődése irányított.

Ha Kati szerepét hangsúlyozom, az nem felelősségáthárítás. Én azért sem írtam meg az életemet, mert nem jegyeztem föl soha semmit, nem írtam naplót, esetlegesen őriztem meg leveleket, a memóriám pedig rossz. Ahogy közeledtem a 70 felé, egyre többen kerestek meg, hogy írjam meg az életemet, ha röviden is. Ennek a kérésnek egy esetben nem tudtam ellenállni, amikor a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár a szociális szakma digitális archívumát készítette. Az a néhány oldalas összefoglalás azóta is rajta van a weben. Mások azt kérték, hogy ha már nem írom le, legalább beszéljessünk, és abból majd valami készül. Pik Kati kezdte ezeket a beszélgetéseket, de sajnos, halála félbeszakította ezt a munkáját is. A leg-

teljesebb anyagot – életútfilmet – Hanák Gábor készítette és egyben archiválta is. Az az anyag az övé.

A sok beszélgetésből annyit megértettem, hogy életrajz is többféle van. A váz lehet a kronológia. Ám a diakronia, az események egymás utáni követése nem oldja meg a bonyolult szinkronitások kezelését. Az ember egyszerre él a történelemben, a politikában, a családjában, a szakmájában, a szenvedélyeiben (ha épp vannak). Nagyjából egyidejűleg adódhatnak, aztán meg különböző ritmusban változhatnak az életét is befolyásoló találkozások, élmények, olvasmányok, utazások, betegségek, nyereségek és veszteségek. Más a történés, és más az, ahogy átélem, ahogy feldolgozom, ahogy elraktározom, ahogy az emlékeimben torzítom. Mindez együtt elbeszélhetetlen, és – ha csak nem igazi író írja – érdektelen is. És akkor még egy szót sem szóltam az alaplilemmákról, a hangulatigondolati skáláról az önigazolástól az önmarcangolásig, vagy a szemérmességtől-zárkózottságtól a kitarulkozási vágyig; életünk értelmének és visszamenőleges értékelésének erkölcsi minősítési kényszeréről vagy épp annak eltávolításáról, és ki tudja még, hány hasonló eldöntendő vagy megoldhatatlan kérdéstről.

Az életinterjúban az a jó, hogy nem nekem kell selektálnom és nézőpontot választanom, ezt a kérdező teszi meg. A végtelen sok lehetséges szálból azt húzza ki, ami őt leginkább érdekli. Weiler Kati igyekezett a kronológiát megtartani, de ez a témák szinkron sokfélesége miatt csak részben sikerült – egy-egy kiemelt téma csak önmagán belül lett kronologikus, és egyetlenegy se maradt igazán érintetlen a többi témától. Kati a maga pszichológiai és szociális kultúrájával azt próbálta beszélgetéseink során megtudni, hogyan alakultam én azzá, ami vagyok, a hangsúlyt a személyes kapcsolatok

szövevényére és a belső történésekre helyezve. Nem is találhatott volna rosszabb alanyra. A magánszférámat mindig igyekszem magamnak megtartani, a gyerekeim-unokáim magánszférája érinthetetlen. Róluk annyit, hogy van két csodálatos gyerekem, négy remek unokám, két, örömet jelentő dédunokám. Több mint negyven szép és jó évet töltöttünk együtt a párommal. Abban persze bizonytalan maradtam, hogy hol a magánszféra határa, mit kell és lehet elhallgatni, hol végződik a diszkrécio, és hol kezdődik a hazugság.

Kati azonban annyira őszintén érdeklődött, hogy egy idő után kötélnek álltam. A végeredmény valamilyen kompromisszumsorozat, ahol igyekszünk egymás érdeklődését és érzékenységét tiszteletben tartani.

A beszélgetések hosszú évekig húzódtak. Az elsőre 2005-ben került sor, az utolsóra 2009-ben. Mikor 2011-ben az utolsó simításokat is elvégeztük, befejezettnek tekintettük az anyagot. A folyamat lassúságát főleg az én romló teherbírásum és mindkettőnk leterheltsége okozta. Évente egyszer-kétszer tudtunk időt szakítani többórás beszélgetéseinkre. Ez nyilván látszik a töréseken, eltérő stíluson. Közben a tartalom is kicsit változott. A 2011. évi áttekintésnél rájöttem, hogy noha a napi politika folyton felbukkan, ide nem szabad beszivárognia. Utólag olvasva a dohogásaimat egyrészt az lett világos, hogy az akkor jelentősnek látszó események elfelejtődtek, másrészt az, hogy ma már meg se említeném őket. Lassan megtanultuk, mindig van lejjebb. A felháborodásra ma még több ok van, de ezt egyre inkább kétségbeesés, rezignáltság és szomorúság kíséri. Mindez azonban már nem az „életrajzom”.

Kati leírta a magnós beszélgetéseket, vagy, ha épp kihagyott a magnó, az emlékezetére hagyatkozott. A javítás

során – megbeszélésünk szerint – a technikai vagy más okból kimaradt részeket kiegészítettem, a beszélgetésben csak felbukkanó nagyanyai naplóféléből egyes részleteket beszúrtam, és bizonyos adatoknak (évszámok, nevek, idézetek stb.) utánanéztem. A kontroll azonban messze nem teljes, biztos, hogy sok tárgyszerű pontatlanság maradt a szövegben. És (idő és energia hiányában) semmilyen levéltári vagy más kutatással nem egészítettem ki a visszaemlékezésemet.

Az utólagos korrekciókat követően előálló szöveg sok szempontból hibrid. Nem leírt előbeszéd, de nem is szakmai vagy irodalmi igényű írott szöveg. A családtörténet és szakmai élet, a személyes élet és a közügyek fura, messze nem következetes keveréke. Eredetileg nem közlésre szántuk, se Kati, se én. Katit az érdeklődése vezette, engem pedig az, hogy ha már van ilyen lehetőségem, akkor hadd őrződjenek meg a múlt darabkái gyerekeim és az ő gyerekeik számára, ha majd egyszer érdekli őket.

Az anyag elkészülte után hat évvel szakemberi-baráti készítésre (Agárdi Péter bátorítására) mégis elfogadtuk, hogy kerüljön az anyag kiadásra. Alapos kritikája nyomán 2015-ben egy sor szerkezeti változtatást, hiánypótlást végeztünk. Ezzel persze sokféle új törés is került az anyagba. Úgy láttuk, hogy a további tökéletesítések valószínűleg egyre többet ártanak. Így hát a kéziratot elengedjük. Legyen meg ennek a könyvnek is a saját sorsa.

És végül, már 2015-ben, amikor a kiadáshoz készülődünk, sok más kiegészítő tisztázás mellett megkérdezted, Kati, hogy mit tennék, ha újrakezdhetném. Válaszom nincs, legfőljebb annyi, hogy nem szeretném újrakezdeni. Minden bajjal együtt szép, jó, szerencsés életem volt. Remélem, kevesebbet ártottam, mint amennyit használ-

tam. Harmóniát kerestem, és ezt a személyes életemben gyakran megtaláltam.

Közben 2011, majd 2015 lett, 80 éves lettem, és mire ez a könyv megjelenik, 85 leszek. Fejezzük hát be ezt a fura, kanyargós, egyenetlen életmesét. Köszönöm, Kati, hogy sok mindent előhoztál az életemből, és bocsánat, amiért nem segítettem többet.

2011. szeptember

Ferge Zsuzsa

(Kiegészítve: 2015)

I.

A családról, a háború előtti világról

(2005. november 24.)

Budapesten születtem, a Maros utcai zsidó kórházban. Akkor a szüleim az első közös lakásukban, a Szász Károly utcában laktak. Én a második, középső gyerek vagyok, nővérem, Márta másfél évvel korábban, 1929-ben született. Az apám '31-ben az első munkahelyéről, a zsidó fiúgimnázium tanári állását otthagyva, átment a *Pester Lloyd*hoz. Oda úgy került, hogy előtte már ott dolgozott az ikertestvére, Kecskeméti Pál, aki filozófusnak készült, de nagyon érdekelte a politika. '29-ben vagy '30-ban Palit meghívták Berlinbe, a *United Press* amerikai hírszolgálatához dolgozni. A *Pester Lloyd* főszerkesztője, Vészi József, úgy engedte el, ha maga helyett egy ugyanolyat hoz. Hogy ezt viccnek szánta-e, mert tudott az ikrekről, vagy komolyan beszélt, a családi legendakör nem örököltette meg. Palinak mindenesetre sikerült a kérés pontos teljesítése, egyptetűjű ikrek voltak. Így került apám, Kecskeméti György a *Pester Lloyd*hoz, amelynek 1936-ban felelős szerkesztője lett. A tanárság meg az újságírás kény-

szerreit elfogadta, de azt hiszem leginkább költő, író, tudós szeretett volna lenni. Esszéit, verseit, drámáit a testvéreimmel éveken át gyűjtöttük, Márta a fontos írásokat lefordította németből. Sokkal később, születési centenáriumának évét követően sikerült kiadnunk a *Philippos és Demosthenes* kötetet, fedőlapját Máté unokám tervezte, Göncz Árpád írt hozzá előszót. Akinek a kezébe kerül, elképed az aktualitásán – sajnos.

Anyám „nem dolgozott”. Szintén nyelvtanárként végzett. Apám az egyetemet Pécsen kezdte, és Pesten végezte (gondolom, ebben is szerepet játszott a numerus clausus), anyám meg a pesti egyetem helyett, ahová nem vették föl, külföldön kezdett. Vágó Mártával együtt először Heidelbergbe, onnan Párizsba mentek tanulni. Anyám visszajött a pesti Pázmányra, és ott találkozott az apámmal. Mind a ketten nyelvtanárok lettek, ha jól tudom, az anyám német–francia, az apám német–angol–francia.

A legtöbbet Vágó Márta emlékirataiból lehet tudni az akkori életükről. Ők József Attilával négyen elég sok időt töltöttek együtt ebben a korai egyetemista szakaszban. De az apám a pécsi egyetemen is nagyon sok barátot szerzett. Ott egymásra talált egy elég jelentős egyetemista értelmiségi kör, akik a *Symposion* nevű folyóiratot indították el. Összesen két száma jelent meg 1925–26-ban. Nagyfalusi Jenő szerkesztette, Várkonyi Nándor volt a kiadó. Utánanézttem, a kör tagjainak jó része szerző az első két számban: Aczél Tivadar, Balogh Károly, Féja Géza, Fettich Nándor, Halász Gábor, Hegyi István, Illyefalvi Vitéz Árpád, Juhász Vilmos, Kecskeméti György és Pál, Kerényi György, Németh Antal, M. Pogány Béla, Várkonyi Hildebrand, Waldapfel József. Sokuk később is barát maradt, de nagyobb részüket én már nem ismertem. Aztán apám, és azt hiszem, Pali is átjöttek Pestre. Ezt a történetet nem ismerem pontosan.

Szüleim 1928-ban házasodtak össze. Az én születésemkor ők egy viszonylag szűk lakásban éltek viszonylag szűkös anyagiakkal. 1-2 évvel később költöztek el a Szász Károly utcából a Szilágyi Dezső térre, ahol '44-ig laktunk. A ház máig megvan. Ebben a választásban a család, az anyai család játszhatott szerepet, amiről még szó lesz.

*Tehát az anyai nagyanyád testvére révén kerül-
tetek első eszméléseid színhelyére.
Akkor folytassuk az anyai ággal a családot
történetét.*

Ez a család elég szövevényes. Anyai nagyanyámat Baracsnak hívták. Baracs Leontin, az apja Baracs (de a korábbi papíroknak Baruch vagy Barach) Benedek, aki a XIX. század közepén jogász diplomát szerzett. Lőw Amáliát vette feleségül, Lőw Lipót legidősebb lányát első feleségétől, a fiatalon elhunyt Schwab Leontintól. Schwab Leontin apja, Schwab Löw (itt a Löw utónév, magyarul az olykor általa is használt Arszlán) maga is kora neves tudós rabbija. Morvaországban született, de 1836-tól Pesten lett rabbi, a magyar ügy, magyar szabadság, magyar nyelv és számos reform szószólója, akit, mint vejét, Löw Lipót, a szabadságharc után egy időre elítéltek. Schwab Löw így a szépapám, Löw Lipót az ükapám. 2011-ben ünneplik Löw Lipót születésének kétszázadik évfordulóját, róla rengeteget lehet tudni. A magyar reformkor nagy alakjaként tartják számon, Kossuth seregében tábori lelkész. Ezért és sokféle rebellisségeért is többször ítélték börtönbüntetésre, de ő hajthatatlan liberális, újtó, a zsidó emancipáció nagy hatású híve, „hit, haza és tudomány” elkötelezettje maradt. Löw Lipót sok gyermeke közül mi legjobban a második házasságából származó

fiát, Lőw Immánuel a nagyanyám nagybátyját ismertük. Ő szintén tudós és szegedi főrabbi lett, róla is sokat lehet tudni. 1944-ben, 90 éves korában halt meg, miután Pestre hurcolták. Ezekről, és majd az apai ági zsidó gyökerekről azért kell beszélnem, mert a saját identitásomhoz hozzá tartoznak, ugyanúgy, mint a soá vagy holokaust.

Az anyai nagyszülők, Baracs Leontin és Keller Izsó (1900 előtt)

Visszatérve a családra, nagyanyám anyja, Amália nagyon fiatalon, nem sokkal nagyanyám születése után meghalt. Az apja, Baracs Benedek 1885-ben halt meg. Ő a Kozma utcai zsidó temetőben van eltemetve. Nagyanyám tehát korán félárva, majd árva lett, ha jól tudom, az egyik Lőw nagynéninél, Rebekka néninél nevelkedett, főleg talán Szegeden. Nagyon törekeny volt, nagyon nagy akaraterővel. Nem

hiszem, hogy hat osztálynál többet végzett volna, de kedvenc költője, Arany János kötetét mindig a keze ügyében tartotta. Rengeteget olvasott, nagyon szép kézírással írt.

A nagyapámtól, Keller Izsótól Eötvös József egy könyvét kapta nászajándékba.

Anyám lánykori neve Keller Ágota. A Keller másképp izgalmas család. A nagyapám apja kis csongrádi zsidó fűszeresként tartott el tíz gyereket. A nagyapám, aki 1860-ban született, építésmérnök lett. Az anyja minden évben gyúrt egy zsák lebbencset, amit ő a vállára vett és elgyalogolt Berlinbe. Ezt a nagyapai mesék, meg a nagybácsik meséje szerint minden évben megcsinálta, ez az ő családi legendája. A berlini egyetemen szerzett út-vasútmérnöki diplomát, és azonnal az Államépítészeti Hivatalhoz került. Miután a nagyszüleim összeházasodtak 1887-ben, sorban születtek a gyerekek. Összesen hét vagy nyolc gyerekük lett, öten nőttek föl. De a gyerekek különböző városokban születtek, mert az Államépítészetiből mindig egyik megyeszékhelyről a másikra helyezték őket. Először Dévára, aztán Aradra, végül Székesfehérvárra. Az anyám Aradon született 1902-ben, Fehérváron nevelkedett, az első világháború alatt és utána is egy ideig ott éltek. Keller Izsóból a '20-as évek végére „méltóságos úr” lett, mert az állami szolgálatban egy idő után a miniszteri tanácsosi cím és ez a megszólítás járt. Tehát ő végig állami szolgálatban állt, és foglalkozott úttal, híddal, iskola-, kórház-, középület-építéssel, ellenőrzéssel, szerte az országban. 1937-ben, 77 éves korában halt meg.

Az aradi életről nagyon keveset tudok, csak azt, hogy milyen lehetett a Medve-tó Szovátán, mert mikor Erdélyben éltek, mindig ott, meg Menyházán nyaraltak. A nekem legmulatságosabb történet az úszómesterről szólt, aki a gyerekeket úgy szedte ki a vízből, hogy „ütezni, gyerekek, damenstund következ”. Anyám tízéves lehetett, amikor átköltöztek Fehérvárra.

Ő hol tanult?

Aradon és Fehérváron végezte az elemi, és ott kezdte a „felsőbb leányiskolát”, ami érettségit nem adott. Akkoriban abban a közegben magától értetődött, hogy a nagyanyám szívbeteg nővére, aki sosem ment férjhez, a tízes évek végétől velük élt, miként az is, hogy az öt gyerek mellé kellett egy német nevelő, „*Fräulein*”, a Fró. Ezért is tudtak mind anyanyelvi szinten németül is (miközben természetesen az „igazi” nyelvnek a magyart tekintették).

Az élethez a zene is hozzátartozott, minden gyerek zenélt, és anyám meg két bátyja a tisztességes szintű otthoni szonátamuzsikálásig is eljutottak. Később anyámmal én is szonátáztam, kiváló muzsikus volt. Fehérváron nem létezett lánygimnázium, így a felsőbb leányiskola után anyámat a Piarista Gimnáziumba vették fel magántanulónak, és a gimnáziumot magántanulóként végezte el. Aztán jött a numerus clausus és a külföldi tanulás, majd vissza Pestre. Az anyai családom tehát mindig – hogy is mondjam – alkalmazással kereste kenyerét. Vagyont sose gyűjtöttek, de ahogy nagyanyám naplójából látszik, az öt gyerek ellenére igen jól megvoltak. Nagyanyám fiatalabb korában, megint a napló tanúsága szerint, foglalkozott az öltözködésével, járt szabóhoz ruhát varratni, örült a ruhaanyag ajándéknak. Amikor én ismertem, nagyon szerényen, sőt puritánul élt, mindig sötét, legföljebb sötétkék ruhát viselt, csak mosószappannal mosdott, illatszert sosem használt, a rúztól borzadt. Szigorúan, tervszerűen vezette a háztartást. Mindennek kialakították a ritusát és a ritmusát, a diópucolástól a befőzésig. Nagyanyám túlélte a háborút, 1952-ben halt meg.

És az öt gyerek, kik voltak és mit csináltak?

A legidősebb, Bence, gépészmérnök lett, Bécsben végzett. Már gimnazista korában csatlakozott a Galilei-körhöz,

majd (többé-kevésbé szocialistaként) részt vett az őszirózsás forradalomban. A forradalmak bukása után Bécsbe emigrált, ő lett a család fekete báránya. Valamikor a harmincas években hazajött, de nemigen kapott munkát, illetve gyakran kellett politikai okokból új munka után néznie. Egyszobás lakásban laktak a Fő utcában, és amennyire én ezt gyerek szemmel meg tudtam ítélni, szegények lehettek. Mi nagyon szerettük. Gyakran jött hozzánk, hegedült, és nagyon kedvesen bánt velünk, gyerekekkel. Igazában nem sikerült jól az élete. Mindenféle politikai buktatók akadtak. Gyereke nem született. A háborút már elég öreg, a gettóban csinálta végig, ott halt meg az első (pontosabban egy rövid, válással végződő házasság után a második) felesége, akit még Bécsből hozott magával. A háború után még sokszor találkoztunk. Szakmailag talpra állt. Tudom, hogy tisztelték a kollégái, emlékszem, hogy gyémánt diplomát kapott, szabványokat fordított, több szakkönyvet írt szerzőként vagy társszerzőként, de „karriert” nem futott be. Harmadszorra is megnősült, idős feleségével egy pici Akáca utcai lakásban éltek, és többé-kevésbé nyomorogtak. Elég gyakran jártam hozzá.

A második Pista, Keller István közgazdász lett. Az volt a fő munkája, de a *Pester Lloyd*-nak is dolgozott. Okos, kedves ember volt, de nem ismertem túl jól, bár néha jött a „kávéházba”, nyáron meg Széphalomra. '44-ben először apámmal együtt internálták, őt nem deportálták, hanem munkaszolgálatba küldték. Ott is halt meg, Kőszeg körül. Lánya, Éva is közgazdász lett, kiváló gyakorlati szakember. Ma is Budán él abban a házban, amelyben született. Két lánya, hat unokája van. Tartjuk a kapcsolatot.

A harmadik Miklós, jogot kezdett tanulni. Az első év után ő is önkéntesként harcolt az I. világháborúban, miként Pista. Pista Károly-csapatkeresztet kapott, Miklós meg e mellett

kisezüstöt, nagyezüstöt. Lánya elmondása szerint az egyiket azért, mert belefutottak egy francia őrzőparthoz. Mindketten szörnyen megijedtek, de Miklós kapcsolt gyorsabban, így ő lett a fogó. A háború után (ugyancsak lánya elmondása szerint) építész szeretett volna lenni, de nem vették fel, valószínűleg azért, mert közben anarchista lett. Mezőgazdasági gyakornoknak állt, majd Szegeden kezdett dolgozni, a családon belül, Patzauer Sándor ecet- és szeszgyárában. Patzauer Sándor Lőw Immanuel lányát, Lőw Esztert vette feleségül. Tehát

Állnak: Keller Bence, Keller István, Keller Miklós, Fraulein (Fró), Keller Ágota. Ülnek: Keller Izsóné (Éde), Keller Izsó (Apapa), Keller László, Baracs Sarolta (1913)

Miklós szeszipari szakember lett. Nagyon élvezte a szakmáját. Mikor Szegedről eljött, Pesten a Braun Lőkőrgyárban, később nagy állami vállalatoknál alkotta az italokat. Élete egyik fő művének a bonbonmeggylikört tartotta. Aranyos volt, nagy fényképész, nagy kiránduló.

Gyakran jártunk náluk, és ő is – főleg a felesége halála után – gyakran jött anyámhoz.

A lánya, Panni, Angliában él. 1956-ban ment ki, pszichológus lett, máig szoros a kapcsolatunk, gyakran beszélünk telefonon, és sokszor kirándultunk együtt külföldön. Miklóska ment el utoljára a testvérek közül, 89 éves korában, 1986-ban.

Negyediknek született az anyám. 1983-ban halt meg, de róla biztos sok szó lesz még. Az ötödik, Laci, Keller László,

'44-ben, alig 40 évesen, munkaszolgálatban halt meg. Kőszeg előtt véletlenül összetalálkoztak Pistával. Ahogyan Pista lánya megtudta, Laci igyekezett segíteni a már súlyos beteg Pistának. De Pista meghalt, Lacit pedig hamarosan Mauthausenbe vitték, ott ölték meg. Laci, ha jól tudom, nem jutott egyetemre, hivatalnokként dolgozott. A lánya Izraelben él, Tel-Avivban. Szeretjük egymást, de csak ritkán találkozunk.

Tehát anyám családjában négy fiú és egy lány nevelkedett. Anyámat körberajongták, kényeztették. A testvéren kívül legalább tíz másod- vagy harmad-unokatestvér jelentette a közeget, több fiú, mint lány. A legendákból nagy csapatos élet bontakozik ki. Sejtelmem sincs, hogy ha különböző városokban éltek, ez hogyan zajlott, de sokat leveleztek, együtt nyaraltak például a naplóban emlegetett Millstattban, látogatták egymást, talán így. Ebbe a bolyba tartozott nagyanyám testvérének, Baracs Károlynak a négy gyereke, anyám unokatestvérei, Éva, Amál, Sándor, János. Éva és Sándor a harmincas évek elején, időben elmentek külföldre. Éva matematikus lett, de nem tanított. Sándor Hollandiába emigrált, az ő szakmájára nem emlékszem. Amál nyelvtanár, János közgazdász lett. Amál és János nagyon közeli kapcsolatot jelentettek, gyakran találkoztunk. Később mindegyikükkel többé-kevésbé szoros viszonyba kerültem, Éva gyerekeivel, sőt unokáival is. Sándorral, aki a németek elleni ellenállásban harcolt, csak néhányszor találkoztam, a gyerekeit nem is ismerem. (A családi legendárium szerint Rembrandt egy ük-ükunokáját vette feleségül. Minden lehetséges.) De ezek későbbi történetek. Baracs Károly felesége, Paula néni, azt hiszem, Bécsben született. Egyik lánytestvére, Irma néni családját nem ismertem, csak őt, miután nyolcéves korom körül két évtized után felbukkant Budapesten. Anyámtól tudok valamit a sorsáról, mert ezt a titkot féltve őrizték, senki nem

beszért róla. Férje korán meghalt, két fia, a Krejcsi fiúk, akiket anyám nagyon szeretett, kommunista lett, a húszas években a Szovjetunióba emigráltak, ahol annak rendje és módja szerint ki is végezték őket. A másik nővér, Elza néni, ugyancsak építészhez ment férjhez, aki csodálatos modelleket lombfűrészelt az unokáinak. Még nekünk is kifaragta a széphalmi házat, amiről később sok szó lesz. Ott négy fiú volt, a „Fischerek”, Péter, Pál, Tóni, Sándor. Ők egyáltalán nem rokonok a szó szoros értelmében, de a kapcsolat kicsit még anyám felnőtt korában is hasonlított a Baracsokkal tartotthoz. Péterrel, akit tudós muzsikusként ismert mindenki, meg a családjával alkalmanként találkoztunk. A Tónival való kapcsolatról nem tudok. Korán magyarosította a nevét, és pár évvel a háború után kíváncsodolt a gyerekeivel Ausztráliába. Paliékkal és Sándorral, akit mindenki Nyecnek hívott (nem tudom, honnan származott a becenév), baráti viszonyt tartottak a szüleim, és elég gyakran találkoztak. Ők jártak a „kávéházba”. A Fischer fiúk túléltek a háborút, csak Pali halt meg fiatalon, 1945-ben, egy balesetben. A legfiatalabb Fischer fiú, Sándor, vagyis Nyec, csodálatos muzsikos, operafordító, karmester lett, de a háború előtt az OMIKE-n (Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület) kívül nem jutott pódiumhoz. Ott játszották (részben vagy egészben) az ő fordításában például a *Don Pasqualét* a szikrázó hadaróáráival, meg a *Varázsfuvolát*, amiben Ernster Dezső énekelte Sarastro áriáját. Azért emlékszem jól, mert gyakran elvittek a próbákra is. Remekül szórakoztunk Somogyi László vezényletén, aki a próbákon üvöltött a zenekarral és akkorákat toporzékolt, hogy csak úgy szállt a por. Nyec gyerekei Ádám és Iván, a két karmester, és Eszter, aki Berlinben pszichológus, és akivel olykor jókat beszélgetünk szakmáról, politikáról, családi emlékekről.

Egy generációhoz tartozunk, de ők egy emberöltővel fiatalabbak nálam. Mégis máig van közünk egymáshoz. A család néhány leszármazottja még mindig a háború előtti lakásban, a Moszkva téren [jelenleg: Széll Kálmán tér] lakik. Ahogy beszélni kezdünk róluk, mind megelevenednek, de messze vezetne, ha erre indulnánk el.

Ahogy mondtam, az anyai nagyanyám oldalán nagyon sűrű családot találunk, szoros kapcsolatokkal, bonyolult, de elég jól ismert történetekkel. Anyai nagyapám, Keller Izso sok testvéréből csak néhányat ismertem, akik Budapestre kerültek. Olykor találkozgattunk, de ők nem játszottak meghatározó szerepet a mi, illetve szüleim életében.

Fehérvári intermezzo – nagyanyám 1914-es naplója

Nemrég találtuk meg nagyanyám naplóját. Nem igazi napló, inkább az események rögzítése 1914-ben és 1915-ben. Mégis sokat elárul nagyanyámról, a családról, a kor szokásairól, a megélt történelemről, és főleg a szociális hálóról, a sűrű családi-baráti kapcsolatokról, arról, hogy az életinterjúban leírt indító család hogyan is funkcionált a huszadik század elején. A kelletténél talán többet idézek belőle, de nem hiszem, hogy valaha még visszatérek erre a témára, és talán mások számára is érdekes néhány részlet. A napló maga egy kis formátumú „öröknaptár”, amelyben az év minden napja egy oldal, csak a dátummal. A vasárnapokat már kézzel írta be. Az év során csak egy nap maradt üresen, a többin 2–20 sor bejegyzés, sok rövidítéssel, többnyire tömondatokban. A helyesírás tökéletes, és ha mégis van folyó szöveg, az pontos és szinte választékos. A napló egésze minden töredékessége ellenére képet ad a nagy háztartásról, ahol három gyerek

van még otthon, a másik kettő gyakran jön-megy. Izsó nagyapám hetente többször megy hivatali útra kocsival, vagy vasúton. Ha vasút, akkor szinte mindig kikísérik vagy várják. Három „cseléd” van, de ők csak névvel szerepelnek: Kati, a szakácsnő, Rézi, aki konyhai kisegítő, és Franci, aki szobalány lehetett. A Fró nincs ott állandóan. Majdnem minden nap van ebéd-, uzsonna- vagy vacso-ravendég, ha nem épp ők – többnyire csak nagyanyám és esetleg a gyerekek – mennek valahová. És közben különböző események történnek. A technika úgy jelenik meg, hogy szinte nem vesszük észre. Nagyapámért az év első felében még nem jön autó, a második felében viszont egyre gyakrabban. A telefonálás az év elején nagyon ritka, a vége felé sűrűbb. Az év végén fölbukkan egy „ügyes kis mosógép”. (Ez valószínűleg olyasmi, amit később az anyám megcsináltatott magának: egy mosófazékba tett henger, amelynek mosófazék átmérőjű talpa és teteje van. Alul belemegy a forró víz, felül meg, egy gombaszerű, felül zárt, alul lyukas tetőn visszaforgó a víz, és átforralja az egész ruhatömeget.)

A nagy történelem, az első világháború bizonyítványosztások és Ágota 12. születésnapjának ünneplése körül kezd beszivárogni.

1914 első feléve a béke és nyugalom világa:

1914. január 1. „Reggel jöttünk haza Bpestről, hol 4 napot töltöttünk.” Ott találkozott a fél család. „Keller Sándor sógor ma reggel velünk jött ki Bpestről, este haza utazott. Estefelé 6-7 itt voltak Weiss Lilly, Lánosz Kornél és Annuska.”

A következő hónapokban van gőzfürdő és séta, otthoni muzsikálás és koncert, kiállítás, színház.

„»Kinetofont« néztük meg. Igen érdekes volt, bár még nem tökéletes a »Kinetofon«!”

Sok látogatás, születésnapokra ajándék- és tortaküldés, a gyerekek korcsolyáznak, majd tavasszal teniszeznek, nagyanyám szervezi a háztartást, intézi a vásárlásokat, földet és rózsatövet hozat a kertbe, varrja a gyerekek farsangi jelmezeit, akik a pesti Fischer-Baracs rokonsághoz mennek farsangozni, ápolja a betegeket, széder estét tartanak és húsvét vasárnap sok gyerek tojást keres. Ha rokon-barát átutazik, kimennek az állomásra, integetnek, fagylaltot visznek.

A „nagy történelem” a trónörökös meggyilkolásával **1914. június 28-án** látványos fordulatot vesz, de közel egy hónapos késéssel jelenik meg a naplóban a mindennapok részeként.

A napló **1914. július 1-jei** bejegyzése összesen ennyi:

„D.e. gőzben voltam. Estefelé sétáltunk.”

1914. július 4. „Lacikának Izsó hozott csákót, puskát, új kalapot, nekem egy szép nyári ruhára Crêpe de Chinet. Kánikula.”

1914. július 8. „Délelőtt gőzben voltunk Gizivel. Éjjel nagy vihar volt, a levegő lehült.”

1914. július 11. „Délután itt volt S.J., átmentem vele a megyeházba egy képkiallítást – Klimó festő – megnézni. Pocsékl!”

1914. július 12. „D.u. 6-kor a gyerekekkel sétálni. Nagyné igen kedvesen behívott, egy kellemes félórát töltöttünk szép, kertés udvarában. Ágota és Laci roppantul élvezték a papagájt és két kutyát. D.u. nagy zivatar, jégeső.”

A szövegen áttetszik, hogy nem állt tőle messze egy kis sznobizmus, tetszett neki, ha nem zsidó „jobb” családokkal kapcsolatba került, és társadalmi helyzetét igencsak fontosnak tekintette.

1914. július 20. „Délben itt volt az alispánné és formálisan bocsánatot kért és mentegetőzött, hogy a megyeházai vacsorára nem hívott meg.” És még aznap délután: „Elkezdtam a pakolást [nyaraláshoz]. Szőnyegeket poroltattam”

1914. július 21. „L-nének egy chokoládétortát küldtem névnapjára – ráírtam zöld mandulával „Olga”. A Doktor vitte ki Szemesre.”

Elkövetkezik az utazás, ami igazi társadalmi esemény – valószínűleg nagy postaforgalom előzte meg.

1914. július 23. „Reggel elutaztunk Millstattba... Izsó is ki kísért. R-né a mi kedvünkért odajött, szegény végig állt Földvárig a folyosón. Siófokon O. és L. E-né vártak. Szemesen L-éknak intettünk, Bogláron Pék Jánosék vártak virággal. A kupében az ital remek volt. Marburgban fagyaltot kaptunk. Spittalban Sándor várt, 2 kocsival jöttünk fel, podgyászunk 3 koffer elmaradt.”

A millstatti első nap (1914. július 24) – „igen szép idő” – koffervadászattal telik, hiába.

1914. július 25-én nagyanyám a spittali állomásfőnökhöz ment, „ki rögtön konstata, hogy Spittal am Semmeringre lett tévedésből feladva. Sürgönyöztek oda, hogy a legközelebbi vonat hozza fel. *Este érkeztek az újságok, hogy ma este hatkor dől el a szerb kérdés. Mindenki izgatott, de késő estig hír nem jött.* [kiemelés – F. Zs.] Egész nap zuhog.”

1914. július 26. „Reggel M. és F. Gasteinbe utazott, én velük mentem. Ott mondták, hogy a szerb kérdés eldőlt – megtörtént a mozgósítás. Ez persze mindent háttérbe szorít, egyébről se beszélnek, mindenki haza siet. A vonatok zsúfolva vannak. Koffereink nem jöttek. Paula, Leonie adtak fehérneműt. Millstatt kiürült. Ha Leonie itt nem lenne, hazamennék a gyerekekkel.”

1914. július 27. „Délelőtt elhatároztam, hogy elutazom Spittal a. Semmeringre. Félek, hogy ha bekövetkezik a háború, hát elvesznek koffereim.” A kofferek meglettek, hazavitték őket. „Egyelőre még járnak vonatok, de a posta rendetlenül érkezik. Sürgönyökért nem vállalnak felelősséget. Gyerekek

kitünően mulatnak, a Frl. [Fräulein] sokat foglalkozik velük. Minden fiatal férfit behívtak, alig van közönség.”

1914. július 30. „D.u. Spittalba akartunk menni, de a hajó hamarabb elment, tehát csolnakon átkeltünk a tulsó partra s 1 órai szép erdei séta után a Lagerhofban uzsonnáltunk.

Este ½ 8-kor érkezünk – séta, csónakázás – haza. Izsó írt, hogy Lőw Loránt [ügyvéd, Lőw Lipót unokája, Ferge Zsuzsa nagyanyjának unokatestvére] Székesfehérvárott van behívva, nálunk lakik. Sürgöny nem megy! Posta is rendetlen. Franciaország hadat üzent Németországnak.”

Sok zűrzavar után augusztus 3-án hazaérkeznek.

1914. augusztus 6. „Izsó születésnapja! Reggel autón elutazott, de d.e. 11 hazaért.” Vendégek jönnek üdvözléssel. „Fiúk levelei pontosan érkeztek. Ebéd előtt Ágota zongorázott, ebéd után Lacika hegedült. Loránt egy szép ceruzát vett Izsónak. Este nagy zivatar. Lessük az újságokat. Oroszország hadat üzent Németországnak.”

1914. augusztus 8. „Csakis a háborús hírek érdeklik az embert! Nem lehet másra gondolni. Loránt elejtett szavaiból kiveszem, hogy nemsokára ő is elmegy valamerre.” Estefelé L-éknál kugli, „Loránt is velünk volt”, azután még séta. D.u. „próbamosás”. „L-éknál, vettem egy kis mosógépet 12 koronára. A pétervári német nagykövetség palotáját lerombolták! A franciák kegyetlenül bánnak az idegenekkel!”

Augusztusban a bejegyzések többsége a katonák bevonulásáról, a feldíszított vonatokról, a háborús mozgásokról, győzelmekről és veszteségekről, csatákról szól.

Augusztus 22-én „26 katonát beszállásoltak az alsó udvarra”. Nekik főzet és főz kukoricát, süttet kalácsot 5 liter lisztből, oszt cigarettát. De azért azt is feljegyzi, hogy (augusztus 25-én) L-né visszahozta A Buddenbrook házat.

Augusztus 26-án van szó először kórházi munkáról. „D.e.10-kor Vörösmarty körben a főispánné elnöklete alatt ülés a Vörös Kereszt-nek. Minden pénteken leszek kiküldve a Lovassági laktanyába kórház inspektióra Mészöly D-nével.”

1914. augusztus 27. „D.e. jelentkeztem a Csapatkórházban ápolónői kurzusra – Vörös Kereszt.”

1914. szeptember 5. Fent: „27. Házassági évfordulónk.” „Kimentem a »csapat« kórházba, de látva mily sok ott a vörös kereszt, visszamentem a Deák Ferenc utcai kórházba. Itt kitörő örömmel fogadtak, s azonnal megkezdtem a munkát. 80 sebesült fekszik. Este sétáról hazatérve itt találtuk Löwy Károlyt; itt vacsorált.” Dr. Löwy Károly a világhírű matematikus, Lánosz Kornél (Cornelius) apja. Kornél is feltűnik a naplóban. „Éjfélkor érkezett Pista. Maubeuge-t kivéve az összes francia erődöt már bevették a németek.”

Innen kezdve a kórháznak központi szerepe van – edényt, élelmet, kötszert, orvosi felszereléseket, ágyneműt, cigarettát, levelezőlapot küld-visz a kórházba, közeli és távoli ismerősöknek ad hírt a sebesültekről.

Gyakori vasárnapi bejegyzés: „Küldtem uzsonnát kórházba 60 embernek – 4 kalács, 3 kanna kávé, 200 cigaretta.”

Dél előtt és délután megy be, összesen 6-8 órát kötöz, segít a műtőben. Két fia (Pista és Miklós) is bejárnak önkéntesként a kórházba. De azért jönnek az ismerősök ebédelni, a gyerekek néha betegek, olykor koncert van a Zenedében, könyveket kap és ad kölcsön. A jeles napok, a király születésnapja épp úgy, mint Lacié vagy Miklósé, mindig a lap tetején szerepelnek.

1914. szeptember 21. a lapon fent: „Zs. újév I. nap.” „Reggel ½ 9–12, d.u. 5–7 kórházban. D.u. egy mosónővel pólyát mosattam a kórházban, minden héten háromszor jön, kap

tőlem mindig 1 koronát. Sarolta volt templomban. Borzasztóan köhögök. Esik az eső.”

Ugyanígy írja be a lap tetejére az újévet követő nagy ünnepet, a jom kippurt, a kol nidré éjszakáját, vagyis a hosszú napot (nem írja, hogy böjtölt-e), a sátoros ünnep első és második napját. Hanuka nincs beírva jeles napként, de a karácsonyest igen.

1914. december 24. „Ágota fekszik. Kórházba tiszti szobába egy zászlókkal és fenyővel díszített rózsaszínű punch tortát küldtem. Nem jöttek értem, hát nem mentem. Talán akkor se mentem volna. Huszár Vilma ugyan értem jött, valaki telefonált neki, hogy a kórházban félnek, hogy nem megyek ki, hát ő beszéljen rá.” **December 22-én** „kínos, kellemetlen jelenete” volt az orvossal, aki másnap ugyan 4 oldalas levélben kért bocsánatot, de a dolog ezzel nem fejeződött be.

„Este egyedül voltunk itthon. Rézi reggel hazautazott 14 napra. Kapott 10 kor. Karácsonyra és 20 kor. úti költséget. Kati kapott 20, Franci 10 koronát karácsonyra.”

Karácsony első és második napján nagy családi és baráti vendégjárás van.

1914. december 25. „Pista hozott (karácsonyra 120 koronát kapott) Izsonak is, nekem is könyvet (Kruddy „a vörös postakocsi”, s Gobineau „die Renaissance”) fizetését felemelték, jan.1 kap 120 koronát. Bence hozott egy fali naptárt, „Niederländer Meisterwerke 14-18 Jahrh.”

1914. december 26. Mind az 5 gyerek otthon van, dél előtt is, ebédre is, délután is vendégek jönnek, a fiúk „a gőzbe” mennek. „Este itt voltak Löwyék. Bence hegedült, Adél zong. – Lacika is hegedült. Bence tiszteletére megtanulta a Hubay Berceuse-t! kívülről. Miklós kísérte.”

1914. december 30. „D.e. itt volt az alispánné, sajnálkozásának s egyben megbotránkozásának adott kifejezést

a kórházban történtek miatt. Mint mondja, a Doktornak jól megmondta a véleményét. Ágota d.u. H-éknál volt meghívva.”
December 31. Semmi különös, 8 nap gyengélkedés után először megy sétálni a gyerekekkel. „Estefelé Izsó meg én Ágotával Löwyéknél voltunk.”

Milyen volt az apai család?

Az apám oldaláról sokkal kevésbé sűrű a háló, kevesebben voltak, még kevesebbel tartottunk eleven kapcsolatot. A Kecskemétiiek Kecskemétről indultak. Csak annyit tudok, hogy miért ez a nevünk. II. József az 1700-as évek végén rendeletet hozott, hogy a zsidóknak kell családnév. A zsidók nem használtak eredetileg családnevet, csak a nevük, meg az apjuk neve, hogy ki kinek a fia (ben), azonosította őket. II. József ezért megkövetelte, hogy legyenek családneveik, és erőszakos németesítőként kötelezővé tette német név felvételét. A mi ősünk akkortájt zöldséggel-gyümölccsel kereskedett, és ő szállított Kecskemét városának is. Mikor rá került a sor, az illetékes hivatalnok, mondjuk, ma a jegyző lenne, behívatta a névadáshoz. A családi legenda szerint azt kérdezte tőle: maga szállítja a zöldséget Kecskemét városának? Az igenlő válasz után úgy döntött, hogy „akkor legyen a maga neve Kecskeméti”. Innen a név. A történet azért érdekes, mert szinte senki nem hiszi el, már ha egyáltalán rákérdez, hogy nem magyarosított a név. A következő generáció vagy az azutáni lépett értelmiségi pályára, de én róluk nem nagyon tudok. 2013-ban kaptam meg Urbancsok Zsoltól, aki makói helytörténész és levéltáros, azt a családfát, amit Kecskeméti Árminról sikerült összeállítania. Három generációig visszamenően rengeteg gyerek született, sokan fiatalon meghaltak. Ármin generációjáig kivétel nélkül mindenki Kecskeméten született, többnyire Kecskemét-

ről házasodott, és ott is halt meg. Ármin nagyapja 1798-ban született, már Kecskeméti Ábrahám Sámsonként. Vagyis az ő apjának kellett a nevet felvennie. II. József 1787-es rendelete azonban nemcsak a német nevet tette kötelezővé, hanem el kellett hagyni az „azon helyre utaló elnevezéseket (is), ahol az illető általában vagy átmenetileg tartózkodik”. Tehát a nevet adó kecskeméti előjáróság kétszeresen is megszegte II. József rendeletét: magyar nevet adtak, ráadásul annak a helységnek a nevét, ahol a család élt. E családfa szerint nagyapámék hatan voltak testvérek. Mi egyet ismertünk, Kecskeméti Lipótot. Nagyváradon választották rabbinak, e mellett irodalom- és vallástörténész, néhány bibliai tárgyú tudományos mű szerzője, Ady levelezőpartnere volt több politikai ügyben. Ők nagyapámmal tartottak szorosabb kapcsolatot, ritkán jöttek hozzánk Pestre látogatóba. Lipót korán, 1936-ban meghalt, rá egyáltalán nem emlékszem. Felesége, Márta néni jött, meg a fia Bandi, meg az unokája, Kecskeméti Mariann. (Márta néni, alighogy megérkezett, leült a zongorához, és nagy átéléssel énekelt, hogy „vártalak a keresztútnál pünkösdi rózsával”. Innen tudom ezt a nótát.) Márta nénit és Mariannt szintén megölték ’44-ben. Bandi megmaradt, de sosem találkoztunk többé.

Kecskeméti Ármin nagyapám elvégezte a Rabbiképzőt, és bölcsészdoktori diplomát szerzett. 1898-ban választotta meg a makói neológ zsidó közösség, 46 éven át volt a város rabbija. Róla nagyon sokat lehet tudni. Vagy hat könyvet írt a zsidó irodalom történetéről, a zsidók egyetemes történetéről, a „zsidókról” az irodalomban, a Csanád megyei zsidókról. A szegedi egyetemen magántanárként tanított, amíg lehetett. (2011 augusztusában Huszár Tibor felhívott Monoszlón, hogy Erdei Ferencre vonatkozó kutatásai során arról talált dokumentumokat, hogy nagyapám egyetemi magántanári kinevezést kapott Szegeden, amit

tudtam, meg hogy sok hallgatót vonzó előadásokat tartott. Az előadásokról hallottam, a népszerűségükről sosem.) A zsidó irodalom történetét 1994-ben újra kiadták, a könyv él. Hogy hogyan írt ilyen tudós, óriási szakirodalomra épülő műveket Makón, az számomra rejtély. Elég nagy saját gyűjteménye mellett a szegedi könyvtárat, Löw Immánuel könyveit használhatta, de közben egyre romlott a szeme.

Az apai nagyszülők, Magyar Irma és Kecskeméti Ármin (1896 körül)

Az utolsó években gyakran operálták Pesten, és alig látott. De végig dolgozott. Mi nagyon szerettük, minden évben náluk, Makón nyaraltunk, pészahra rendszerint oda mentünk. 1944-ben nagyanyámmal együtt deportálták. A makói gettó után a szegedi téglagyár következett. Ott megkereste talán a svéd követség, hogy megmenekítsék. De ő azt mondta „a híveimmel maradok”. Utólag írom ide, hogy ez a konok, önmagához és másokhoz való hűség valahogy jellemezte őket. Megtaláltam Kecskeméti Lipót magyarázatát egy román miniszter kérdésére, hogy miért maradt Trianon után Váradon, holott hívták Budapestre. „A magyarság mellett voltam jó sorsában. Most, balsorsában ne tartsak ki oldalán? Én elismerem az új helyzetet, de ha máról holnapra más lennék, és megtagadnám a magyar közösséget, Önök vetnének meg engem és vádolnának oportunizmussal!”

Tudnak még Makón a nagyapádról?

Nagyapám emléktábláját 1989-ben avatták Makón. Ide kívánczok, hiszen nem fogunk tudni a témára visszatérni, hogy 2009-ben a táblát összetörték, meggyalázták. Azt hiszem, 20 nap közmunkát kapott az elkövető. A táblát helyreállították, Sólyom László újraavatta, miközben a helyi atmoszférát egyre nyomasztóbbá teszi a fiatal „radikálisok” állandó jelenléte és aktivitása. 2010-ben Urbancsok Zsoltot fenyegették meg, amikor *A holokauszt gyermekei* című könyvének kiadását szeretne volna segíteni egy jótékonyági összejövettel. Összetörik a vendéglőt, mondták, ha jönnek a pesti vendégek. Az ebéd elmaradt volna, ha a fiam nem makacsolja meg magát, hogy márpedig ő megy Makóra ebédelni, őt ne üldözzék el a saját országából, és ne tiltsák meg neki, hogy oda menjen ebédelni, ahová akar. Az ebédet megtartottuk, bátor barátok csatlakoztak hozzánk, amit Szűts Miklós meg is írt a blogján. Ez a megzavart ebéd nagy sajtóvisszhangot kapott.

Az egykori Viharsarok szélén nőnek a fajgyűlölő indulatok. A háború előtti „kis Jeruzsálem” színes, két és félezres zsidó közösségének felét 1944-ben megölték, fele nem tért vissza, vagy ismét elüldözték. Nyoma, sőt emléke sem maradt a háború előtti békés együttélésnek és hasznos együttműködésnek, amelyről épp Urbancsok Zsoltól lehet sokat tudni. A zsidók „tették naggyá” a világban a makói hagyományt. Zsolt azt találta, hogy hagyományosan idején a makói posta külföldi sürgönyforgalma felülmúlta a budapesti főpostáét. A felekezetek meg tisztelték egymást. Nagyapám emléktáblájának avatásánál mesélte nekem egy helybéli, hogy ő ugyan nem zsidó, de ismerte nagyapámat: a katolikus pap, a református lelkész és a zsidó rabbi felváltva tartották a hitoktatást

az iskolában, ökumenikus hittanórákkal. Jó lenne tudni, akadt-e erre másutt példa. Aztán 2014-ben a helyiek – és főleg Zsolt – erőfeszítéseiből csodálatos emlékjelet született a lerombolt zsinagóga és az áldozatok emlékére. Ennek avatásánál nem szerveztek ellentüntetést.

A nagyanyádra hogyan emlékszel?

Az apai nagyanyám Szegeden született. Magyar Irmának hívták. Róla annyit tudok, hogy valamikor a XVIII. század végén Spanyolországból, tehát szefárd ágról került a családja Temesvárra, majd Szegedre. Apja, Magyar Miksa, Szegeden lett ügyvéd. Nagyanyám anyja is korán meghalt, és zsidó szokás, vagy inkább törvény szerint az anyja hűgát vette el az apja. Így lett nagyanyámnak egy jóval fiatalabb féltestvére, aki szintén szegedi ügyvéd lett. Furcsa embernek ismertük, kevésbé szerettük, mint a feleségét, akit valamikor a harmincas évek végén vett el, és aki cukrászként pompás süteményeket sütött. Gyerekek nem lett, de minket mindig nevelni akart, amit rossz néven vettünk. Őket is deportálták, de visszajött a feleségével együtt, tőlük tudunk nagyapámék sorsáról. Mikor mi Makóra mentünk, mindig megálltunk Szegeden, ahol a nagyanyám unokatestvére, de inkább fogadott testvére, May Máli néni élt. Remek humorával jól értette a mi gyereknyelvünket. Szegeden az egész családot, a Magyarokat meg a Lőwöket, May-okat végiglátogattuk. May Máli néni, miként Lőw Immánuel lánya, Lőw Eszter is túlélte a háborút. Olyan sok, valamikor jómódú aszszonyhoz hasonlóan hősiesen, nagyszerű tartással éltek a semmiből. Ebben Máli néninek a baráttá vált, egykori házvezetője, Cili segített, aki mindent beszerezett. Máig Cili receptjeiből is sütök. Eszti külön történet lenne. Gyö-

nyörű, jó humorú, okos nőnek írja le mindenki, Balázs Béla és sok más nagy ember szerelme volt, aztán a korán elhunyt Patzauer Sándor felesége. Lőw Immánuel egyik unokája, Teri, ma Washingtonban él. Eddig évente jöttek a férjével, mindig találkoztunk. (Terike férje, Horváth János matematikus, az MTA külső tagja, 2015 márciusában, 90 éves korában meghalt.)

A másik unoka, Gábor, Izraelben él. Meglátogattam, narancsot és grapefruitot termel egy mosavban, vagyis a földet az országtól bérli évtizedekre, de egyénileg műveli. A látogatói szabály az, hogy amíg a földön vagy, annyit ehetsz, amennyi beléd fér, de nem vihetsz magaddal gyümölcsöt.

Szeged után mentünk Makóra. Makó nagy vonzerőt jelentett nekem. Imádtam nagyanyámmal piacra járni. A Lehel cukrászdában a törött tölcséres fagyalt 6 fillérbe került, az ép tölcséres meg 10 fillérbe. És ott folyt nem messze a Maros. A Marost most „ellenőriztem”, talán a múlt évben. Kicsi lett és piszkos, a strandja nagy. Amikor mi oda jártunk, a víz kristálytisza volt, strandra nem emlékszem. Makóról biciklivel kimentünk a töltésen a folyóhoz (anyám és a három gyerek), fölgyalogoltunk jó magasra a nádasban, és átúsztuk a Marost egy szemben lévő homokpadig. Én másokat úszni abban a folyóban nemigen láttam. Abban az időben ez még nem jött divatba. Azt hiszem, összes nagyszülőnk közül a makói nagyanyámat szerettük a legjobban.

Te hasonlítasz rá?

A nővérem hasonlított rá arcban, alakban. A nagyanyám jó humorral, nagy átéléssel mesélt, amikor olykor reggel az ágyába bújtunk. (Ha a mesét gonoszok közti tengeri

csatáról találta ki, akkor ilyeneket mondott mélyített hangon, hogy „Add vissza az aranylábam”, amit a kalóz követelt síri hangon a rablótól.) A képe, amit a szobában látsz, talán visszaad valamit a kedvességéből, derűjéből.

*Térjünk vissza hozzád, gyerekkorodhoz,
a Szilágyi Dezső téri otthonotokhoz,
a ti családi életetek helyszínéhez.*

Mondtam, hogy nem voltunk gazdagok, de valamenynyire ékszer gondolom begyűlt az évtizedek alatt. Ezt 1929 táján eladták, és vettek egy családi villát kerttel Pesthidegkút Várhegy felőli határában. Azt a munkáskishivatalnoki részt Széphalomnak hívták. Ma is áll a ház, de a magas kerítésen már nem lehet átlátni, csak annyi látszik, hogy a bádogtetős torony átalakult. Ezt a Keller nagyszülők megvették, és mi velük együtt éltünk ott nyáron. Télen külön lakásban laktunk, a nyarat pedig áprilistól októberig Széphalmon, a kertben töltöttük mi öten, meg nagyapám, nagyanyám. Anyai nagyapámat Apapának hívtuk, szerettük. Amolyan öreg pater familias szerepet töltött be, négy fia és azok családja is rendszeresen jött vendégségbe Széphalomba.

Amikor nagyapám meghalt '37-ben, nagyanyám hozzánk költözött. Együtt éltünk a Szilágyi Dezső téren, ami mögött nyilván anyagi megfontolások húzódtak meg. Emlékszem, mi mindenféle különórát kaptunk, tornát, hegedűt, amit akarsz, de az anyám sose fizetett, hanem minden tanárunkat cserében nyelvre tanította.

Tehát gyerekkorom két fő helyszíne a Szilágyi Dezső tér 1. és a széphalmi Széchenyi utca 2. Mind a kettőre paradicsomként emlékszem. Széphalomra különösen.

Oda rengetegen jártak, az összes unokatestvér, barát, osztálytárs, meg mindenki. A mellette lévő Várhegyre, ami most sűrűn be van építve, üres és kopár dombként emlékszem, csak egy fából készült háromszög emelkedett a tetején mint magassági pont. Széphalmon sokféle lehetett sétálni, mászkálni, és maga a kert is elég nagy volt. Fára lehetett mászni, a cseresznyefa „majomágán” hárman-négyen is elfértünk, mindenfélét lehetett gyűjteni, siklót fogni, növényt préselni, a ház előtti réten labdázni, végtelen mennyiségű rejtekhelyen bújócskázni. A kerttel szemben akkor még létezett egy szabad rét, nagyobb helyet igénylő játékaink tere. (Azt hívtuk „kisirétnek”, elhatárolódva a nem túl messzire fekvő, máig létező remetei Nagyréttől.) Széphalom legenda. A nagyon jó gyerekkorom része.

Óvodába – ami akkor alig létezett, a középosztály számára végképp nem – nem jártunk, anyám foglalkozott velünk otthon. Elemibe mind a hárman a Baracs Károlyról elnevezett budai zsidó iskolába jártunk, amire ma már senki sem emlékszik. Egyrészt azért jártunk oda, mert védettebb helynek látszott, mint más iskolák, másrészt meg a nagyanyám testvéréről, Baracs Károlyról nevezték el. Ő 1929-ben meghalt, én már nem ismertem, de sokat lehet róla tudni. A Szilágyi térre úgy kerülhettünk, hogy az a Győr-Sopron-Ebenfurti Vasút székházának épült, Baracs Károly meg ennek a máig létező furcsa magánvasútnak a vezérigazgatója volt. E mellett volt udvari tanácsos, szabadkőműves, a zsidó hitközség aktív tagja, Goethe-szakértő és gyűjtő, és közben a Magyar Radikális Párt egyik alapítója, aki amikor hitközségi elnök lett, bevezette a nők választójogát. A Nyúl utcában laktak. Amennyire emlékszem, a két óriási szoba polcain kizárólag Goethe-kiadások sorakoztak, meg Goethe-mellszob-

rok. Abban a lakásban csak Paula néni lakott, mellette az egyik oldali lakásban fia, János élt, a másik oldalon lévőben pedig a lánya, Amál. Igaz, Paula néniékkal lakott haláláig „Nagy” Mari, aki évtizedeken át dolgozott náluk „háztartási alkalmazottként”. Azért hívták Nagy Marinak, hogy megkülönböztessék utódjától, a nála fiatalabb és kevésbé testes „Kis” Maritól. Nagy Marit szerettük, ő varrta nekünk például a pici zsákokat gesztenyegyűjtés-

hez. Baracs János a Magyar Nemzeti Banknál dolgozott közgazdászként (amikor éppen lehetett), és hetenként jött hozzánk a „kávéházba”.

Amália, teljes nevén Fuchs Györgyné dr. Baracs Amália évtizedekig az Abonyi utcai zsidó lánygimnáziumban tanított, többek közt két évig engem is. 1956 után Londonban élt, először a testvérénél, Évánál, vagyis Hajnal

Kálmánéknál. Azt hiszem, a háború előtt nálunk sokkal jobb módon éltek. Azt nem tudom, lehet-e őket gazdagnak nevezni, de biztos, hogy az összes rokon, barát,

Kecskeméti Márta és Keller Ágota (1930)

ismerős közt ők álltak ehhez a legközelebb. Például szép téli bundát máson nem is láttam, csak Paula nénin és Amálon.

Furcsa, de abban a nagy zsidó családban senkit nem érdekelt igazán a pénzcserélés, vagy legalábbis erről nincsenek emlékeim. A gondolat és az írás, és sokuk számára a zene valahogy mindig fontosabbnak tetszett.

Ha a lakásokat hasonlítom össze, mondjuk a miénkét és a rokonokét, barátokét, amit egyáltalán láttam, mind amolyan maximum középpolgári lakásnak számíthatott. A Baracs-lakást röviden leírtam. A Szilágyi Dezső téren a lakás a földszinti saroklakás volt, ablakai részben a Dunára, részben a templomra néztek. Háromszobás lakás volt, nagy hallal, amit ebédlőnek használtunk. (Azt hiszem, kihúzható, talán 12 személyes asztallal és nagy kredencekkel rendezték be.) Cserépkályha volt minden szobában, a szokásos pesti lakás hideg végével, hideg fürdőszobával, amiben hengeres piros kályha és zománcos lábas kád állt, pontosan olyan, ma már tudom, mint minden hasonló középosztálybeli pesti lakás. (Ez rosszabbnak hangzik, mint egy mai középosztály-lakás. De tudni kell, hogy a háború előtt az összes lakás 10 százalékában volt csak WC és fürdőszoba.) Tehát a mi lakásunkat legfőljebb középpolgárinak mondanám, a Baracsokét meg talán nagypolgárinak. Ez a kapcsolatokban (legalábbis számomra) akkor nem érződött.

És később érzékelted a családon belüli különbségeket?

Visszamenőleg persze könnyebb sok mindent átlátni, de ennek személyes következményei már nincsenek. A korábbi jó módbeli különbséget akkor tudatosítottam

magamban, amikor Londonban látogattam Amált haláláig, vagyis a kilencvenes évek elejéig. Éva halála (1979) után egy pici, egyszobás lakásban élt, de sosem panaszkodott. A pianínó a kis szobában is elfért. Egészen kitűnő muzsikos, zongorista, zeneértő is volt, sok nagy muzsikustisztelte, szerette. Soha nem tagadta meg rendkívüli figyelmességét és bőkezűségét. Mindenkinek minden alkalomra vásárolt ajándékot, csak a korábbinál sokkal szerényebbet. A hetvenes évektől, amikortól lehetett, évente látogatott Pestre. Szerintem több száz tanítványával tartotta a kapcsolatot, és név szerint emlékezett mindegyikre, alkalmasint az érettségi tételükkel és testvéreik számával együtt.

Amikor „sűrű” családról beszélek, ez nem csak nagy, sok tagú családot jelent, hanem olyasmit is, hogy gyerekoromban a családok hetenként-kéthetenként találkoztak. A Kellerek is, Fischerek is, de talán leggyakrabban a Baracsok. 1944-ben együtt költöztünk a csillagos házba (amit akkor zsidóháznak „becéztek”) a Baracsokkal és a Fischer család nagy részével is (már akit éppen nem hívtak be munkaszolgálatba). 1946-ban az ő testvére, Éva néni hívott meg minket Londonba.

Folytassuk megint veletek, az iskolával.

Hová jártatok iskolába?

A Siroki utcai Baracs iskolába, ami már nincs meg. A Váli és a Verpeléti út találkozásánál építették meg a négyosztályos elemi. A budai hitközség tartotta fenn. Kicsi épület volt kicsi kerttel, négy tanítóval, mindegyiknek tudom a nevét: Barta Béla és a felesége, Teri néni, Rajna Sándor, az én tanító bácsim, meg Farkas Margit. Rajna Sándor kivételével az összes tanítót megölték 1944-ben.

Bartáék lányával, Marikával, később Párizsban, majd Budapesten is találkoztam. Egy-egy tanító vitte végig négy osztályon a gyerekeket. Mind a hárman odajártunk. Az iskola messze volt, villamoson kellett menni. Azt hiszem, az első napon még Mártát az anyám elkísérte. Utána egyedül jártunk. A Szilágyi Dezső téren kellett felülni, ha jól emlékszem, a 9-es villamosra, és az iskola a végállomás közelében állt. Széphalomról pedig egy negyedórát kellett gyalogolni és két villamossal utazni. Arra, hogy az elemibe is onnan jártunk volna, nem emlékszem, tehát lehet, hogy kisiskolás korunkban a tanév végéig maradtunk a Szilágyi téren. Gyalog is lehetett menni, az egyórás lógást jelentett. Csak délelőtt tanítottak. Utána hazamentünk, abszolút egyedül. Ha loptunk egy kis időt, fölmásztunk a Gellérthegyre a kápolna felől, a másik oldalon a sziklákon le, és úgy haza.

Hogy telt a délután?

Hogy az élet pontosan hogyan zajlott egy délután? Nem mondanám, hogy szegények lettünk volna, de azt se, hogy igazán gazdagok. Közepes jómódnak lehetne mondani, ha ennek lenne értelme. Elégé kiszámított életet éltünk. Tehát ha mondjuk ebédre – nem tartottunk kóser konyhát – lencsefőzeléket kaptunk sült szalonnával, vagy krumplifőzeléket rántott párizsival, az hétköznapi teljesen normálisnak számított. A reggeli és a vacsora vajás kenyérből állt, házi dzsemmel, esetleg parizerrel. Téli szalámit ritkán láttunk. Anyám hónap végén rendszeresen a zaciba vitte az ezüstkanalakat. Az apám később ebédelt, mint mi, kicsit jobbat főztek neki. Mi akkor ebédeltünk, mikor hazajöttünk, ő általában fél három körül érkezett haza a szerkesztőségből, ebéd után aludt egy órát, és

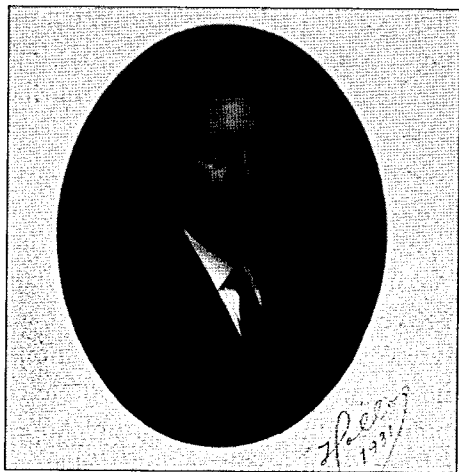
már ment. Nem nagyon láttuk hétköznapi. Reggel későn ment munkába, azért nem láttuk, délben későn ebédel, addigra mi már ezer más dologgal foglalkoztunk, és este nagyon későn jött haza a szerkesztőségből. Tehát vasárnaponként voltunk együtt.

Mikor mi hazaértünk, anyámat és nagyanyámat többnyire otthon találtuk. Egy „cseléd”, háztartási alkalmazott volt, ami szintén beleillett az akkori középosztályi szokásokba. Kettőjükre emlékszem jól, két testvérré, sváb lányokra, Budakesziről. Amikor Wagner Éva férjhez ment, jött a húga, Mancsi. Ő sokszor lett cinkosom különféle

rosszaságokban. A háború után kitelepítették őket. Nyugat-Németországban szépen megtalálták a helyüket, többször meghívták anyámat, és amikor már a nyolcvanas években hazalátogattak, megkeresték őt, majd engem is. A háború előtti háztartásban ők, meg az anyám és a nagyanyám is

főzött, mindenki csinált mindent. Anyám az otthoni tudásán kívül szakács- és cukrásztanfolyamokat is végzett, többnyire ő sütött.

Az életmódhoz tartozott, hogy a nagymosáshoz, ami havonta egyszer lehetett, és főleg az ágyneműről szólt,

Kecskeméti György, Ferge Zsuzsa édesapja (1931)

jött mosónő. A mosókonyha a ház pincéjében volt, ahol a ruhát mángorolták is. Anyám megtanult szabni és varrni. Ő alakította a kinőtt, egymástól örökölt ruháinkat és az ünneplőnket, még a télikabátunkat is ő varrta. Cipőt évente egyszer kaptunk, pontosabban kétszer, egyszer télit, egyszer nyári szandált.

Új ruhát többnyire akkor kaptunk, ha apám testvére, Pali, Berlinből hazalátogatáskor ajándékot hozott. (A jó drága Bleyle gyapjúruhák szúrtak, a gyapjú fürdőruhától kétségbe estünk. Ennyit a háláról.) Mindezt „természetesnek” tartottuk, senki nem érezte tehernek, vagy hogy szegények volnánk.

Az anyám a maga erőszakos céltudatosságával mindenáron belénk akarta töltetni a tudományt és a sportot. Ha akartunk, ha nem, télen a műjégpályára kellett járni bérlettel, de ő varrta a korcsolyaruhát, amit borzalmasnak találtunk és nagyon utáltunk, viszont nagyon szerettünk korcsolyázni. Korcsolyatanárnak megkérte egy régi barátnőjét, Szentgyörgyi (Kronberger) Lilit, a valamikori műkorcsolyázó világbajnokot. A harmincas évekre Lili néni már özvegy és nagyon szegény lett, gondolom, a tanítás kis pénzkeresetet jelentett. Messze sose vittük e téren sem. Mártának, a nővéremnek elferdült a gerince, ezért jártunk gyógytornára. Ehhez a Lánchídon sétáltunk át a mai József Attila utcába, Káldor Marcsa gyógytornászhoz. Marcsát a férje, Káldor György révén ismertük, aki a *Pester Lloyd*-nál dolgozott. Valamennyire ismertük az ő három, velünk egykorú gyereküket, de később elvesztettük egymást. Csak Verával találkoztam egyszer, sokkal később, amikor 1956 után ő már kijött a börtönből, de még nem tudta, mi lesz élettársával, Gáli Józseffel, akit halálra ítélték, de nem végeztek ki. A rend és az oly egyszerű magyar történelem kedvéért: Vera any-

ja, Marcsa, a Margit körúton bujkált hamis papírokkal. Ott is halt meg, anyjával együtt, amikor 1944-ben földig bombázták a házat a Margit körút és a Keleti Károly utca sarkán. Vera apját, Káldor Gyurit, akit a háború alatt büntető munkaszolgálatba tettek baloldali múltja miatt, a Rajk-perrel összefüggésben ítélték öt évre, ő 1955-ben szabadult.

Mindannyian tanultunk zenét. Én hegedültem, ugyancsak ilyen csereórakért. Göndör Márta tanított a leghoszabb ideig, élete végéig megmaradt hegedűtanáromnak, vagy inkább barátnak. Márta zongorázni tanult, de nem emlékszem gyakran változó tanárait. Öcsémet, Károlyt, csellóra fogták volna, bár elég kismövésű volt. Ebből annyira lett, hogy Mautner (utóbb Mihály) András, aki talán tanította volna, nálunk bujkált pár napot 1943-ban vagy '44-ben, mert körözték, mint kommunistát. A szerelme, Csát Olgi kísérte, Csát Géza lánya, gyönyörű nő. (Később Székely Endre zeneszerző felesége lett. 1953-ban egy időben születtek a gyerekeink, közel is laktunk egymáshoz. Így naponta tudtam a kislányának anyatejet adni.) A zene fontos helyet kapott az életünkben, bár egyikünk se jutott túl a gyenge amatőr szinten. Sokat jártunk koncertre, szinte hetenként. Az OMIKE-ről már meséltem. Jártunk olykor a Zeneakadémiára is. Emlékszem Basilides Mária gyönyörű hangjára, és a gyerekközösséget énekelni tanító Forrai Miklósról. Otthon gramofon csak akkor lett, amikor egy dédnagybácsitól megörököltük a nagy tölcserés alkotmányt az ő slágerlemezeivel. Innen tudok minden fontos slágert a harmincas évekből („Legyen a Horváth kertben Budán”, meg „Hétre ma várom a Nemzetinél” – amit úgy 50 évvel később Nagy Grétivel danoltunk nagy beleéléssel).

Még egy kicsit visszatérnék a gyerekkori délutánokra. Már nem is tudom, sportolni vagy órára kellett menni,

leckét csinálni, hegedűt gyakorolni, és aztán veszekedni is kellett, sétálni is, meg rengeteget olvastunk, szóval tennivalóval zsúfoltan éltünk. „Férfiásan” bevallom, hogy első kedvenc olvasmányaimat May Károly *Winnetou*-ja és a nagybácsiktól örökölt Vernék és Benedek Elekek alkották, aztán Jókai és főleg Mikszáth. Első „felnőtt” könyvélményként a *Nyugtalan szívre*, Stefan Zweig regényére emlékszem, ami még a háború alatt jelent meg magyarul. Az időbeosztásunkat anyánk nagyon pontosan megtervezte és megszervezte anélkül, hogy ebből bármi látszott volna. A hétvége másképp alakult nyáron és másképp télen. Télen minden szombat délután baráti társaság gyűlt össze. Akkor nem a családtagok jöttek, hanem a szüleim, elsősorban az apám barátai, vagy közös egyetemi barátok. Ahogy korábban már utaltam rá, Kávéháznak hívták az összejöveteleket, a „kávéház” tartalmát beszélgetések adták.

A politika volt a központi téma általában?

A szombati beszélgetést a többieknek szükségképpen tájékoztatóbb apám indította egy „politikai expozéval”. Aztán ebből mindenféle beszélgetések és viták ágaztak szét. Egy szűkebb körhöz tartozók a kávéház után olykor elmentek vacsorázni, a tágabb kör tagjai jöttek és mentek. A szűkebb körbe, ha jól emlékszem, Szerbék, Halász Gáborék, Hessleinék, apámék tartoztak. Az életet csak humorral fűszerezve tudták elviselni. Halász Gábor egyik születésnapjára kórusban énekelték a kocsmában az „aki nem lép egyszerre” dallamára zöngeményüket: „Döbbenet által a / szív ere fagy / Lányom ez ifjú / gyilkosa vagy. / Éljen doktor Halász!”

Rengeteg aprósüteményt sütöttek az anyámék, a lombikos kávéfőző örökké működött, és mi szabadon mászkáltunk a vendégek között. Minden barátot és vendéget ismertünk, sokat tegeztünk, de én elég buta voltam ahhoz, hogy keveset értsek ezekből a beszélgetésekből. Az emberekre emlékszem. Az egyik legközelebbi barátot úgy hívták, hogy Hesslein Béla, nagyon szeretett minket, és mi is nagyon imádtuk. Béla zsidó volt, a felesége, Kriska Mária, Mackó meg tótnak mondta magát, felvidéki szlovák családból jött. Mackó latin szakon végzett, együtt járt az apámékkal egyetemre, tehát az apámmal és később az anyámmal is. Ez a barátság onnan származott, aztán lépett be ebbe a kapcsolatrendszerbe Béla, egy csodálatosan melegszívű és csodálatosan jó humorú, csúnya és fantasztikus ember. Olyan zsidó, aki származása miatt nem mehetett egyetemre, de elképesztő műveltségre tett szert. Béla a papíriparban dolgozott. Azt hiszem, egy kis miniatűr nyomdát működtetett, nem tudom, hogy az övé volt-e, vagy csak vezette. Ez a barátság az életük végéig megmaradt mind a kettőjükkel. Béla mentette meg az életünket '44-ben, ezt is majd elmesélem.

A „kávéház” a lakás három szobája közül a legnagyobb volt, amit szalonnak tiszteltek. Egy-egy alkalommal 15-20 ember lehetett ott, a nagy részük „törzstag”, a fele ismert, a fele nem. Mindig politikával kezdték, aztán áttértek az irodalomra, Szerb Antal elmesélte, hogy éppen mit ír. Pletykára nem nagyon emlékszem. Az utolsó ember is meghalt ebből a körből, Halpern Róbert, akit utóbb Hardi Róbert néven ismertek, mint közgazdászt. 2011 márciusában, 97 éves korában ment el.

Utólag beszúrom Komlós Aladár emlékezését. Apámról azt írta, „jó és bölcs ember volt, egy nagy baráti kör központja és politikai orákuluma... A szombat délutánokon

állandó vendégei voltunk, Halász Gábor, Komor András, Szerb Antal, Vágó Márta, néha Vámbéry Rusztem és sokan mások”. A felsoroltak közül nem mindenkire emlékszem. Halász Gáborra, a barátnőjére, Epstein Erzsire, Szerb Antalra, a feleségére, Bálint Klárra, Vágó Mártára persze, meg Nagyfalusi Jenőre, Baracs Jánosra, Hesslein Bélára, Hardi Robira, a feleségére, akik mind az állandók közé tartoztak. Egyszer-kétszer Fischer Annie vagy Engel Iván zongorázott. A Lloydtól olykor eljött Káldor Gyuri, gyakrabban Boldizsár Iván és Ilosvay Ferenc, aki a kevés nem zsidó vendéghez tartozott. Büszkén hangoztatta zsidóbarátságát, és azt is, hogy a vállán (!) mongolfolt van. Úgy is hívták, hogy a mongolfoltos Ilosvay.

Vasárnap, amikor csak lehetett, mentünk kirándulni. Természetesen a szokásos módon, villamoson a hidegkúti, vagy a zugligeti végállomásig, esetleg hévvel, onnan gyalog. Aztán vagy tartott velünk más is, vagy nem. Nagyon sokat énekeltünk a kirándulás alatt, az apám rengeteg népdalt tudott, még Makóról hozta őket, meg az anyám is. A Gugger-hegyen szerettük a menedékházat, ahol lehetett bablevest enni, vagy az akkor szokásos bádogdobozban vittük a vajás kenyeret és kemény tojást. A célpontokat előre meghatározták, mondjuk, a Nagy-Szénást, a Hármashatár-hegyet, vagy a Csúcs-hegyet.

A zsidó ünnepekhez nem alkalmazkodtatok?

Karácsonyt nem tartottunk, megtartottuk viszont a hanukát, meggyújtottuk a naponta eggyel több gyertyát, énekeltünk, sokat trendelliztünk (dióban), és a nyolcadik napon kaptunk ajándékot. Megtartottuk a pészahot, de azt többnyire Makón. Szerettük a szabályait, a vacsorát, az énekeit. A kérdező szerepét természetesen az öcsém

kapta, mint legkisebb gyerek. A szüleim csak újévkor és jom kippurkor mentek (biztosan) templomba, akkor egész napra. A jom kippuri nagyböjtöt szigorúan tartották. Anyám élete végéig ezt tette, és noha soha nem vált szabálytartóan vallásossá, a háború után a péntek esti gyertyagyújtásra is rászokott. Máskor nem nagyon mentünk templomba. Az Öntőház utcába jártunk, mint legközelebbi templomba. De évente két-három alkalomnál többször nem.

Az Öntőház utcai templom a Vár aljában állt, az ostrom alatt nagyon megrongálódott, lebontották az egész utcával együtt. Minthogy zsidó iskolába jártunk, elvileg kötelező lett volna, de elblicceltük a templomba járást. Mindenféle felmentések léteznek, például, ha messze van a templom, nem kell menni. Az Öntőház utca igazán közel esett, csak „más dolgunk volt”. Szóval nem, vagy csak nagyon ritkán jártunk templomba. A zsidó szokások zömét, a kóser konyhát nem tartottuk, ugyanakkor teljesen zsidónak éreztük magunkat. Az fel nem merült soha a szűkebb családban, hogy bárki kikereszteljedjen, vagy kitérjen akármilyen oknál fogva. Azt hiszem, ez máig így van. A barátok más történet, de mindenki tisztelte a többiek álláspontját, választását.

Télen is jöttek a rokonok, talán inkább hétköznapi délután, és egyszerre nem sokan. Általában hozzánk jöttek, és nem mi mentünk. Nyáron, Széphalmon (a téli szombati kávéház helyett) vasárnap nagy családi ebédeket tartottak. Ott három-négy házra lakott tőlünk a szüleim egy barátja, Máté Olga. Csak később tudtam meg, hogy milyen különleges ember volt, Zalai Béla felesége, a Vasárnapi Kör tagja, a modern fényképészet jelentős alakja. Hogy néha fényképezett, azt láttam. De nekem saját viszonyom alakult ki vele, majdnem naponta átjártam hoz-

zá. Tünetesen kertészkedett kicsi, de szépre varázsolt kertjében. Szerettem volna ezt tőle megtanulni, sajnos nem igazán sikerült. Szűrt az arca, de valamilyen okból nagyon szerettük egymást. Másik barátomnak a szomszéd Csák bácsit tartottam. A lánya, Csák Ibolya olimpiai bajnok magasugró lett, de az nem számított Csák bácsi és a Csák kutya mellett, akikkel lehetett játszani.

*Ki volt ebben a családban az irányító?
Hogy dőltek el a dolgok, ha meg kellett
beszélni, meg kellett oldani valamit?*

Azt hiszem, hogy a mindennapokban mindent az anyám és kicsit a nagyanyám intéztek. Rengeteget veszekedtek, hogy mondjuk szilvás gombóc legyen, vagy túrógombóc, de ezek a kiabálások semmit nem jelentettek, haragot legkevésbé. Öt perc múlva elfelejtették. Az apám soha fel nem emelte a hangját. Az a gyanúm, de ezt nagyon nehezen tudnám rekonstruálni, hogy mindennapi ügyekben az anyám és a nagyanyám döntöttek. Az olyan jelentős dolgokról, mint, mondjuk, hogy hova járjunk iskolába, biztos, hogy a szüleim közösen döntöttek, vagy arról is, hogy kivándoroljunk-e. Apám tekintélyét nagyanyám is tisztelte, mindenkivel veszekedett, apámmal soha.

Hogy a szüleim házassága mennyire volt jó és harmonikus, abból mi nagyon keveset láttunk. Előttünk feszültség nem jelent meg. A magánéletüket nem előttünk éltek. Mi korán feküdtünk le, korán aludtunk el, vagy olvastunk. Amit láttunk, az mindig megnyugtató. Például esténként sikanózt játszottak, ami egy kétszemélyes „veszekedős” kártyajáték. Máig családi játékunk, már a dédunokám is tudja. Apám a játék menetét a helyzetre alkalmazott szövegű dalokkal kísérte. Ezt a fajta humort is nagyon szerette. (Így lett

mondjuk a *Für Elise* szövege „ki-a-mi-a-ki-a-Mohamed”). A házaseletük más regiszterhez tartozott, abba nem volt bejárásunk. Mindig egy szobában aludtak, de nagyon keveset tudtunk a kapcsolatukról.

Milyen volt a lakások beosztása?

A szobák beosztása Széphalmon állandósulhatott. A földszinten volt a nagyszüleim szobája, a vendégszoba és a közös terek, vagyis a konyha és mindenféle mellékhelyiség. Az emeleti három szobából a picit Károly kapta, mi Mártával közös szobában laktunk, a szüleimnek ott lehetett külön hálószobájuk, az általunk nagyon csodált cirbolya hálószobabútorral berendezve.

De a Szilágyi Dezső téri összesen három szoba gyakran átrendeződött az idők folyamán, ahogy mi nőttünk, meg amikor a nagyanyám 1937 táján átjött hozzánk lakni. Csak homályosan tudom felidézni, hogy ki mikor melyik szobában lakott. Eredetileg hárman, testvérek aludtunk együtt. A „szalonban” nem lakott senki. A szülők a legkisebb szobában aludtak, ami egyszerre volt apám dolgozószobája, könyvtár és hálószoba, kinyitható dívánnyal. Mikor átrendezték a lakást, a nővéremmel mi kaptuk a szép sarokszobát, az öcsém a nagyanyámmal került a „gyerekszobába”, a szülők pedig továbbra is a dolgozóban maradtak.

A mi szobánk lett a „szalon”, ahová a vendégek jöttek. De előfordultak más elrendezések is. Olykor mind a hárman a nagyanyámmal aludtunk, például ha feljöttek Makóról a nagyszülők. Ez ritka eseménynek számított. Nem is lehetett könnyű, mert ők betartották a kóser szabályokat. Vagyis az ételt a Császár [Császár-Komjádi Sportuszoda] melletti kóser vendéglőből kellett hozni, de elfogadták nálunk a nem kóser edényt.

A problémáidat kivel beszélted meg a családban, kihez fordultál, hogy emlékszel erre vissza?

A korosztályi titkokat mindig az éppen legjobb barátnőmmel beszéltem meg. Az egyik „legjobb barátnőm” ötven éve élment Új-Fundlandba, de időnként ma is váltunk e-mailt. Elemibe, vagy talán a zsidó gimnázium első két osztályába jártunk együtt. Ha azt kérdezed, milyen problémákkal küszködtem, szégyenkezve azt mondom, hogy semmilyennel. Az a fajta verbalizálás, vagy reflexivitás, amely lehet, hogy más családokban létezik, és számos országban tényleg a habitushoz tartozik, nem jellemzett minket. Mindig el voltunk foglalva, és ez nem tartozott a szokásrendszerünkhöz. Mély lelki beszélgetésekre gyerek és felnőtt között nem nagyon került sor. Az étkezésnél, más együttléteknél beszélgettünk, obligát módon mindig elmeséltük, hogy mi történt az iskolában. Az iskola annyira nem okozott nehézséget, hogy anyám, azt hiszem, soha életében nem járt szülői értekezletre. Emberekről, gyerekekről, társadalmi dolgokról, politikáról, a zsidókérdésről, Hitlerről, meg könyvekről folyt szó. Amikor felmerültek a gyerekek életében szokásos fontos kérdések, hogy talált gyerekek vagyunk-e, vagy melyikünket szereti jobban a nagyanyám, mi kit szeretünk a felnőttek közül és kit miért nem, ezt egymás között mi, gyerekek beszéltük meg.

Pedig ennek a kultúrának elvileg a „lelki beszélgetés” abszolút része, hiszen óriási pszichológiai műveltséget szerzett mindenki az előző generációból. Freudot anyanyelvi szinten beszéltek. Biztosan minden olyasmire nagyon érzékenyen odafigyeltek, hogy hogyan érinti a következő gyerek megjelenése az előzőeket, hogy melyik gyerek mennyire áll biztosan a lábán, de nem beszélték

meg velünk ezeket az ügyeket. Intim dolgokról, belső történésekről ők rólunk beszéltek, velünk nem. Azt, hogy ők rólunk beszéltek, tudtuk, mert időnként, mikor aludtunk, vagy ők azt hitték, hogy alszunk, bejöttek, és valamit mondtak, amiről tudtuk, hogy egy beszélgetés töredéke. Egy ilyen alkalommal hallotta a véletlenül ébren lévő Márta, hogy én „milyen aranyos” vagyok. Ezt hosszan rágta, úgy 20-30 évvel később beszéltük meg. A felnőttekkel ilyesmi nem tematizálódott.

*Nem is vágytál erre? Nem gondoltál rá,
hogyan jó lenne?*

Nem tartozott a légkörhöz. Elfojtások tömege? Szemérmesség? Ilyen volt akkor a világ? Lettek ebből később bajok? Nem tudom. És tényleg annyi önkifejezési lehetőség adódott, hogy ennek nem éreztük szükségét. Később, amikor felnőttünk, akkor sem, vagy csak ritkán. Ezzel együtt ezek nagyon szignifikáns, fontos, intenzív viszonyok. A testvéreim? Róluk majd máskor. Mert ahhoz a nővéremről is beszélnem kellene, és az egy szomorú és bonyolult történet.

II.

A háború utáni életről

(2006. március 30. és május)

Azt javasoltad, hogy még beszélgessünk a háború alatti és utáni életről, a testvérek életéhez is ez a keret. Térjünk akkor vissza a háború kezdetéhez. Te hogy fogadtad a híreket, egyáltalán mit érzékeltél a háborúba való átmenettel kapcsolatban? Előző beszélgetésünkbe beleszóttad a nagymamád első világháborús naplóját, ahogy fokozatosan lép be a háború a család életébe. A te életedben ez hogy jelentkezett?

Az a napló 1914-ben olyasmiről szól, hogy csöppen bele egy ország a háborúba úgy, hogy nem veszi észre, hogy már benne van. A nagyanyám 1914-ben még „egyenlő honpolgárként” élte az életét, hazafiságból és kötelességtudatból lett kórházi ápolónő, és ezt a város tisztelte. Mindez a II. világháborúra nem

igaz. A zsidók helyzete radikálisan megváltozott. A politikai antiszemitizmus 1920-tól, nagyjából a numerus clausus-tól átszötte a kurzust. 1938-tól kezdve pedig a zsidótörvények fokozatosan aláásták az „egyenlő honpolgár” tudatot vagy fikciót. Az előkészületek is világosabban látszottak. A hetenkénti „kávéházi” beszélgetéseken apám elmondta, hogy hol tart a politika. Biztos sok mindent nem értettem, de azt igen, hogy a világ készül egy háborúra. Mi is sok előkészületről tudtunk, és valamilyen szinten részt vettünk ebben a felnőtt életben. Az öcsém négyévesen még hazafias négysorost írt (diktált), nyolcéves korában azt a felháborodást írta le, amit akkor érzett, amikor a németek Jugoszláviát '41-ben megszállták. A német csapatok a Szilágyi téri lakás Dunára néző ablakai előtt vonultak dél, azaz Jugoszlávia felé. A sétány kerítése mellett álltak a németeket ünneplők. Őket nézve született öcsém dühös zöngeménye arról, hogy „Hitler úgyis bedöglök”.

A növekvő antiszemitizmustól személy szerint mi nem különösebben szenvedtünk – sztoicizmus is lehetett ez, meg a családi összetartás védelme –, de azért nagyon pontosan érzékeltük. Még azok körében is azt érezted, hogy felépült egy fal, akik korábban valahogy elfogadták a családot. A Szilágyi Dezső téri házban élt Lendvai bácsi, az úri szabó, meg Boriska néni, a felesége vagy házvezetőnője. Az utcáról nyílt az üzletük, ahová én gyakran bementem. Mindig nagyon kedvesen fogadtak, de egyszer csak azt kezdtem érezni, hogy épül a fal, már nem vagyok szívesen látott gyerek. Ugyanilyen falak épültek Széphalmon. Fizikailag semmilyen bántalmazás nem ért minket, a zsidó iskola is védett. Az egyetlen atrocitás már '44. március 19-én történt, mikor Muki kutyánkat, egy vidám barna-fehér kölyökkutyát agyonlőtték vagy a bejövő németek, vagy (ez a valószínűbb) egy helyi nyilas, mert valaki mondta, hogy az egy zsidó kutya. Gyerekként olyasmikről értesültünk, hogy most ezt

a nagybácsit hívták be, most azt. Olykor az apámat behívták munkaszolgálatra, de Ottlik György, a *Lloyd* főszerkesztője, valahogyan kijárta, hogy visszaengedjék, mert a munkája kellett. Megfosztották a felelős szerkesztői címtől, le kellett venni a nevét a lapról, de ő ugyanúgy dolgozott tovább.

Ezen túl hogy érintettek benneteket a zsidótörvények?

Minket a zsidótörvények közvetlenül nem nagyon érintettek, mert nem volt vagyunk, földünk, vállalatunk, árja sem tartozott a családhoz. A makói nagypámék egy vagy két évvel a földtulajdont korlátozó zsidótörvények előtt vettek egy kis tanyát, nem messze Makótól, ahová egyszer vagy kétszer kimentünk. Valamelyik zsidótörvény miatt ezt elvesztették. Összesen ennyi, ami konkrétan érintett bennünket. Az élet, biztos több nehézséggel, úgy folyt, mint előtte, szombati-vasárnapi összejövetellekkel. Valószínűleg ezek akkor szűntek meg, amikor már többeket érintett véglegesen a behívás, meg jöttek a légítámadások, 1943–44 táján.

A németek 1944. március 19-i bejövetelére nagyon pontosan emlékszem. Mindig tudni fogom, hogy vasárnapra esett. Az elemiben, a Baracs iskolában szombaton nem tanítottak, vasárnap mentünk iskolába. De aznap korábban hazaküldtek.

Virág Teri is mesélte egyszer, hogy az Abonyi utcai iskolából aznap hazaküldték őket. Mikor tudatosult a családban a háborúba sodródás?

Én magam is összekeverem a történetet. '39-ig, nyolcéves koromig biztos csak kusza emlékeket őrzök, és később is sok

a homály. '39 előtt mintha inkább arról szóltak volna a szombati beszélgetések, hogy ezért meg ezért nem lehet háború. Aztán jött a csehek megszállása, amikortól kezdve világossá vált, hogy nagy a baj. Aztán következett a német-szövjet paktum (megnemtámadási szerződés), majd, szeptemberben, Lengyelország megtámadása és a háború kitörése. A történelmet nem mesélem el, csak néhány, számomra emlékezetes mozzanatát. Miután Hitler fél Európát lerohanta, az egyik remény a Maginot-vonal maradt, ami bűvös kifejezésként hangzott akkor, ha még én is emlékszem rá. Azt a hitet sugallta, hogy Franciaországot nem szállhatják meg, mert ott a Maginot-vonal. A németek végül '40-ben megkerülték.

Ma furcsának tűnik, hogy a cseh, a lengyel, majd egy sor nyugati megszállás után olyan beszélgetésre nem emlékszem, hogy minket is megszállnak. De talán nem is furcsa ez, olyan szorossá vált a szövetség Hitler és Magyarország között. Horthy tette az engedményeket, amelyek nyomán az első bécsi döntés a Felvidék, a második Erdély visszafoglalását tette lehetővé, később további területi revíziókkal. Szorongató érzésekre vélek emlékezni. Trianon a zsidókat ugyanolyan fájdalmasan érintette, mint a nem zsidókat. Nemrég megtaláltam a zsidó elemi iskolai évkönyvet. Az első oldalán ott a Hiszekegy, de nem kényszerből, hanem meggyőződésből. Minden reggel elmondtuk nagy átléssel. Nekünk is éltek családtagjaink Temesváron, Nagyváradon, akikről már meséltem. A magyarságtudat, a nyelv szeretete is nagyon erős kötést jelentett. A visszacsatolások először örömtelinek tündek. Mégis, Trianon előjele számunkra a bécsi döntésekkel megváltozott. Tudtuk, hogy úgy nem lehet – ahogy ma fogalmaznék, de azt gondolom, akkor ők is így fogalmaztak – egy történelmi rendet helyreállítani, hogy Hitlerrel paktál le az ország. Ebből így baj lesz, Hitler ennek megkéri az árát, mint ahogy Erdély után alig egy évvel meg

is kérte. Igaz, a szorongás az antiszemitizmus erősödésével is összefüggött. A népszerű Erdély-indulónak azonnal lett antiszemita gúnyváltozata is, valahogy így: „Elhangzott a szó, zeng az induló, talicskázik már a Grün és Kohn zsidó”. Ezt félelmetesként és szorongatóként éltük meg.

Ma hogy látod Trianont?

A hitleri alku után nemcsak a zsidók, hanem a progresszió viszonya is megváltozott Trianonhoz, és megmaradt kérdőjelesnek a háború után is. Egyre többet lehetett tudni az előzményekről. A vesztes háború után pedig, miután Szálasi puccsa még azt is megakadályozta, hogy 1944. október 15-én Horthy kiugorjon a háborúból, természetesen nem kaphatta vissza az ország azt, amit Hitler segítségével próbált visszaszerezni. És azt hiszem az országnak ama fele számára, amelyik ma nem a Fideszre szavaz, ez tette Trianont majdhogynem tabuvá.

Versailles-ban eleve igazságtalan és kegyetlen döntést hoztak. A rosszul meghúzott etnikai határok iszonyú feszültség lehetőségét hordozták magukban. De a döntés elfogadhatatlansága ellenére az elcsatolt részeket nem lehet úgy visszaszerezni, ahogy ez már egyszer megtörtént. Az EU létrejött, a határok eltűnése elvben megoldást kínált, de a gyakorlat másként alakult. Trianon feldolgozatlansága is ott van az ország mai kettészakadása mögött. Ezt Szabó Magdától nem tudod meg, mert ő a „trianoni árváról” írt, a visszas visszafoglalásról nem. Závada Palitól igen. Azt hiszem, az *Idegen testünk* az első, vagy legalábbis nem korabeli korrekt szépirodalmi feldolgozása Erdély visszafoglalásának.

Összességében azt hiszem, hogy amíg az ország egy része, a jobboldal nagy része Magyarországot

„csonkaországnak” hívja, addig sem megbékélés, sem igazi fejlődés nem lesz. Trianon bűne is, de a mindenkori politikai osztályé is, hogy kísérlet sem történt a feldolgozásra, ami, mondjuk, az osztrákoknál, németeknél valahogy megtörtént. (Ausztria egy birodalom középpontja volt, a békekötés után jelentéktelen hatmillió ország lett. Csak 1945 után dolgozta föl a két világháború közti nehéz történelmét, az 1918-ban kikiáltott köztársaság összeomlását, a náciizmus terjedését, az anchlusszt, de végül „normális” demokrácia, a jelenben élő ország lett belőle.) Elszomorító és félelmetes, ha meggondolja az ember, mi mindent fed és rejt, mi mindent gátol az, hogy „csonkaország”. Lehet manapság nem ideidézni Bibót a kelet-európai nyomorúságról? „Nem azt jelenti ez, mintha egy demokráciának ne lehetnének jogos területi kívánságai; nyilvánvaló, hogy az a területi igény, mely arra irányul, hogy egy terület lakói politikailag oda tartozzanak, ahová vágyaik és akaratuk viszi őket, demokratikus szempontból kifogástalan. De az bizonyos, hogy ha valami ok miatt egy területi vita *domináns ügyé* válik egy nemzet életében, akkor *egy még nem demokratikus közösséget* megakaszthat a demokratikus fejlődés útján, sőt egy demokratikus közösségben is a demokratikus szellem *visszaesését* válthatja ki.”

Trianon azóta is egy megosztottságot átörökítő tényező maradt.

Igen. Szóval a helyzet fokozatosan eszkalálódott. 1941 nyarán Kassa bombázása után nyilvánvaló lett a tény, hogy Magyarországon is itt a háború. Én mindig féltem. Féltem a bombázástól, féltem a pincében, féltem, amikor az aknák között sétáltunk a mezőn, vagy mikor röpköd-

tek a fejünk fölött az aknák, már '44-'45 telén, de mindez csak felületi, fizikai félelem volt. Amitől igazán féltem, az a hozzátartozók elvesztése. De hát ez a kettő összetartozik. Pedig a deportálásról sokáig nem is tudtunk – még akkor sem, amikor már elkezdődött.

Egy hónappal a németek bevonulása után – de sokszor újraéltem ezt már – hívták be az apámat. Ez április 25-én történt, a 13. születésnapomon. Az apám behívóján az állt, hogy jelentkezzen háromnapi hideg élelemmel a Rökk Szilárd utcában, vagyis a rabbiképzőben. Ma is megrendít, ami ezután történt. Egy barátjuk, nem is nagyon közeli, Máté Elek klasszika-filológus és a felesége, Klári, azonnal felajánlották, hogy elrejtik. Amire ő azt mondta, hogy nem lehet, mert van felesége és három gyereke. Az egész családot nem lehet elbújtatni, rajtunk állnának bosszút. Anyám vele akart menni, de aztán csak görcsösen csomagolt, hogy ne ázzon, ne fázzon, és persze elkísérte.

Hetekig semmit se tudtunk. A következő hír, amit megtudtunk róla, az, hogy Csepelre vitték internálótáborba, ahova összeszedték nem csak a zsidó, hanem a nem zsidó baloldali gondolkodókat, újságírókat is. Már június elején a *Harc* nevű lapban megjelent egy gúnyos, iszonyatos fénykép a kopaszra borotvált és már ártalmatlanított, szögesdrót mögé zárt zsidókról. Apám is a képen lévők egyike. Innentől kezdve nem tudunk róla semmit. Anyám fogadott egy detektívet, és ami értéket még talált, azt mind eladta, és detektívvel kerestette az apámat, természetesen hiába.

Áprilistól júniusig semmit nem tudtatok róla, senki nem hozott felőle hírt?

Azt az egy fényképet láttuk, és hogy utána deportálták őket, azt nem tudtuk. Máig se pontosan tudjuk, hogyan

halt meg. Később kerestük azokat, akikkel egy vagonban lehetett. De nem emlékeztek pontosan. Mind a mai napig két információnk van olyanoktól, akik úgy emlékeznek, hogy egy vagonba vitték őket. Az egyik úgy hangzik, hogy nagyon gyenge fizikumú emberként már a vagonban meghalt. A másik meg úgy, hogy amikor Auschwitzba értek, arra a rámpára tették, amelyikből a gázkamrába vitték az elgyengült embereket. De ezt is öt-tíz évvel később mondták el félismerősök. 1944 nyara után a világon semmit sem tudtunk. A nagyapámékról hamarabb értesültünk, mert abból a transzportból, ahova a makóiakat, szegedieket deportálták, onnan az ő öccse (nagyanyám féltestvére) visszajött, és elmondta, hogy Strasshofban hogy rakták őket külön. Mesélték, hogy egy német katona odament hozzájuk, és nagyapám lábáról lehúzta a cipőt azzal, hogy arra már úgyse lesz szüksége. Azt hitték, hogy öregek otthonába viszik őket, de onnan mindjárt a gázkamrába mentek.

A csillagos házba hogy kerültek?

Júniusban kijelölték azt a 2–3 ezer házat, amelyekbe összeköltöztették a zsidókat. Ezekre kirakták a sárga csillagot. Többnyire olyan házakat, amelyekben kevés nem zsidó lakott. Azt nem tudom, hogy lakást adtak-e nekik másutt, vagy csak kiírták a lakásukra, hogy „Itt nem laknak zsidók”. Mi a Deák Ferenc u. 21-be kerültünk. Azt hiszem, még adtak valamilyen választási lehetőséget, hogy melyik csillagos házba menjél. A Deák Ferenc u. 21. háromszintes házát azért választották, mert annak a legfelső emeletén laktak Radosék, Rados Dezső hegedűs, akiket a Baracsok ismertek. Így aztán a családból sok Baracs, Fischer oda keveredett. Ha a házat választhatták

is, azt már parancsba kapták, hogy zsúfoltan kellett lakni. Nekünk egy kis, másfél szobás udvari lakás jutott, amibe mi négyen, a nagyanyám, a dédnagynénim, és még két Hajnal rokon, Hajnal Kálmán anyja és nagybátyja kerültünk. A házban sok családnak volt gyereke, lehettünk talán tizenöten. Örökké a lépcsőházban randalíroztunk és rexeztünk. Amikor költöztünk, anyám lepakolta a bútorokat a Szilágyi Dezső tér pincéjébe. Aztán persze jött az árvíz, és majdnem mindent elrohasztott. A csillagos házba annyi bútort vittünk, amennyi ott elfért, azaz hogy ágyakat meg valami konyhafelszerelést, gondolom. Furcsa, kavargó nyár emléke maradt bennem. Iskolába már nem jártunk, az iskola április elsejétől szünetelt, akkor adták ki a máig meglévő bizonyítványt.

Időnként jöttek a nyilasok, még október 15. előtt. Bejöttek, mindenkit leparancsoltak az udvarba, sorba állították az embereket, minden tizediket kiszedtek, és azt elvitték, deportálták. Fischer Péter lányát, Fischer Jucit is így vitték el, nem jött vissza.

A férje munkaszolgálatban halt meg, és maradt egy pici lány, Engel Márti, akit a maradék Fischer család nevelt föl. Ő aztán elment Németországba. Az is megmaradt, hogy egyre kevesebb lett az élelem. Én jártam bevásárolni, ha jól emlékszem, de biztos nem egyedül. A rövid kijárási időben, a nem is veszélytelen sárga csillaggal kellett a piacra menni, ami a Merlin Színház melletti, most üres téren állt. Sokat féltünk, de az állandó félelmet az ember megszokja. A legfontosabb közös ügynek a háború menete számított. Az legkésőbb '43 után világossá vált, hogy Németország a háborút elvesztette, a kérdés csak az maradt, hogyan, mikor, milyen áron. A magyar rádió híreiből – hogyan lehetett rádiónk, nem is tudom – csak győzelmekről, legfőljebb rugalmas elszakadásokról

lehetett tudni. Közben esténként már valami halvány ágyúhangokat véltünk kelet felől hallani. Ezért Mártával nekiálltunk angolul tanulni, hogy a BBC-t megértsük. Máté Klári néha bejött a házba tanítani minket, vállalva ezt a veszélyt is. A végén egy keveset értettünk is. De ez mind október 15. előtt történt. Amikor elhangzott október 15-én az a bizonyos Horthy-kiáltvány és hadparancs, rövid ideig örültünk. De azonnal jött a Szálasi hatalomátvétel. Anyám annyit reagált, hogy akkor most innen megyünk.

Hová tudtatok menni?

Nagyanyámat és a szegedi Máli nénit sikerült bemenékiteni az amerikai nagykövetség pincéjébe. Ők úgy kerültek oda, hogy Miklós nagybátyám felesége, aki a háború előtt sokáig dolgozott titkárnőként az amerikai követségen, bekönyörögte őket. Az ő lányuk Panni, aki '56-ban Angliába ment, és akivel máig hetenként beszélek telefonon. Nekünk anyám először egy gyerekmenhelyet talált, valahol a Nürnberg utcában [jelenleg: Ilka utca]. Svéd védett gyerekmenhely lehetett. Rengeteg gyerek került oda, a földön feküdtünk, de az anyám, mint pedagógus ott lehetett gyerekelvigyázó. Tudta, hogy sokáig ott sem maradhatunk. Biztos, hogy onnan is néhány héten belül mindenkit elvittek. Közben valahogy kapcsolatba lépett Hesslein Bélával, a régi baráttal. Ő a felesége révén „árja párjának” számított. Ott maradtak a Bem utcai kicsi, egyszobás lakásban. Hogy hogyan, nem tudom, de vagy negyven embert bújtattak ők maguk is.

Béla nyomdájában dolgozott egy különleges ember, Hajdú János, azt hiszem, nyomdász. „Hesslein úr, van-e zsidó, akit meg akar menteni”? kérdezte, „mert akkor

csinállok papírt.” Béla kérésére nekünk (is) csinált hamis papírokat egy erdélyi menekült asszony és három gyereke számára. De ennél sokkal többet tett. Kihívott minket magukhoz Kőbányára.

A Sibrik utcai ONCSA-(Országos Nép- és Családvédelmi Alap) telepen, vagyis a Sibrik-telepen laktak, szobakonyhas lakásban. Kiment a feleségével, pici gyerekével a konyhába, és átadta nekünk az egyetlen szobát a vaságglyal. A Nürnberg utcából oda mentünk. A telepi házak alá nem épült pince, tehát ott aztán félhettem ágyúzás meg bombázás idején. (Csak én féltem.) A felfordított sodronyos ágy alatt feküdtünk ilyenkor, tudván, hogy bomba ellen nem, de repeszek ellen esetleg véd. János folytatta az összes illegális tevékenységét, gyártotta a papírokat, és ebből még ételt is szerzett: például a hadsereg számára vételezett zöldborsót a már létező Mirelit gyárból, ami aztán nálunk meg a szomszédoknál kötött ki. Csodálatos, bátor, jó humorú, generózus ember volt, aki tréfának fogta föl az élete folyamatos kockáztatását. Amikor később kerestük, már nem találtuk meg. Remélem, kivándorolt, és sikerült boldogulnia. A telep becsületére legyen mondva, hogy nem messze tőlünk lakott a Szilágyi Dezső téri park csősze. Mi gyakran játszottunk ott, tehát ismert, és valószínűleg az egész telep tudta, hogy kifélék vagyunk. Ennek ellenére senki nem jelentett fel.

Kőbánya nagyon hamar felszabadult, mert kelet felől jöttek az oroszok. Mi már január elején felszabadultunk. Azt elég pontosan lehetett tudni, hogy milyen hullámok érkeznek. Az első hullámban tisztességes emberek jöttek, akik talán két hétig maradtak ott. Ezzel az első hullámmal jött például egy százados, aki többféleképpen is segített. Márta vérhassal feküdt. Hozott neki valami gyógyszert, meg ételt – klebát főleg – nekünk is, meg a

Sibrik-telepnek is. Aztán jött a második hullám, amelyik zabrált. Az egyetlen óránk, ami Márta lázmérése miatt az asztalon feküdt, lett az első áldozat. Egyeseket valószínűleg meg is erőszakoltak.

Amikor felszabadultunk, elmentünk a többiekkel együtt és kiraboltuk a kőbányai élelmiszergyárakat. Így lett nekünk öt kiló keserű kakaónk cukor nélkül, de annak a tápértéke nagyon nagy, abból hetekig lehetett élni, mindaddig, amíg fel nem szabadult az egész pesti oldal. Anyám bement a gettóba, és megkereste azokat, akik még éltek. Akit tudott, kihúzott szánon. Az egyikük, Léderer Emma, csontsoványan ért hozzánk. A keserű kakaóval valahogy kicsit feltáplálta. Aztán bement az amerikai követségre, és kihúzta szánkón az anyját és a szegedi Máli nénit.

A Sibrik-telepről hová mentetek?

A Sibrik-telepi bujkálás után először Szegedre mentünk. Mikor anyám február legelején összeszedte a három gyereke mellé a neki legfontosabb másik két embert, a két legyengült öregasszonyt, még javában folyt Budapest ostroma, és nem is lehetett régi lakásokba való visszaköltözésről álmodni, pláne nem Budára átmenésről. Mindenki éhezett, pénz alig akadt. Anyám levonszolt mindnyájunkat Szegedre, ahol a család egy része a háború előtt lakott, és ahol a hírek szerint béke uralkodott. Hatan elindultunk a télben. Valameddig, tán Ceglédig, vagy egy korábbi állomásig mentünk gyalog, aztán, nagy örömünkre, onnan már indultak vonatok Szegedre. Marhavagonban utaztunk, de nem kellett gyalogolni. Már megint az étel: mikor az állomásra értünk, ott főztek egy gulyásagyúban, abból osztottak levest. Már egy ideje nem

ettünk. Én nagyon rosszul lettem a hirtelen kapott ételtől, a vagonban a mellettem kuporgó öcsém viharkabátjának a zsebébe hánytam. (Károly szerint addig nagyon jó kabát volt.) Úgy tűnik, máig szégyellem, ha ennyire pontosan emlékszem. Szegeden a Fodor utcában lakást kaptunk, ami egy deportált zsidó családé lehetett, akik nem jöttek vissza. Elkezdtünk iskolába járni. Azt hiszem, a negyedik gimnáziumi osztályba kerültem, a második félév elején. A Szent Erzsébet Gimnáziumba jártunk, és az jelentette a nagy kontrasztot, hogy az osztálytársaink, a velünk egykorú lányok, nem igazán tudták tulajdonképpen még azt sem, hogy mi a háború. Szegeden puskalövés nélkül ment át a front. Azon túl, hogy orosz katonák napraforgómaghéjat köpködtek, és ez öt centi vastagon állt az utcákon, igazában nem érzékelték a harcokat sem. Hogy mi a deportálás, nem tudták, hiszen még senki nem jött vissza '45 februárjáig.

Azt gondolom, hogy se szívesen, se szívtelenül nem fogadtak, tulajdonképpen teljes közöny uralkodott. Az utolsó padban ültem egyedül. Egy névre sem emlékszem az utánam érkező Pikler Annán kívül, aki leült mellém. Igazában ennek a szegedi évnek a hozadéka a Pikler Annával való barátságom és ennek sok folyománya. Ők az anyjával azért jöttek Szegedre, mert az apja, aki a Csillag-börtönben töltött kilenc évet, akkor szabadult és ott lett főispán.

Nem sokkal utánunk, ugyanazért, amiért mi Szegedre mentünk, megérkezett Sárközi Márta a három gyerekével. A nálunk csak kicsit idősebb Horváth Eszterrel, Ádámmal, és a még kisfiú Sárközi Matyival. Mi a háború előtt nem ismertük egymást, csak a szüleink. Szegeden sokat lógtunk együtt, talán főleg Ádámmal és Matyival. Egyik reggel, március lehetett, Márta holtápadtan jött át,

és ahogy belépett, felszólt nekünk, akik a magasföldszinti ajtóban álltunk. „Mind meghaltak”, mondta. Sárközi György is, Halász Gábor is, Szerb Antal is. A Mártával való kapcsolat aztán megmaradt, majd még lesz szó róla. Hogy miből éltünk? Abban az időben a nyelvtudás, tanítás senkinek se kellett. Anyám és nagyanyám naponta sütött egy kazal lángost, azt mi reggel, iskola előtt eladtuk a piacon. Napközben meg sütöttek egy halom minyont, azt délután vittük a Széchenyi téri Stühmer boltba. Sok osztálytárs megfordult ott a csokis és vaníliás krémes tálakat kinyalni.

1945 nyarán az anyám megpróbált Pestre visszajönni és valami helyet teremteni, lakást visszakapni vagy valami másikat szerezni. Erre az időre betett minket egy cionista táborba, Újszegedre, ahol egy-másfél hónapig lehettünk. Ez számunkra teljesen átmeneti állapot volt, szellemi azonosulás nélkül. Mi hazulról erős zsidó tudatot, de a cionizmus iránt nagyon el nem kötelezett szellemi örökséget kaptunk. Apám nem hitt a cionizmusban.

Az egyetlen emlékezetes élményem erről, hogy az egész tábort elvitték egy hétre a Balaton mellé, talán Földvárra. A Balatont akkor láttam életemben először. És ott találkoztam először Heller Ágnessel, aki első férjével, Hermann Slomóval együtt tartott nekünk előadást '45 nyarán. És utána van egy év, amiről nagyon keveset tudok.

Miért emlékszel zavarosan erre a háború utáni évre?

Azt hiszem, '45 őszén jöttünk vissza Pestre. Széphalomról sokat meséltem. A fönti meg a lenti lakrészt is elfoglalták. De valahogy a felső részt visszakapta anyám, így oda költöztünk be. Talán azért ennyire zavarosak az emlékeim,

mert ott nem lehetett fűteni, olyan menedékház jelleget kapott minden. És más értelemben is minden homályos. Szeptemberben visszamentünk Mártával a zsidó gimnáziumba. Az osztályba formailag ugyanazok jártak, de a gyerekek egy része elment, sokuk apját megölték, az egyik osztálytársam, akinek a testvére Márta nővérem osztálytársa volt, az öccse meg az enyémmel egy idős, a teljes családjával együtt pusztult el. A tanárok egy része meghalt, más része átment az egyetemre tanítani. A tanítás, tanulás valahogy elvesztette a korábbi fontosságát, legalábbis én így éreztem. Aztán Márta beteg lett, a rohamos infláció évében pénzünk nem volt, anyám még nem kapott állást. Pesthidegkúton alakult egy MADISZ (Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség), amelynek gyorsan elajándékoztam a még megmaradt faragott ebéd-lőbútort, mert hogy ott jobban kellett. Talán még nem a burzsuj jellege zavart, hanem az egyenlőtlenség. Már jól benne jártam az elvárásolt állapotban. És Márta megint beteg lett. Ennek a betegségnek a végén, '46 nyarán kerültünk Franciaországba.

Biztos rengeteg szorongás volt benned az átéltekkel, a veszteségeiddel kapcsolatban és talán egy védekezés is, hogy a rossz emlékeket elnyomd.

Biztos ez is benne van, és az, hogy Széphalomra rengetegen jártak hozzánk azelőtt. Sokan közülük elvesztek, meghaltak, és aki megmaradt, az a maga bajával törődött. Azt tudom, hogy az anyám iszonyatosan megsínylette, megszenvedte azt, hogy mindazok számára, akik valamikor odajártak, ő mint ember nem létezett. Nem tudták, hogy milyen érdekes, tehetséges, sokszínű jelenség.

Ettől nagyon szenvedett, de aztán megteremtette a saját körét.

Hidegkút után a következő otthonotok hol volt?

A következő megint Hesslein Bélához kötődik, de már Párizs után kerültünk csak oda. Béla megmaradt, és talán egyedül ő segítette az anyámat, pénzzel is, meg egyébként is. Az ötlet, hogy a házból lakás legyen, a mából visszanézve talán nem tűnik jónak. De akkor egyrészt a széphalmi ház egyik felében mások laktak, másrészt nehezen tudtunk Hidegkúton élni, meg onnan iskolába járni.

'48 elején jöttünk vissza Párizsból, egy-vagy két hónapig maradtunk még Széphalmon. Eladtuk azt a házat, és Béla segítségével vett az anyám egy háromszobás lakást a Képiró és a Kecskeméti utca sarkán. Ott négyen laktunk, nagyanyám emlékeim szerint már nem élt velünk. Aztán megint kellett pénz a megélhetéshez, akkor anyám annak a lakásnak a felét is eladta. Ebből a már kisebb, leválasztott lakásból kezdtem 1949-ben egyetemre járni. Az egyetemi fegyelmem után jöttem onnan el.

A nagymamával mi történt?

Ő már nem lakott velünk, és ez az egyik legrosszabb fajta emlékem magamról. Szegeden még velünk élt, és először Széphalmon is. Azt már érzékeltettem, hogy mi ketten nem élünk felhőtlen kapcsolatban. És ez nem javult ebben az időben. Amikor eltörte a csípőcsontját, és nem tudott járni, és az anyám nem tudta ápolni, mert kenyeret kellett keresni, bekerült a Lukács kórházba, és

ott is halt meg. Azért mondom, hogy rossz ez az élmény, mert igaz, hogy közben elmentünk Párizsba, de Párizs után sem látogattam, vagy ha igen, akkor nagyon vonakodva és ritkán.

Mikor halt meg?

'52 decemberében. Én épp '49-'50-ig éltem a nagyon elvadult korszakomat, amikor is a család szerintem „nagypolgári” elemeivel nem akartam kapcsolatban lenni, mert nem szerettem azt az egész légkört. Azt hiszem, hogy a saját fegyelmem idején, '50 tavaszán szelídültem meg, de addig sok mindent nem vállaltam föl ebből a múltból.

Az elvadultság mit jelent?

Azt, hogy nem akartam velük kapcsolatban lenni. Azt gondolom, két okból. Az egyik (de ez rekonstrukció, vigyázat!) egy ressentiment. Mikor '45-ben mi elég rossz helyzetbe kerültünk, többen megmaradtak jómódúnak, meg visszamentek a régi lakásukba. Egyik-másik, pusztán jósból, meghívott bennünket vendégbédelni. Ezt nehezen lehetett elviselni. Azért nem örülök ma annak, hogy egyesek azt mondják, a szegény gyerekeken úgy kell segíteni, hogy meghívjuk őket vasárnaponként magunkhoz. Számomra ennél iszonyatosabb ötlet kevés van. A másik okot a politika adta, az új rendszer elutasítása, a „reakciósság”. Ma már tudom, hogy 1948 után ez kellett volna, hogy legyen a liberálisok normális reakciója.

Abban az időben egy darabig nem így gondoltam. Sárközi Márta is a nagy elutasítókhoz tartozott, de Márta humorral csinálta, körülöttem sokan meg rosszízűen. Ha mai kifejezést keresek rá, azt mondanám, arisztokratikus

göggel, szegény- vagy *proliellenes*en. Arra nagyon nehezen tudnék válaszolni, hogy ezt politikai félelemnek kell-e nevezni, vagy zsigeri elutasításnak. El tudom képzelni, hogy mind a kettőnek, bár akkor a tudatomig még nem jutott el, hogy mitől is kellene politikailag félni. A lényeghez talán az is hozzátartozik, hogy nem tudtam kételtű lenni. Ha itt azt mondtam, hogy párttag vagyok, vagy baloldali, akkor az életem más szinterein nem tudok ennek az elutasítóival cinkosan összekacsintani. És ha szegény vagyok, azt vállalni kell. Jellemzőnek gondolom az azonosulási vágyamat azzal, amit gondoltam, bár lehet, hogy pszichológiailag több megfejtés lehetséges. Hesslein Bélától kaptunk úgy 1950 táján mind a hárman vadonatúj, szép télikabátot. Én leraktam az egyetemen a mögöttem lévő padra. Aztán a szemináriumon, ahol akkor még lehetett dohányozni, a gyufát „véletlenül” hátradobtam, és egy szép nagy lyukat égettem a kabát elejébe. Vagyis eltüntettem a látványos új kabátomat. De hogy féltem-e attól, hogy besúgják azt, hogy nekem ilyen rokonaim vannak, azt nem hiszem. Hiszen még azt se hittem volna el, hogy a besúgás a rendszer lételeme. Ez a szakasz Párizs után, '48-tól mintegy két évig tartott. És mondom, akkor szűnt meg, mikor rájöttem, hogy itt valami másról van szó, mint ami a felszínen látszik. Ebből a szempontból nagyon szerencsés pillanatban jött 1950 tavaszán az a meglehetősen iszonyatos egyetemi fegyelmi, amiről még beszélek majd, mert az segített magamhoz térni.

Akkor visszatálaltál a családhoz?

Viszonylag hamar visszatálaltam, és, noha alapjában „más” maradtam, ők elég nagylelkűen elfelejtették a lázadásomat.

Az elvadulásban szerepet játszott, hogy ők nagyon élesen másképp gondolkodtak erről a világról?

Nem tudom, hogy mindebből mi tudható be a zsigereknek és mennyi a racionális érvelésnek. Az elvaduláshoz intellektuális összetevő is tartozik. Már a francia gyerekkoromban kezdtem olvasni a párizsi kommun történetét, meg Fouriert, Saint-Simont, némi Marxot, Bebelt, Plehanovot. Nem az otthon miatt, magam kerestem ezeket a könyveket. És az évről-évre teljesen magamévá tettem. Mentségemre legyen mondva, hogy – már Magyarországra visszatérve, ahol akkor rengeteg szemináriumfélért szervezgettek – a bolsevik párt történetének első fejezetén túl sose jutottam, és Lenint meg Sztálint nem igazán olvastam soha, de ezeket az őseket igen.

Anyáddal is nézetkülönbség volt köztetek?

Az anyámmal való konfliktusaim nem politikai természetűek voltak, hanem sokkal inkább a szokásos anyagyerek konfliktusból adódtak, ezek aztán néhány év vagy egy-két évtized alatt helyre pofozódtak. De azt hiszem, hogy azok nem a politikán alapultak. A testvéreimmel sem ütköztünk soha politikai ügyben, pedig mind a ketten tőlem eltérően gondolkodtak. Tehát igazából mi elfogadtuk egymást, csak a család egy részét nem fogadtam el. Ők, azt hiszem, az én elszakadásomat inkább annak a számlájára írták, hogy ez egy szörnyű korszak, amelyik elvadítja az embereket.

Hadd utaljak vissza a félelemre.

Volt olyan családtag, barát körülötted, akibe kapaszkodni tudtál?

Nagyon egyértelmű, az anyámba kapaszkodtam a pincében is, meg a Sibriken is. Zsigerileg kapaszkodtam, és akár még fizikailag is. Amikor mentünk kenyérért a Sibrikből át a mezőn, ahol oda-vissza lőttek, az oroszok innen és a németek onnan, akkor egyszerűen megfogtam a kezét, és rögtön biztonságban éreztem magam.

Később persze Sanyi, a férjem jelentette a támaszt. Hiszen később is rengeteg ok adódott fizikai és más félelmekre. Ő mindig nálam bölcsebben és higgadtabban reagált mindenre.

És úgy emlékszel vissza, hogy anyád olyan volt, akiben lehetett bízni?

Olyan bátor és másokat segítő, tehát az élethelyzeteket világosan látó és kiutakat kereső embert nem nagyon ismertem, mármint Sanyin kívül. Abszolút biztonságot nyújtott nekünk is, a rokonoknak és barátoknak is, szinte mindenkinek, aki segítséget igényelt. Egyetlen példát mondok. Miután anyám meghalt, „megörökölttem” néhány kapcsolatát, így Anker Mia egykori bárónőt is. Ezt a nagyon vallásos és okos asszonyt látogattam a szociális otthonban. Tőle tudom, hogy valamikor, talán a hatvanas években kijött a börtönből, ahová valamilyen politikai okból került. Az utcán kóborolt, nem tudta, hová is mehetne. Összetalálkozott anyámmal, akivel alig ismerték egymást. Mikor anyám megtudta, mi a helyzet, hazavitte Miát, és segített neki lábra állni.

Apád elvesztését anyád hogy közölte veletek? Beszéltetek arról, mit jelent ez a család számára?

Ezt nem kellett közölni, hiszen a nap minden percét együtt töltöttük, mi is mindent tudtunk. Amúgy meg, ahogyan már sokszor mondtam, mi az érzéseinkről ritkán beszélünk, és általában sem éltük reflexíven az életet. Emlékeim szerint 1945-ben, Szegeden csak (Pikler) Annával beszéltem meg az apám elvesztését. Az apámról, ahogy mondtam, voltaképpen a mai napig nem tudunk. Azt, hogy ő nem jön vissza, iszonyú sokáig nem emésztettük meg, mert nem igazán lehetett beszélni olyasmiről véglegesként, amit igazából nem tudsz, és reménykedsz, hogy azért ez a történet még jóra fordulhat.

Pontosan tudtuk, hogy nem fordulhat jóra, de mégse beszéltünk róla, mert annyian visszajöttek egy hét múlva is, két hét múlva is. Vagyis minden tudható részletet tudtunk, mert nagyon szorosan együtt éltünk, de hogy feldolgoztuk volna a veszteséget, az a szó szoros, tankönyvi értelmében nem történt meg. Bizonyos szempontból az egész életünk ennek a veszteségnek a feldolgozásáról is szól.

Ennek a folyamatnak az eleje az, hogy „kimutatkoztam” az istenhitnek, amit nagyon sokan megtettek abban az időben. Amikor véglegessé vált, hogy nem jön vissza az apjuk vagy az anyjuk, azt mondták, akkor ezt befejeztük. Én pontosan ugyanezt tettem. Még nem tudtam, hogy ez mennyire általános magatartás, de az volt.

Összefügg, persze, azzal a tragikus kérdéssel, hogy Auschwitz után hogyan lehet élni. Lehet-e istenben hinni? Lehetséges-e költészet? Erre is mindenkinek megvan a maga válasza. Én annyit érzek, hogy sem elfelejteni, sem eltagadni nem lehet. Azt hiszem, a zsidó identitásom e nélkül talán nem is létezne. A holtakkal nem tudom a közösséget megszakítani.

Akkor arról se tudsz, hogy édesanyád miként élte meg a férje elvesztését?

Nagyon röviden azt mondanám, hogy az együttélés mozzanataiból, a később olvasott írásaiból, meg az akkori lényéből tudom, hogy iszonyatos veszteséget érzett. Igazából a legjobban arra a mélységes fájdalomra emlékszem, amikor az apám elment. Utána csak vártuk. '46-ban el is váltunk egymástól az anyámmal. És aztán – ami miatt aztán ő lett fekete bárány és őt tagadta ki a fél család –, olyan két-három évvel később egymásba szerettek valakivel.

Te hogy viszonyultál ehhez az emberhez?

Ismertük őt, nagyon érdekes személyiségnek tűnt. Az íróasztala itt áll a szobámban. De ez már az anyám története, nincs jogom ezt bolygatni.

És a sütésből meddig tartotta fenn anyád a családot? Később mivel foglalkozott?

Szegeden süttött, de mikor visszajöttünk Pestre, ő francia-német (sőt később angol) tanárként viszonylag hamar állást talált, mint külkereskedelmi levelező. Tehát onnantól kezdve, talán '47-től a Hungarotexnél dolgozott nyugdíjazásáig. Ez a Gerbeaud ház hátsó traktusa. Nem olyan régen valakivel találkoztam, aki felismert, és elmesélte, hogy az anyámmal dolgozott együtt, nagyon szerette. Azt már mondtam neked, hogy ő iszonyú hamar kijött a sodrából és kiabált, és egy perc múlva már nem tudta, hogy leüvöltötte a villamosvezetőt, mert hamar indított, vagy minket, bármiért.

De a most hallott történet szerint a Hungarotex igazgatóját is leüvöltötte. Addigra már rengeteg ember vette körül, akik önmagáért szerették, akiket kihúzott valamiből, ön-

gyilkosságból, nyomorból, akiket vitt a hátán, akik tudták, hogy milyen ember.

Anyám elég önironikusan nézte a saját, kezelhetetlen kiabálásait. Elmesélte egy álmát. Vágó Mártával együtt meghaltak, és közel feküdtek egymáshoz a temetőben. Éjszakánként felkeltek, és elmentek sétálni. Egyik hajnalban, mikor visszamentek, a sírt betemetve találták. Anyám megkereste – álmában – a temetőőrt, és elkezdett vele üvölni: Hát miféle temető az, ahol sétálni se hagyják az embert? Amúgy a valóságban is mindig sportolt, tornázott, haláláig teniszezett, amit mi sose tanultunk meg.

Amikor pacemakert kapott, az orvos megtiltotta, hogy fejen álljon. Elkezdett más orvost keresni, és megállapodott a hatodiknál, aki úgy gondolta, hogy pacemakerrel is lehet fejen állni. Lehetett.

Vágó Mártáról legalább annyit kell mondanom, hogy anyámmal való barátsága Márta haláláig megmaradt. Gyerekként is tudtunk – azt hiszem – József Attiláról és a szerelmükről. Sokat járt hozzánk Márta apja, Vágó Jóska bácsi is (a *Pester Lloyd* gazdasági szakírója). Róla persze nem tudtuk, hogy ő „az osztály, aki elragadta” Mártát. A háború után Márta közel lakott a mi Képiró utcai lakásunkhoz, gyakran találkoztunk. Gyönyörű kis íróasztalát meg egy csodás terítőt kaptunk tőle nászajándékba. Márta naplója 1975-ben megjelent. Mégis, mikor 1976-ban meghalt, mintha csak hárman kísértük volna a temetőbe. Anyám, én, meg egy ismeretlen. Beszédre nem emlékszem.

III.

A testvérekről

(2006. május)

*A mai beszélgetésünket folytassuk
a testvéreiddel és a háború utáni évek
történeteivel!*

A testvérek léte mindent átszínezt. Ezek nagyon-nagyon fontos viszonyok. Jó, hogy hárman voltunk.

Márta nővérem '29-ben született, és 55 éves korában halt meg, '84-ben. Öcsém, Károly, aki két évvel fiatalabb, mint én, '33-ban született, '56 óta Párizsban él.

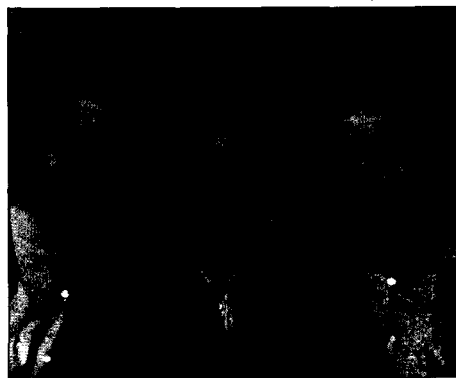
A nagyon jó gyerekkorunkhoz sokat hozzáadott, hogy hárman voltunk testvérek. Mindig lehetett veszekedni, játszani. Érdeklődési körünk eltért, de hogy ki merre fog indulni, az még nem látszott világosan. Úgy nézett ki, hogy mind a hárman egészségesek vagyunk, és ez mindaddig úgy is maradt, míg az apámat meg nem ölték '44-ben.

'45 közepe táján Mártánál egy akkor nem igazán felismert, de nyilvánvalóan valamilyen ideg-elmebetegség

jött elő. Ezt úgy azonosították, hogy hipománia, ami a mániás depressziónak egy jótékony alesete, és szertelen vidámsággal, hiperaktivitással, mindenféle sajátos, nem odavaló viselkedésekkel jár együtt. Az orvosok szerint környezetváltozás, meg jobb feltételek segítenének.

Találtak segítséget a jobb feltételek megteremtéséhez?

Sárközi Márta kapcsolatban állt a Nemzetközi Vöröskereszt vezetőjével, Vas Zoltán feleségével, Vadas Sárával. Sárközi Márta segített, hogy el tudjunk utazni. '46 nyarán men-

A három testvér: Márta, Károly és Zsuzsa (1942)

tek gyerekvonatok Franciaországba meg Hollandiába, vitték feltáplálni a gyerekeket két hónapra, és egy ilyen konvojba föltettek minket. Márta éppen jól volt. Alighogy a vonat elindult, ismét kitört rajta ez a szörnyűség. Az út Párizsba nagyon sokáig, az emlékeimben egy

hétig tartott. A valóságban nem nagyon lehetett két-három napnál több. Azért tűnt egy örökkévalóságnak, mert ez a betegség hangossággal, dühöngéssel, mindenféle furcsa viselkedéssel jár együtt, én viszont félttem attól, hogy ha ezt a kísérők észreveszik, leraknak minket a semmi közepén. Az öcsém egy másik vagonban utazott. Valahogy,

nem tudom, hogy, rejtegettem ezt a dolgot. Amikor végre megérkeztünk Párizsba, az állomáson többen várták ezt a kor, nem, vallás szerint vegyes konvojt.

Benneteket várt valaki?

A fogadók közül ketten, Szegő János és Michel Wassenberger 1928 táján a zsidó gimnáziumban apám diákjai voltak.

Végigharcolták a háborút, csatlakoztak az ellenállókhoz, János valamennyi időt angol hadifogságban töltött. Aztán embereket mentettek, részt vettek a gyerekmentés szervezésében is.

A mi vonatunk esetében látták a listát, és észrevették rajta a három Kecskeméti gyereket. A vonat érkezésekor a nevünket kiabálták, és kihorgásztak minket a gyerekek közül.

A gyerekek többségét két hónapra családokhoz helyezték el. Jánosék úgy gondolták, maradjunk tovább. Engem és a nővéremet egy tiszta francia lányotthonba tettek. Károly meg egy másik Párizs környéki kisvárosba, Verneuil-sur-Seine-be került, a vele együtt érkező magyar fiúgyerekekkel.

És ti Mártával az otthonba mentetek?

Márta az érkezésig teljesen szétesett. A párizsi tartózkodást úgy kezdtük, hogy az egyikük, talán János, megfogott kettőnket, és elmentünk egy párizsi kórházba. Márta ott is maradt. A betegségét még elektrosokkal gyógyították, ami iszonyatos. Márta már tudta, mi az, és nagyon félt mindig a bezárástól és a kezeléstől. Különlegesen működött az intellektusa. Valahogy mindig megérezte, hogy

mi fog történni, a betegség kellős közepén is. Augusztus elején értünk ki, és Márta egy-másfél hónapig maradt a kórházban. Valamikor szeptember végén jött abba a lányotthonba, ahová én is kerültem. Ezt a francia zsidó árvaházat a Párizs melletti Viroflay-ban az amerikaiak tartották fön. A lányok 10 és 20 év közöttiek voltak. A hely nem számított különösebben gazdagnak, hiszen a háború után a szegénység általánosult Párizsban is, meg azért az árvaház jótékonyági pénzből tartotta fenn magát. De mégis sok mindent kaptunk Amerikából. A szárított banánra emlékszem, meg levetett ruhákra, és nyilván pénzt is küldtek. Az otthonban mi főztünk, takarítottunk, vásároltunk. A lányok egy része, az idősebbek – név szerint kettőre emlékszem: Fanny Celgoh-ra és Simone-ra – Auschwitzból jöttek vissza, a többieknek a szüleit pusztították el. Csak próbálok visszaidézni neveket. Emlékszem Fanny húgára, Madeleine-re, meg Tamara Vogelre, az ottani „legjobb barátnőmre”, vele jártuk be aztán az országot. A háztartást Fanny intézte, őt kísértem mindig a fűszerüzletbe, a nagyhírű, mára megszűnt Félix Potinbe.

A deportálásról soha szinte egyetlen szó nem esett, holott nem magyarok, franciák voltak. A deportáltak énekét megtanították Fannyék nekünk, de soha egy szót nem meséltek arról, hogy ott mi történt. Tehát nem csak Magyarországot jellemezte a teljes fedés, lassan megértjük, miért. Mindez '46 nyarán, őszén történt, közel a szörnyű múlthoz. Az otthont kedves liberális szemléletben vezették. Egy nagy családi villában laktunk, lehetett benne 5-6 szoba, és mindenki oda járt iskolába, ahova akart. Tehát aki kalaposságot akart tanulni, kalaposságot tanult. Simone egyetemre járt. Aki a polgárinak megfelelő iskolába akart menni, az odament, és minket beírat-

tak a versailles-i gimnáziumba, mert azt mondtuk, hogy gimnáziumba szeretnénk járni, jóllehet, semmit nem tudtunk franciául, legföljebb szavakat.

Milyen volt a gimnázium?

Anyám igyekezett minket tanítani korábban, de velünk sikertelen maradt. A Famille Richard című tankönyv első leckéin rágtuk át magunkat, és körülbelül annyit tudtunk, hogy Roger, hol a sapkám.

Ott október 1-jén kezdődik az iskola, azt elkezdtük mind a ketten.

A nővérem eggyel feljebb járt, mint én, és elég rémesen éreztük magunkat. A franciából semmit nem értettünk, úgy egy jó félévig eltartott, míg belerázódtunk. De a tantárgyak között felbukkant az angol, a matematika és a latin is. Ezekkel a jó magyar alapok segítségével remekül elboldogultunk, úgyhogy az első év végére már minden rendbejött.

A versailles-i tipikusan a felső középosztálybeli gimnáziumokat mintázta. Óriási terek, óriási park, előkelő légkör. Versailles a nagypolgárság városa, és a háború utáni években ott is kiváltságot jelentett még a gimnázium, a lycée. Vagyis duplán kiváltságos helyre jártunk, egy gazdag város gazdag lycée-jébe. Mi erősen kilógtunk ebből a sorból. A franciák nem híresek a vendégszeretetről. Nem is a zsidóságunk okozott problémát, hanem az egész együtt, hogy árvaház, meg magyar, meg nem tud franciául, meg mégis jó tanuló, szóval mindenben más. Nem gyűlöltek, csak nagyon idegennek számítottunk.

De maga az iskola is zárt és arisztokratikus intézményként maradt meg az emlékezetemben. Az egyetlen fiatal és csinos tornatanárt rövid úton kirúgták az iskolából.

A fiúja az iskola előtt várta egy kocsival, amelybe, azt hiszem, még tornaruhában szállt be. Ezt nem lehetett neki elnézni. Szóval érdekes és tanulságos tapasztalatokat szereztem.

Van valamilyen konkrét élményed a másság éreztetésével kapcsolatban?

Semmi különösebb rossz élményem nincs. Valahogy a peremen léteztünk. Még azt sem mondom, hogy senki nem állt velünk szóba, mert ez sem lenne igaz. Jó néhány

névre emlékszem azok közül az osztálytársak közül, akik ha nem is szeretettel, de nyitottsággal fogadtak.

A tanárok közül egyik-másik kifejezetten segítőkészen és kedvesen foglalkozott velünk, kivált a latintanárnő, Mademoiselle Chataigne. Csak nem hasonlított

azokhoz az iskolákhoz, amelyeket megszoktunk. Szigorúbb, merevebb, társadalmilag egységesebb, furcsa módon kevésbé liberális, mint a korábbi és későbbi magyar iskoláim. Még leginkább a szegedi Szent Erzsébet Gimnáziumra emlékeztetett.

Göndör Mártával

Hány évet jártatok ide?

Csak másfelet. '48 első feléve után befejeztük. És közben az otthonban mindenféle történt. Sok cionista csoport jött téríteni, a Hánhácok meg a Sómérek, meg talán mások is. Azzal a céllal jöttek, hogy mindenkit rábeszéljenek az izraeli kivándorlásra. Nem hiszem, hogy az alijára buzdítással nagyon sikeresek lettek volna. Én viszont elég sok mindent megtanultam főleg a baloldali liberális Sómérektől. Az amúgy is létező baloldaliságomat némileg serkentette egyrészt a versalles-i tapasztalat, ahol azért mégis egy masszívan nagypolgári intézménnyel találkoztam, másrészt, hogy az otthonban a Sómérek marxista és baloldali szakirodalmat, és főleg a francia kommün történetét hozták házhöz. Akkor már annyira beleszerettem a témába, hogy könyveket kölcsönöztem ki róla, amiket a buszon olvastam, mikor utaztam az iskolába. Egy jóindulatú lány meglátta, és megriadt. Kért, hogy dugjam el, mert ezért ki is csaphatnak. A történet csak azért érdekes, mert az iskola kivételes jellegét mutatja egy olyan Franciaországban, amelyet akkor nagyon erős baloldaliság jellemzett, és amiben különösen erős kommunista párt működött.

Eljutottatok azért Párizsba is?

Mártával Párizsban lógtunk, amikor csak lehetett, amennyit csak lehetett. Viroflay a Versaille és Párizs közötti vasútvonalak mentén fekszik. Több vasút megy át rajta Párizsba, a Montparnasse pályaudvarra is, meg a St. Lazare-ra is. Föl kellett ülni a vonatra és egy negyed- vagy félóra alatt az ember beért. Néha színházba is eljutottunk. Egyetlen előadásra emlékszem, mert az döbbenetesen hatott rám. Jean-Louis Barrault játszotta Hamletet. Nem tudok színházról beszélni, de ahhoz az élményhez hozzátartozott nemcsak a sallang-

mentes, szikár, szép és fiatal színész, hanem a hangulat is. Barrault akkor kezdte a Hamletet játszani, és ez mindenki számára ünnepet jelentett. Meg rengeteget mászkáltunk. Az impresszionistákat még a Jeu de Paume épületében állították ki, azt imádtuk. Egyszerűen élveztük Párizst.

És mi lett a zenével?

Rólam korábban azt hitték, hogy tehetséges hegedűs vagyok. Göndör Márta tanított, Waldbauer Imre (a Waldbauer-Kerpely-vonósnégyes alapítója) tanítványa. Az ő kérésére jártam egy ideig Waldbauerhez tanulni még 1945-ben. Hamar rájött, hogy hegedűs nem leszek, de mindig ott maradhattam a vonósnégyes próbáján. Aztán Waldbauer kivándorolt Dél-Amerikába, de megállt Párizsban, hogy találkozzon velünk, és ajándékozott nekem egy hegedűt, ami a mai napig megvan. Ezt az otthonban látták, és amikor felbukkant egy hegedűtanár valahol a szomszéd faluban, engem oda küldtek tanulni. Nincs ezt már kinek megköszönni. A tanárt Charles Brownnak hívták, nála kezdtem el, nagyon alacsony szinten, kamarázni. Sose tanultam meg rendesen hegedülni, csak mindig nagyon szerettem. Most már abbahagytam. Közben 2010 táján egy-két évig második hegedűs lehettem Révész Gábor házi vonósnégyesében. Ha gyakorolok, jó is lehettem volna. Nekem csodálatos élményt adott, nekik kevésbé. Hamar ki is koptam, lett helyettem jobb. De szerettem, amíg tartott.

És abban az időben nem merült fel a zenei pályaválasztás lehetősége?

Felmerült, csak a lustaságom akadályozott. Ahhoz napi hat-nyolc órát kellett volna gyakorolni, és ehhez hiány-

zott a kitartásom. Amatőr szinten is jó hegedülni, sőt úgy a legjobb, de én addig sem jutottam el. De azért nagyon szerettem játszani, és amikor lehetett, koncertre is mentem. Aztán az öcsémmel is mászkáltunk. Minthogy ő egy másik faluban lakott, inkább hétvégeken találkoztunk.

Milyen volt Mártával a viszonyotok?

Ő volt az idősebb és az okosabb, de azért nagyon közel álltunk egymáshoz. A szeretet szó olyan suta, de fedi a valóságot kettőnk viszonyát illetően. Másfél évnyi különbség volt köztünk, tehát, ha hiszek a pszichológiának, rivalizálnunk kellett volna, nyilvánvalóan mindenért. Biztos rivalizáltunk is, ez azonban mai emlékeim és érzéseim szerint soha nem vált igazán keserűvé, mert azért nagyon különböztünk. Mindegyikünk kialakította a saját körét érdeklődésben is, kapcsolatokban is. Minthogy nem egy osztályba jártunk, rengeteget tudtunk segíteni egymásnak. Mint egész addigi életünkben, Párizsban is egy szobában laktunk, egy padlásszobában. Ott szoktunk rá mind a kettőn a cigarettára, mert a szobát nem lehetett fűteni, viszont ha dohányoztunk, az a meleg illúzióját keltette.

*Itt a padlásszobában, távol a szülői háztól
meg a kontrolltól, ebben a hangulatban,
ebben a körben tudatok-e beszélgetni arról,
ami történt?*

Apámról sokat, a holokausztról nem. Rettenetesen szenvedtünk a honvágytól, és elég sok levelet írtunk anyámnak haza. Az is hatott ránk, amit anyám annak idején a párizsi egyetemi éveiről mesélt, az ő mesélt emlékeit

is kergettük. Az egymáshoz való viszonyunkkal, ahogy már mondtam, nem foglalkoztunk. Talán ez is a szemérmesség része.

Szóba került valahogy a jövőtök?

Minket olyan szabadon hagytak otthon is, hogy igazában sose akartunk menekülni. Anyámnak meglehetősen nagy hőstette volt, hogy minket Párizsba kiküldött, amikor azt sem tudhatta biztosan, hogy egyáltalán hazamegyünk-e valaha. Maradhattunk volna. A franciák legalábbis szertették volna, hogy maradjunk. Kecskeméti Pali, aki apámat a *Lloyd*hoz vitte, '30 táján a *United Press* tudósítójaként ment Berlinbe, majd Hitler hatalomra jutása után, már feleségével együtt, végigmenekülték Európát, '44-ben átvergődtek Amerikába. '47-ben ájtött Párizsba, hogy örökbe fogadjon bennünket. Tehát lett volna már egy választásunk, hogy örökbe fogad, és elmegyünk a „gazdag” Amerikába. Egyetlen feltételt támasztott, hogy anyám maradjon Magyarországon, mert nem szerettek egymást. Mi pedig azt mondtuk, hogy akkor nem, inkább visszamegyünk Pestre.

Párizsban nem voltak rokonok?

Nem, de Londonban igen. Ők meg is hívtak. Az egyikükről, Hajnal Éváról, aki szintén Baracs Károly lánya volt, már beszéltem. A másik meghívó, Láng Juliska, Mannheim Károly felesége és pszichoanalitikus, Kecskeméti Pál nagybátyám sógornője volt. (Pali nagyon későn, nem sokkal a háború előtt nősült meg. A felesége csembalóművész volt, Láng Erzsi, Juliska testvére.) A Hajnalok és Mannheimek Londonban egymás mellett laktak, a kertben sétáltak át

egymáshoz. Mannheim '47 elején halt meg, mi meg nyáron mentünk. Vele már nem találkoztunk. Juliskához meg kicsit se kerültünk közel. '44-ben, a Deák Ferenc utcai csillagos házban a pici lakásban a szűk családon kívül Éva férjének, Hajnal-Kónyi Kálmánnak az anyjával és nagybátyjával laktunk együtt, mi láttuk el őket, mert idősek, betegek voltak. Éva három gyerekével, Jánossal, Sárival, Gátival a gyerekkori kapcsolat megszakadt, évtizedekkel később különböző véletlenek révén találkoztunk össze velük, vagy épp a gyerekeikkel. 1960 táján az egyéneháztartások létszámának fogyasztási egységre átszámításán dolgoztam a KSH-ban. A könyvtárban megtaláltam erről John Hajnal egy cikkét. Ő demográfus-statisztikus-matematikusként az LSE-n [London School of Economics] tanított. Akkoriban persze szó sem lehetett kapcsolatfelvételtől, de később találkoztunk. A rendszerváltás idején családi nyomokat keresve körbevittem Magyarországon. Kerestük a zsinagógákat, amelyekben ükapánk, Lőw Lipót volt rabbi, és az ő nagyapjának a faluját, Kónyt. (Kónyi Manó az országgyűlés többnyelvű gyorsírója volt, aki kiadta és gondozta Deák Ferenc munkáit.). Nem sokkal a rendszerváltás után jó barátságba kerültünk az *Economist* kelet-európai tudósítójával, Daniel Franklinnal, Hajnal Sári fiával. (Azóta Daniel az *Economist* hol felelős, hol főszerkesztője, de már rég nem láttam.) Sári Oxfordban él, évente egyszer-kétszer levelet váltunk.

Ugyancsak már a nyolcvanas években, konferenciákon találkoztam egy nagyon rokon gondolkodású, bűbajos szociológus, szociálpolitikus, oktatáskutató lánnyal. Kiderült, hogy ő Sharon Gewirtz, Gáti lánya, vagyis kicsit távoli unokahúgom. Egyszer Gátival, utóbb ír férjével és három gyerekével többször is nyaraltak nálam Monoszlón.

Jól elszaladtam az időben, és Monoszlóra még vissza kel-
lene térnünk!

Visszatérve 1947-re: a döntési lehetőség

(maradni vagy menni) azért felmerült

bennetek? Erről beszélgettetek,

gondolkoztatok? Izraelbe is mehettetek volna.

Ez mind szóba került. De még egyszer mondom, érrefelé egy kettős kötés hatott. Az anyám is itt volt, meg Magyarország is. És a honvág sok mindent jelent. Nyilván mindenkinél mást, de nagyon valóságos dolog. És annak ellenére, hogy az ország kivetette a családomat, rengeteg vonzás maradt, személyes, de személytelen is, ízek, szagok, utcák, képek, hangok. Ahogyan később honvágam támadt Párizs után, amikor úgy nézett ki, hogy nem lehet soha többé visszamenni. De ez, a hazahúzás erősebbnek bizonyult.

Mindenféle kalandokat is megéltem közben. Nyáron, pénzkeresés céljából elmentünk egy gyerektáborba nevelőnőnek, Tamara Vogellegel, az otthonbéli barátnőmmel. Valahol a Massif Centralban szervezték meg a táborot. Mégsem maradt elég pénzünk visszamenni Párizsba. A hegedűmet azonban vittem magammal. A helyi kocsmában, ahonnan a gyümölcszállító teherautók mentek Párizsba, kérésre hegedültem. A platón utaztunk vissza.

Szóval tarka, sokrétű élményekkel volt teli az egész franciaországi út. Majdnem anyanyelvi szinten kellett megtanulni franciául. Ha az ember 16 éves korában másfél éven keresztül szinte csak franciául beszél, meg iskolába jár és rákényszerítik, hogy írjon, muszáj, hogy megtanulja a nyelvet. Nincs rossz emlékem és rossz élményem a franciákról, legfeljebb annyi, hogy nem különösebben

szeretetteljesek. Ugyan miért lettek volna azok? De hát az otthonban meg ugyancsak csupa francia lakott, és azokkal tökéletesen harmonikus barátság alakult ki. Mondogatjuk, hogy szenvedtünk – a honvágytól, az egyedüllétől, az idegenségtől –, de egészében ez a francia közjáték ajándéknak bizonyult az egész életre. Azt nem tudom, hogy melyik választás lett volna jó – hazamenni vagy ott maradni. Apám volt tanítványai meg akarták szervezni, hogy maradhassunk, örökbefogadás nélkül is. Aztán '48 legelején az anyám úgy döntött, hogy Magyarországon már demokrácia van, jöjjünk haza! Kijött Párizsba, és azt mondta, hogy most már haza lehet menni, mert elmúlt a diktatúra veszélye. És hazajöttünk a diktatúrába. Mind a négyen. Ha bonyolultan is, de hazaértünk abban a zűrzavaros '48-as évben.

A középiskolát hol folytattátok?

A hetedik gimnázium második félévére jöttem vissza. Pikler Anna hívott, hogy menjek az ő iskolájába. Anna a Jurányi utcai Gizella gimnáziumba járt. Tetszett a hely is, meg a barátai is, odamentem. Márta ismét beteg lett, de leérett-ségizett, azt hiszem, ő is a Gizellában.

*A párizsi szoros kapcsolat Mártával
hogyan folytatódott?*

Politikailag is eléggé szétváltunk, mert én lelkes baloldali váltam, leginkább amolyan szociáldemokratává. A kommunistákat mindig túl erőszakosnak tartottam, de a szociáldemokrácia nagyon tetszett. Mindez felületes tudásokra épült. Pikler Annával a II. kerületi ifikhez csatlakoztunk, erről nagyon kevés emlékem van. Azt

tudom, hogy Bíró Andris – később az Autonómia Alapítványt létrehozó alternatív Nobel-díjas – töltötte be a II. kerületi ififelelős magas funkcióját, vele ott kerültem kapcsolatba. Ő a háború után egy ideig Párizsban élt, onnan jött vissza francia feleséggel. Ez a kapcsolat is máig megmaradt, gyakran találkozunk. A csoportokra abszolút nem emlékszem. Azt tudom, hogy engem Anna „megagitált” – engem lehetett agitálni –, hogy lépjek be a kommunista pártba. Úgy, hogy egy perccel az egyesülés előtt beléptem, noha eredetileg nem ezt akartam. De valahogy nem vettem én ezt tragikusan komolyan, keveset értettem a világból.

Kik jártak ebbe a II. kerületi körbe?

Nem emlékszem semmilyen ifieseményre, talán egy tihanyi táborozást kivéve, valamikor 1948 nyarán. Meg Szegeden egy Mindszenty-ellenes tüntetésre. Az iskola markánsabb emlékeket hagyott. Azt mondjuk, hogy a mai Magyarország kettészakadt. Hát azt a Magyarországot is jellemezte már a kettészakadás, bár kevésbé mély szakadékokkal.

A Gizella gimnázium épülete a háború előtt a belvárosban volt, aztán költözött át Budára. Az osztály, amelybe később kerültem, nagyrészt a pesti középregteghez tartozott, a Gizella is úri helynek számított. A lányok 1942-től jártak egy osztályba. Ezt az együttest zavarta meg 1945-ben néhány „új” lány, például két nékoszos [Népi Kolégiumok Országos Szövetsége], meg Pikler Anna, még később pedig én. Voltak tehát, akik 1948-ra már hét éve együtt jártak, és voltak, akik csak 2-3 éve. De nem is ez okozta a szakadást, hanem a politika. Volt egy „baloldali” csoport, amiből néhányan még ma is összejövünk: Fonó

Erzsi, aki Fenyő István matematikus és érettségi elnökünk felesége és muzsikus lett, Szabó Ági, aki az ifjúsági mozgalom egyik vezetőjéhez, Gábor Viktorhoz ment férjhez, Pál Erna, aki az egyetemen lett orosznyelv-tanár, és Anna, aki gyerekpszichológusként a Lóczy gyermekotthont vezette anyja, Pikler Emmy nyomdokain, amíg 2010 után meg nem szüntették az intézményt. Külföldön jobban ismerik, mint itthon. Néha, ha épp hazajön, csatlakozik Anna legközelebbi barátnője, Pintér Mari, aki talán még az érettségi előtt elment, és ma Párizsban él. Vele a későbbi években Párizsban is találkoztam. De ide tartoztak a nékoszosok is, meg még pár lány. És kialakult egy nagyon erős Mária-kongreganista csoport az osztályban. Sok iskolai heccet együtt csináltunk, de valószínűleg erősödtek a köztünk lévő feszültségek is.

Milyen feszültségekről beszélsz?

Politikainak kellene nevezni, ami addig sose fordult elő. Tulajdonképpen az igazi erkölcsi mintát ebben a zűrzavarban két tanár adta. Két különleges ember, az egyik Péter Rózsa, a matematikus, a másik pedig Kerényi Erzsi néni, Kerényi Károlyné, aki latint tanított. Péter Rózsa meggyőződéses kommunista volt, Kerényi Erzsi néni, mondjuk úgy, liberális. Természetesen a baloldalhoz tartozott, de akkor már antikommunista lett, ha valaminek lehet nevezni. Az igazságérzete lelkileg a „kongreganisták” mellé állította. Na most mind a kettő kivételes tanáregyéniség volt. Egyes-egyedül arra figyeltek, hogy a gyerekek tudnak, vagy nem tudnak, és hogy hogyan lehet nekik segíteni. Máig emlékszem Péter Rózsa kézzel írott, stencilezett érettségítétel-kidolgozásaira. Miközben határozott politikai nézeteket vallottak, tanítás közben, a tanítványokkal

kapcsolatban, nem ismertek politikát. Ez ma fogalmazódik így meg bennem, ahogy visszaemlékszem rájuk. Mert ezt az emléket kényszeríti ki, amikor ma nézem a megosztott világot.

Ma annyival rosszabb a helyzet, hogy a pedagógusok képesek a politikát bevinni az osztályba, és a gyerekekkel aszerint bánni. Ez akkor még elfogadhatatlan lett volna, és talán erről tényleg érdemes lenne többet beszélni.

Ezzel együtt egyre megosztottabb lett az osztály. Az egyik lányt nyolcadik végén nem vették fel egyetemre. Ebben talán részünk lehetett. Anna meg én részt vehettünk olykor tantestületi értekezleteken, ahol például az iskola a továbbtanulást javasolta vagy nem javasolta. Emlémem erről nem maradt, vagy azért, mert nem voltam jelen az ominózus értekezleten, vagy azért, mert ezeket az emlékeket szeretem elfelejteni. De az is lehet, hogy a mi szavazatunk is számított abban, hogy valakit javasolt-e az iskola az egyetemnek. Az igazság az, hogy minden jelentkezőt fölvettek, egy kivétellel, aki egészen különösen briliáns volt. Nagyon mélyen vallásos, nagyon harcosan mindszentysta és különlegesen tehetséges. Ő aztán gyorsan férjhez ment és szült négy gyereket. Lehet, hogy sokkal jobban járt, de azt hiszem, a mai napig nem bocsátotta ezt meg nekünk, illetve Annának. Megbocsát-hatatlan, egy borzasztó korszak terméke.

*Tudsz róla valamit azóta,
vajon megbocsátott-e?*

Mindig tartottunk töredékes érettségi találkozókat, de 1990 után megpróbáltunk mindannyian összejönni és erről beszélni. Valahogy megpróbáltuk az árkot betemetni. Ez valamennyire sikerült, de csak részben. A sérelem mélyen élt,

késői következményekkel. A kitaszított B. Kati fia például évtizedekkel később udvarolni akart Anna lányának, de ezt Kati nem engedte. Tragédiáról nincs szó, mert Kati istenien megtalálta helyét az életben. A szétváló utak néha kereszteződtek. Kati gyakran járt Kerényinéhez, aki nagyon nagyra becsülte és én is haláláig jártam Erzsébet nénihez.

Ami az én szerepemet illeti ebben a történetben, a régi gízellások nem emlékeztek arra, hogy én is benne lettem volna a hajzában. Mégis könnyen lehet, hogy egyik-másik epizódban részt vettem. Nem tudom rekonstruálni.

Utólag azt gondolom, hogy mindegy, hogy a perdöntő alkalomban részt vettem-e, vagy sem. Ha tevőlegesen nem is, passzívan én is részesévé váltam mindennek, hiszen nem tiltakoztam.

*Visszatérve a testvéreidhez, nekik hogy alakult
a sorsuk?*

Hárman sokáig természetesen összetartoztunk. Mártának is, nekem is később külön jó viszonyunk alakult ki Károllyal. A háború és Franciaország után már külön körökbe jártunk. Kezdődtek az udvarlások, fölbukkantak a fiúk mindkettőnk életében, akik szintén másfelé vittek. Márta '48-ban érettségizett, az Orosz Intézetbe ment, francia-orosz szakon végzett. Nagyszerűen tudott az orosz és francia mellett németül és angolul is.

*Említetted, hogy politikailag eléggé
másként gondolkodtatok. Márta csatlakozott
valamilyen politikai körhöz?*

Márta soha semmilyen „ista” nem lett, se cionista, se kommunista. Mindig megtartotta teljes szuverenitását,

és még egyszer mondom, különösen tehetséges volt mindenben. Matematikában, nyelvekben, rajzban is.

Neki az elsődleges kört a régi zsidó gimnáziumi osztálytársai mellett Sárközi Márta jelentette. Kapcsolatuk 1945 februárjában kezdődött, még Szegeden. Ez vezetett a párizsi úthoz. Mi is jártunk később Sárközi Mártához már Sanyival, de az alapkapcsolat a kis Márta meg a nagy Márta között volt, ami nem derül ki ilyen világosan se Sárközi Márta leveleiből, se Sárközi Matyi visszaemlékezéseiből. Én tudom, hogy az én Mártám részéről nagyon mély kapcsolat volt, és ezt Sárközi Márta valamennyire viszonzotta. Ők végig leveleztek, míg mi Franciaországban voltunk. Egy-két levelet megtaláltam. Márta, a kis Márta azt kérdezte Sárközi Mártától, hogy maradjon, vagy ne maradjon, és Sárközi Márta egy hosszú, komoly levélben válaszolt, hogy azt neki kell eldönteni, és mindkét választásnak van értelme. Tehát az én Mártámnak nagy Márta jelentette az elsődleges igazodási pontot. Az a mélyen intellektuális, ironikus és a bolsevizmust totálisan elutasító közeg pedig immunissá tette minden fundamentalizmussal szemben.

*Hasonlított ez ahhoz az entellektüel körhöz,
amely a háború előtt járt hozzátok?*

Sokban hasonlított, úgy tetszett, bizonyos értelemben annak a folytatása.

Márta abba betegedett bele, hogy apánk meghalt, mert ő állt hozzá a legközelebb. Ő volt az első gyerek, és köztük egy egészen különlegesen bensőséges viszony alakult ki. Eszünkbe se jutott, hogy erre az egészen sajátos kapcsolatra féltékenyek legyünk. Amikor apám meghalt, Márta ebbe a betegségbe menekült.

Igy volt ez később is, valahányszor elvesztett valakit, szülés után, halálok után, és még ha külföldre ment, akkor is. Megbetegedett Angliában, Olaszországban, tehát minden megrázkódtatás előhozta a betegséget. (A külföldi útjait Kecskeméti Pali szervezte és fedezte, vele folytatódott valamennyire Márta apámhoz való speciális kapcsolata.) A betegség körülbelül évente vagy másfél évente tért vissza, akkoriban nem tudták igazán kezelni az elektrosokk és hálóság iszonyatain kívül. Pali kérésére (és anyagi támogatásával) pszichoanalízisbe is került a különösen kiváló Hajdú (Gimes) Lilihez. De Márta nem szerette az analízist. Saját elmondása szerint két éven át folyamatosan hazudott Lilinek. Panni unokatestvéremnek ezt így mondta: „arra volt jó az analízis, hogy megtanultam folyékonyan hazudni”. Aztán jött a lítium, nem tudom pontosan hányban, amikor már hosszabb időszakok teltek el két visszaesés között. Márta ’52-ben ment férjhez Kozma Gézához, és ’54-ben született Gyuri fia. Közben már én is férjhez mentem, az én fiam ’53 novemberében született. Márta Gyuri születése után azonnal megint beteg lett, kórházba került. Így Gyuri a Lóczy gyermekotthonban volt egy ideig, én mentem naponta szoptatni. A körök kereszteződése: a Lóczyt Pikler Emmy, Anna anyja vezette. Nálunk Gyuri nem lehetett, mert nem volt lakásunk, csak egy albérleti szobánk.

Márta élete lényegében holokauszt élet. A mániás depresszióknak nem kell feltétlenül előjönnie. Ez a trauma és utána minden trauma előhívta. A Corvinában dolgozott kézirat-előkészítő szerkesztőként, amit imádott csinálni. Kiválóan végezte azt a munkát, szerették, és nagyra is becsülték – csak nem futotta azt a formát, amit futhatott volna, ha ez a nyomorúság nincs.

*Említetted Márta és apád sajtósági viszonyát.
Mit jelentett ez, miben nyilvánult meg?*

Egy példát tudok neked mondani. Márta kapott hanukára egy nagyon szép fedelű, különleges kis spirál noteszt. Még nem volt olyan tömördek papíráru, mint manapság. Az apám is nagyon jól rajzolt. Annak a spirál notesznek egyetlen funkciója volt, az, hogy Márta vasárnap reggel, mikor apám fölébredt, bement, és apu rajzolt neki egy rajzot, minden héten egyet. És ezt a noteszt 40 évvel később, Márta halálakor még megtaláltuk. Tehát végigkísérte a bujkálásban, Párizsban, mindenütt. A rajzok tündérek voltak, vagy minták, vagy ábrák. Ez az ő magánügyük maradt.

*Tehát volt valami, ami csak róluk, nekik szólt.
És olyan volt, ami csak nektek?*

Így nem, de ez nem fájt, magától alakult így. És érthetővé teszi Márta betegségét.

A mániás depresszió embertelen. Mert ugye tiszta képletek nincsenek. Márta csak nagyon későn lett depressziós és mindig csak rövidebb időkre. A domináns a szörnyű mániás szakasz, mikor 72 vagy 180 órát nem aludt, sok más, például skizofrén tünettel spékelve.

Sok orvost megjártunk, Budapest szinte minden elmeosztályát ismerjük belülről. Nagyon sokáig volt orvosa a Lipóton Kun Miklós, aki abszolút meggyőződéssel küzdött azért, hogy a beteg minél később kerüljön kórházba, és csak akkor, ha ő is úgy akarja. Nos, ez azt jelentette, hogy nekünk kellett vigyázni rá. Mi azért költöztünk az Alma utcába, háromháznnyira Mártától, hogy kéznél legyek, ha baj van. Amikor beteg lett, anyámat többnyire kevésbé túrta, mint engem. Minthogy nem aludt, 48

vagy 72 órát ott voltam, és próbáltam megakadályozni, hogy mindent eladjon, vagy mindent megvegyen, vagy elmenjen kószálni a városba, szóval, hogy baj történjen, és közben igyekeztem valahogy rábeszélni Kun Miklóst meg Mártát is, hogy menjünk be a kórházba. Azt tudtam, hogy ez csak egyre rosszabb lesz, kórház nélkül nem lehet megúszni. Aztán egy ideig Goldschmidt Dénes volt az orvosa, akit különösen szerettem. Ő hamarabb megértette, hogy a két gyerek, férj, munka mellett ez számunkra sem egyszerű ügy, és persze, könnyebben lehetett a hidegkúti kórházra rábeszélni Mártát, mint a Lipótra.

Márta hogyan viselte a betegségét?

A legszörnyűbb persze mindig Mártának volt, aki tudta, hogy megy bele a betegségbe, és semmit nem tudott ellene tenni. Csak szorongott. Ez olyan, mint amikor jön a vihar, és te gyufaszálként hányódsz a tengeren. Szóval körülbelül ilyen, mikor jön az igazi. A mániás depresszió gyakran a zsenik, a kreatív emberek betegsége. Mártában volt zsenialitás, és a betegség periódusaiban szebben rajzolt, izgalmasabban beszélt, mint máskor. És ugyanakkor állandóan kísérte a menekülés igyekezete vagy kényszere.

A napokban jöttem kocsival, és a Bartókon adtak egy hangjátékszerű ismétlést, Latinovits és Huszárik beszélt Krúdy Szindbádjáról. Szindbád mellékszereplő volt ebben a dologban. Latinovits a zárt osztályról, a betegségéről beszél, a mániás depresszióról. Amit Latinovits felolvas az anyjához írt leveléből, az visszhangzik bennem. Márta is így mondta. „Csak egy kicsi zugot, bárhova, csak elmehessek innen. Akárhova, és jó leszek, nem bántalak, és nem foglak zavarni, és meghúzom magam, és akármilyen

zug jó lesz." Szörnyű betegség! Fizikailag is legyengít. Márta enyhe tüdőgyulladással került kórházba 1984-ben. És egy este telefonáltak, hogy belehalt. 55 éves volt.

*Mennyire jelentett ez neked permanens
szolgálatot? Mennyire viselt meg téged?*

Nézd, azt gondolom, ezt nem érdemes különösen taglalni. Egyébként még az sem egészen igaz, hogy mindig én kellett nekik, mert ez is változott. Volt, amikor csak az anyámat tudta eltérni, volt, amikor csak engem. Károlyt mindig elviselte, de ő '56-ig többnyire vidéken élt, azután elment. Hát ez állandó készenlétet jelentett, mert sohasem lehetett tudni, mi lesz holnap, főleg a lítiumig nem. Utána már adódtak két-, három-, négyéves csendes időszakok. És amikor kórházba került, mindennap látogattam. Hol orvost kellett keresni, hol kiszökött, hol rábeszélte, hogy vigyem másik kórházba, szóval ez egy rendes elfoglaltságot, örökös készültségi állapotot jelentett. Sanyi mindent végigcsinált velem, hihetetlen volt, ebben is. Márta Sanyit is eltérte, aki vele is fantasztikus volt, Mártának is segített és nekem is.

Márta férje, Kozma Géza, néhány év után érthető módon elvált tőle, és attól kezdve Márta egyedül nevelte Gyurit, akinek persze ez olyan nagyon jót nem tett, mármint egy elmebeteg anyja, meg a válás. Az ilyesmi senkinek sem tesz olyan nagyon jót.

Ő mivel foglalkozik?

Kozma György időnként a *168 Órába* ír, meg jó karikaturista, fantasztikus magyar és idegen nyelvérzékkel, tudással. Sok mindenben nagyon tehetséges, ír, zenél,

rajzol. Írt két regényt. Az ELTE bölcsészkarán szerzett diploma után a rabbiképzőben doktorált. Csak nem összeszedett. Kántorrrá képezte magát az ORZSE-n [Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem], most ezzel keresi a kenyerét. Mindig nagyon foglalkoztatták a felmenők. Először az anyja családja, a Lőwök, a prágai rabbi, aztán az apja családja az erdélyi ággal, a Ritoókokkal, elsősorban a valóban izgalmas Ritoók Emmával. Gyurinak két gyereke van, Zsófi és Gazsi, tehetségesek és kedvesek, és van egy nagyszerű felesége. De Gyuri sem teljesen egészséges ember. Nem is lehet, hogy lehetne? A holokauszt hosszú történet.

Károly öcséd élete hogyan alakult?

Mindenkinek megvan egy háromgyerekes családban a maga speciális helye. Márta és apám kapcsolatáról már beszéltem. A középső voltam én. Állítólag mindig a középsőnek a legnehezebb, mert se elsőként, se utolsóként nincs meghatározott helye, ezt igyekszik kedvességgel ellensúlyozni. Károlynak duplán volt jó helyzete, mert ő volt a legkisebb, ráadásul az első és egyetlen fiú, csupa lánytestvér és unokatestvér között.

Károly nagyon hamar felnőtt. Amikor apám meghalt, ő lett a családfő, de nem teljes felelősséggel, mert anyám hallatlanul erős ember volt. Tulajdonképpen nagyon korán elszakadtunk egymástól, mert '46-ban, mikor Károly 13 éves volt, mind más intézménybe kerültünk. Amikor visszajöttünk Pestre, '51-ben érettségizett, utána egyetemista lett. Akkor én már nem otthon laktam. Sokat találkoztunk, de mindenki kiépítette a maga külön világát. Ő történész, pontosabban levéltáros-történész lett. '55-ben végzett, levéltáros gyakornokként Sopronba került, és ritkán láttuk.

Márta, mint mondtam, soha semmilyen „ista” nem lett, Károly sem. Márta is nagyon függetlenül gondolkozott, Károly is. Károly az egyetemi megmozdulásokban vett valamennyire részt.

A forradalom közeledtekor visszajött Sopronból. Nagyon intenzíven, fegyveresen bekapcsolódott az '56-os egyetemi csoportba. Mikor leverték a forradalmat, néhány napig bujkált, aztán elment. Mi kint laktunk a Pasareti úton, és november elején teljesen véletlenül én mentem kenyérért a Retek utcába. Károly épp a Nyúl utcában bujkált. Baracs János, a legfiatalabb Baracs-fiú bújtatta, aki vissza tudott menni a Nyúl utcai régi lakásba.

Ott a sarkon véletlenül találkoztunk. „Szia, most megyek Párizsba”, mondta, és legközelebb már tényleg Bécsből telefonált. Fölszedte Győrben a menyasszonyát, és együtt kimentek.

Anyukád hogy fogadta ezt? Ennyit mondott összesen, hogy „Szia, most megyek Párizsba”, vagy tudatok beszélni erről, és elbúcsúztatok egymástól?

Amikor a Retek utcában találkoztunk, ott semmi beszélgetésnek nem volt helye, ő sietett, hogy ne tartóztassák le. Már fogdosták össze az embereket. Anyánk is, mi is örültünk, hogy nem fogták el. Nagyon izgultunk, hogy mi van, de fura módon Bécsből már tudott telefonálni 1956. november közepén.

Károly élete sem olyan egyszerű. Franciaország után mindannyian jól tudtunk franciául, pénzt azzal kerestünk, hogy fordítottunk meg tolmácsoltunk, mindenféle eseményeken, munka mellett. Idegen nyelvet tudó ember akkor nagyon kevés volt. Károly is tolmácsolt sokat, többek közt

a francia levéltár igazgatójának, M. Charles Braibant-nak, aki Pestre jött az ötvenes évek elején. Nagyon kedves úriember volt. Amikor búcsúztak, mondta Károlynak, hogy ha valamikor Párizsban jár, keresse meg. A valamikor hamarabb eljött, mint bárki gondolta volna. 1956-ban Károly és Jutka Párizsba mentek. Ott megkereste M. Braibant-t, azonnal föl is vették a levéltárba. Ott dolgozott 1957-től a kétezres évek elejéig, nyugdíjba vonulásáig. Nyelvtudása okán nagyon hamar a Nemzetközi Levéltári Tanács titkára lett, ami a francia levéltárban székel. A szakmájában nagyon nagyra értékelik. Rengeteget járta a világot, és rengeteg magyar járt nála kutatásügyben. Azt hiszem, sokaknak tudott segíteni.

Úgy tudom, levéltári kutató munkája is jelentős.

Közben folytatta, amikor kis ideje volt, a magyar levéltári kutatásokat, használva azt a lehetőséget is, hogy hozzá tudott férni számos más ország magyar vonatkozású levéltári anyagaihoz. Néhány tanulmányt írt és több könyvet, mind Magyarországgal foglalkozik. Valamennyi először franciául jelent meg. Magyarország elég későn vett róluk tudomást, talán egy cikk kivételével. A második könyv talált haza először. 2006-ban jelent meg franciául, 2008-ban magyarul: Jean Berenger–Kecskeméti Károly: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Berenger francia, ő írta a könyvet a XVIII. század végi részig, Károly meg onnan a magyar parlamentarizmus történetét. Az első könyve az első magyar reformkorról szólt, fő témája a magyar liberalizmus.

Ez volt a Sorbonne-on a disszertációja, franciául 1989-ben megjelent, de gyakorlatilag tudomásul sem vette a

magyar történeztudomány. Magyarul, jelentős átirásokkal, ez is csak 2008-ban jelent meg: *Magyar liberalizmus 1790–1848*. (Ennek a francia változata, a *Le Libéralisme hongrois, 1790–1948* 2010-ben jelent meg.) Azt hiszem, mind a két könyv nagyon jó. Munkájáért itthon Palládium-díjat kapott, ami az egyik legszebb értelmiségi-civil díj, pályatársak döntenek róla.

Vagyis a magyar történészek sokáig nem tartották vele a szakmai kapcsolatot, de ez most jelentősen megváltozott. Egyébként olykor jár haza, időnként a CEU-n tanít, vagy konferenciákon ad elő, és újabb munkái készülnek.

Mikor jött először haza '56 után? Gondolom, előbb úgy találkoztatok, hogy ti mentetek ki.

Azt hiszem, akkor jött először, amikor a felesége meghalt, és ő ott maradt a két gyerekkel. Ez 1967-ben lehetett. Én '64-ben tudtam először kimenni, aztán '68-ban. Az anyám is többször meglátogathatta őket, őt az életkora miatt könnyebben kiengedték. Külön-külön mentünk, Márta is volt náluk.

Egyedül jött, vagy a családjával?

Jutkával (Vissi Judit) ment ki. Az első gyerekük röviddel születése után meghalt, ez is mély trauma. Utána született két gyerekük, Zsófi és Pali. Majd Judit leukémiát kapott. Bátran, küzdelmesen és sok szenvedéssel meghalt nagyon fiatalon, '67-ben. Zsófi hét, Pali öt éves volt. Károly hazahozta a két gyereket egy rövid időre, amíg megoldást talál. Nálunk voltak, az Alma utcában. Szép emlékeim vannak arról a pár hétről. Zsófi a francia háztartáshoz szokott. (Zárójelben: nekik is Kecskeméti Pali segített, hogy Pá-

rizs mellett egy kicsi lakáshoz jussanak, miként korábban Mártának is, meg kicsit nekünk is, mikor lakást cseréltünk '62-ben.) Éppen epereltevés ideje volt. Zsófi csodálkozva nézte a sok üveget. „És most ezt fogjátok nézegetni egész évben”, kérdezte kicsit franciás kiejtéssel, vagy talán még franciául. Aztán Károly Párizsban talált egy házvezetőnőt, aki vigyázott a gyerekekre, tarhonyás tonhallal etette őket leginkább, miután Károly megismertette vele a tarhonyát. Közben itthon összetalálkozott Fein Judittal, aki szintén özvegyen maradt egy kislánnyal. '69-ben összeházasodtak, azóta is együtt vannak. Judit klasszika-filológus, egy olyan párizsi intézetben dolgozott, ami szövegek kutatásával és történetével foglalkozik. Judit többek között a könyvkiadást követő első könyvekről írt, például az előszavakat gyűjtötte és elemezte. Judit Kecskeméti néven jegyzi a könyveket. Judit kislánya, Kati, Zsófi-val egykorú. Zsófi és Kati alig tízévesek voltak, amikor ők összeházasodtak. Saját gyerekük már nem lett, de Judit meg is fojtana téged, ha megkérdeznéd, ki kinek a gyereke. Mind a három a kettőjüké. Remekül nevelte mind a hármat, és Károly teljesen partner volt ebben.

Az öcséddel most intenzív a kapcsolatod?

Igen. Elég sokat jön, elég sokat megyek, elég sokat telefonálunk, e-mailezünk. Az e-mail hihetetlen, az a telefon is, most már nem olyan drága. Évente egyszer-kétszer igyekszünk találkozni. A repülő sem olyan drága, úgyhogy mindez valahogy megoldható. Mostanában inkább az egészségem akadályoz. A lényeg az, hogy ez intenzív és abszolút kapcsolat. Károly írásait természetesen olvasom, de sokat nem értek hozzá. Károly viszont máig

mindent elolvas, amit én elküldök, és noha nem szakmája, társadalomtudósként pontosan érti, mit akarok mondani. Sokat segít. Hihetetlenül jó szeme van. Ez a kapcsolat mindig fontos volt, de mióta Márta nincs, és pláne, amióta Sanyi sincs, még inkább egymásra vagyunk utalva, főleg én Károlyra.

2013-ban lett Károly 80 éves. A magyar és francia történész kollégák egy „Festschrift” kötetet állítottak össze a tiszteletére, *Homályzónák – Felvilágosodás és liberalizmus* címen. Ezen nagyon sokat dolgoztam Dénes Iván Zoltánnal és a Párizsban élő Borsi-Kálmán Bélával. (Ők és Miskolczi Ambrus voltak az érdemi mozgatók.) Mintegy összekötőként dolgoztam a könyvszerkesztők és a kiváló kiadó, szerkesztő, szöveggondozó, Sik Júlia között, aki jó barátom. Arról külön könyvet kellene írni, hogy milyen döbbenetes különbségek vannak kiadók között a kézirat-előkészítői lelkiismeretességet tekintve. (Igaz, tudom, lassan eltűnik ez az egész szakma. Annál rosszabb a könyvekre nézve.) Egyik-másik könyvem kéziratához az illetékes kiadó hozzá se nyúlt. Sik Júlia mindennek utánanéz, és azt sem bánja, ha ötször fordul a kézirat. Minden meglelt időre, az 50 nyomtatott példány is, meg az Országos Széchényi Könyvtár honlapján az online változat is. A francia kollégák és Béla adták át a meglepetést, ami valóban jól sikerült. A könyv 24 érdekes és eredeti tanulmányt tartalmaz, külseje szép lett. Borítóját (mint apám könyvéét is) az unokám, Máté tervezte. Károlylyal való kapcsolatunk viszont most már kicsit kevésbé intenzív, a heti telefonok megvannak, de mindketten ritkábban utazunk. Lehet, hogy öregsünk?

Károly gyerekeivel is jó viszonyban vagyok. A legfiatalabb, Pali, végtelenül tehetséges, elképesztő tudású közgazdászféle, de csak pont annyit dolgozik, amennyi

a kellemes élethez szükséges. Kati gyógyszerész lett, két lányát elvált anyaként, Juditék sok segítségével nevelte fel. A legidősebb lány Zsófi. Ott látok egy kanyargós vonalat. Márta testvérem, meg Borcsa unokám, meg Zsófi a nagymamák vékony barnaságot örökölték. Semmi közük egymáshoz, ők nem tudnak arról, hogy alkatban kicsit hasonlítanak, és hogy engem emlékeztetnek egymásra. Zsófi férjhez ment egy görög emigránshoz, mind a ketten pszichiáterek, van két remek gyerekük. Zsófival a többiekénél bensőségesebb a viszonyunk. Ezek jó véletlenek.

IV.

Az egyetemről, Sanyiról, barátokról

(2006. szeptember 16.,
kiegészítve 2009. december 15.)

Folytassuk akkor az érettségi utáni időszakkal!

Érdekelt a társadalom, de szociológia még itthon nem létezett (én sem tudtam, mi az). A matematikát szerettem, de tudtam, hogy nem vagyok elég jó belőle, haboztam a jog (gyerekbíró szerettem volna lenni), a történelem és a közgáz között. A végén az utóbbit választottam. Biztos, hogy az „egyéb” származásom miatt rezgett a léc, de felvettek.

Nem indult rosszul. Nagy évfolyamokat indítottak, négy-ötszáz ember az alig egy éve megújult Marx Károly Közgazdaság-tudományi Egyetemen.

A Szerb utcai régi, kedves épületben kezdtünk, a nagy előadásokat a jogi karon tartották. Igaz, a Rajk-per már valamilyen árnyékot sejtetett még velünk is. Aztán jöttek ennek az utózóngéi. 1950 tavaszán – utólag rekonstruál-

ható, bár nem tudom, rendesen megírta-e valaki – minden egyetemen megcsinálták a maguk kis Rajk-perét, azaz egy jól visszhangzó fegyelmit, ugyanazzal a megfélemlítő funkcióval. Hogyhogy nem, az egyetemen rám esett a választás, hogy tudniillik belőlem legyen a minta-per vádlottja. Mindig zavart okozott az értelmiségi, pontosabban, akkor egyébnek nevezett származásom, meg a talán általam nem is észlelt kis renitenskedéseim.

Milyen renitenskedésre utalsz?

Csak példa: a felvételi dolgozatban Kossuth vagy Széchenyi mellett kellett argumentálni. Én éppen sokat tudtam Széchenyiről, a gimnáziumi önképzőköriben több mint egy évig Széchenyivel foglalkoztam, és nagyon szerettem sok gondolatát. Tehát róla írtam. De utólag ez rossz pontot jelentett, mert ha igazi rendes ember vagy, persze, Kossuthról írsz. Ez valahogy kiderült a fegyelmi során. Aztán a rovásomra írták, hogy kint jártam Franciaországban, és még valamit. Az egyetem mellett laktunk, és nagyon sok évfolyamtársam szakérettségiként, vagy más rövidített úton érkezett, hiszen sok népi származású hallgató kellett. Sokakkal jóban voltam, akiknek a rossz indulás miatt nehezen ment a matematika.

Ezért szerveztünk egy elég jól működő matematika tanulókört a Képiró utcai lakásban, ami akkor azért nem volt szokásos. Mindez valahogy rám terelte a fegyelmet.

Mi lett ennek a következménye?

A sok apróságra felépítettek egy konstrukciót, amiből a fegyelmi lett. A matematikatanulás átfordult a népi

származékok tudatos megrontásába, annál inkább, mert a tanulást részeges dorbézolásnak lehetett beállítani. Így én áruló és népmegrontó lettem. Biztos volt más is a rovásomon. Nem emlékszem pontosan. Részben a rossz szat szeretem felejtetni, részben meg úgy meg voltam döbbenve, hogy a felét se értettem az elhangzottaknak. A fegyel mire májusban került sor. Valamikor kora délután kezdődött, amikor előadták ezeket a vádakokat. Ez is egy nagy teremben történt, sok száz párttag vett rajta részt, tanárok és diákok is. És az elvtársak – akik semmiről semmit nem tudtak, csak azt hallották, ami ott elhangzott – elkezdtek a hallottakat a politikai nyomásra érzékeny konformizmus szabályai szerint szövegetni. Nem is emlékszem mindenre.

A legendaépítés egyik szép példjaként az egyik résztvevő felállt, és azt mondta, mindabból, ami elhangzott, evidensen következik, hogy az én apám nem halt meg Auschwitzban, hanem amikor én Franciaországban voltam, akkor találkoztunk és összeesküdtünk, mármint, hogy én kémkedni fogok. Apám szállította nekem ott a híreket, amelyeket én nem tudom már mire használtam itthon. Szóval így egymás agyát szépen fűtötték.

Akik ismertek, nem mertek szólni. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy egy idő után, már úgy éjjel kettő felé Berei Vera felállt, és azt mondta, hogy ami itt elhangzik, az vagy igaz, és akkor az én ügyemet át kell adni a rendőrségnek, vagy nem igaz, és akkor abba kell hagyni. Vera Berei Andornak és Andics Erzsébetnek volt a lánya, tehát fő káder, aki emlékeim szerint az orosz hadsereg tisztjeként jött haza. Nem is tudott tökéletesen magyarul, és alig ismert, mert egy évfolyammal fölöttem járt. Csak nem hagyta el az igazságérzete, és bátor volt.

A szavai gyakoroltak valami hatást, utána gyorsan döntöttek. Kizártak az egyetemről meg a pártból. (Megint az egymást keresztező körök: Vera lánya, Darvas Ágnes, pszichopedagógusként a Bárczin végzett és tanított. Amikor a Bárczi egyesült az ELTE-vel, átjött hozzánk, most a szociális munka tanszéket vezeti. Kiváló kolléga és nagyon jó barát lett.)

Mi történt a kizárás után?

Ezt követően történt néhány jó dolog. Még ott a folyosón, ahogy kijöttünk, Pikler György (akivel Anna édesapjaként Szegeden néhányszor találkoztam) odajött hozzám, és azt mondta, most jobb, ha elköltözik hazulról, és eljön dolgozni a Központi Statisztikai Hivatalba. Az egyetemről úgylis kizárták, jöjjön oda, és majd lesz valami. Aztán nagyon érdekesek voltak a vizsgák, ahol szinte minden tanár kifejezte a rokonszenvét és a cinkosságát, vagy nem kérdezett és beírta az ötöst, vagy kiküldte a tanársegédjét, kávét ittunk, és beszélgettünk. Ezt tette a gazdaságföldrajzos Markos György, Pach Zsigmond Pál, a jogot tanító Csanádi György, és még jó páran. És harmadik nagyon jó dologként az történt, hogy az összes DISZ-beli [Dolgozó Ifjúság Szövetsége] funkcióimat át kellett adni valakinek – kultúrfelelős voltam –, és ez a valaki Ferge Sándor volt. Valahogy távolról már feltűntünk egymásnak az év folyamán, de addig még nem ismerkedtünk meg. 1950 májusában leültünk a Szerb utca padjára, ahol egyrészt átadtam a funkcióimat, másrészt elkezdtünk egy kapcsolatot, amelyik az ő halálával ért véget 1993-ban. Ez volt az igazán jó hozadéka a fegyelminek.

Mondtad korábban, hogy ettől a fegyelmitől kezdve tudtad másképp nézni a dolgokat. Mi volt az, ami megváltozott benned?

Ez a fegyelmi kellett ahhoz, hogy az ember megértse, hogy a dolgok nem úgy vannak, ahogy mondják, vagy láttatni akarják. Pontosabban valamire figyelmeztetett, de ezt még mindig lehetett úgy kezelni, hogy egy forradalomban röpködnek, néha pedig félrevisznek a golyók. Azért mindenestre ráébresztett arra, hogy valami nem stimmel, ha egy ilyen gépezet el tud indulni. De nem ez volt az utolsó csepp a pohárban ahhoz, hogy mi elkezdjünk másképp gondolkodni. Csak jó alap volt.

Végül milyen döntés született?

A fegyelmi tárgyalás úgy végződött, hogy zárjon ki az egyetem meg a párt is. De aztán ez a döntés mindenféle fórumokat megjárt, én ezt nem követtem.

A pártbeli kizárást a következő fórum szigorú megrovásra változtatta, és az egyetemi kizárás nem történt meg, tehát hagytak az egyetemen. Másnap viszont én már bementem dolgozni a Statisztikai Hivatalba. Annál is inkább, mert az egyetemen sok kolléga tüntetően nem ismert meg. Épp ezért volt annyira különleges, hogy Sanyi ezzel az áramlattal is szembefordult.

Párhuzamosan dolgoztál és jártál egyetemre?

Délelőtt az egyetemen az órákon ültem, többnyire elaludtam, ami jól rekonstruálható a jegyzeteimen. Két sor, aztán lecsúszott a ceruzám. A többiek fedeztek. Délutántól meg úgy éjfélig a hivatalban dolgoztam. Ez volt a „világos ablakok” korszaka, amikor jó néven vették a

sztahanovista túlmunkát. De a statisztikán mindig van mit faragni, számolni. Ez nagyon jó iskolámmá vált, mert az egyetem nem sokat ártott nekem. Tényleg a szó legszorosabb értelmében végigaludtam, amikor nem torpedóztunk Sanyival. Néhány érdekes szeminárium és előadás kivételével intellektuális örömeikkel nem kényeztettek el. A statisztikát nagyon megtanultam, de nem az egyetemen, hanem a munkában. Cseh-Szombathy László kicsit hasonló utat járt be – így tudtuk ketten együtt honosítani a statisztika, illetve részben a szociológia módszertanát.

Arra vissza tudsz emlékezni, hogy amikor volt ez a fegyelmi, és előálltak ezzel a képtelen történettel, mit éreztél?

Nem tudok igazán visszaemlékezni, annyira abszurd volt. Az embernek eláll a szava, szinte képtelen érvelni. Erre nincs fegyvered, erre nem vagy felkészülve. Nem hiszem, hogy valahol megtalálnánk a jegyzőkönyvét ezeknek a pompás kis fegyelmeknek. Az igazság az, hogy sosem kerestem. Noha nem jó a névmemóriám, máig emlékszem az egyetemre importált párttitkára, Boncz elvtársra, meg a káderesre, talán Mikó elvtársra. Ők kérdeztek ki először, akkor még nem tudtam, miért, és semmi kedvem nem volt újra találkozni velük. Egyébként is szeretem néha homokba dugni a fejemet. És nem hiszem, hogy két mondat dadogáson kívül, hogy mindez nem igaz és értelmetlen, én ott védőbeszédet tudtam volna mondani a magam érdekében. Nem is lehetett, nem tudtam volna az elhangzottak ellenkezőjét bizonyítani.

Ebből a funkcióátadásból született az a kapcsolat, amiből aztán két gyereketek is lett? Arról is mesélj valamit, hogyan alakult a családi életetek!

Az egyetemi évek alatt „együtt jártunk”. Sokat sétáltunk, mert Sanyi nem ismerte Pestet: akkor látta először, amikor a debreceni Nékosz után felvételizett az egyetemre. A sétához járó italból leginkább kevertre futotta. Borzalmas volt, rummal és körömlakkal kevert császárkörtelikkor lehetett. Egyikünk se szerette, de valahogy divattá vált, és egy idő után tradíciónk lett. Aztán gyorsan leszoktunk róla. Lassan kezdtünk az összeköltözésre gondolni. Saját lakás híján nekifogtunk albérletet keresni. Nagy város Budapest, bámultuk az utcát. Ránéztünk az óriási bérházakra, mondjuk, a Rottenbiller utca táján, és én azt mondtam, lehetetlen, hogy egy ilyen sok száz lakásos házban ne legyen egy szoba, ami üres. De hát nem volt. Aztán valahogy mégis, megint az egykori hegedűtanárom, immár barátom, Göndör Márta meg a zene segítségével jutottunk albérlethez.

Hogyan?

Márta tudta, hogy lakást keresünk, és beszélt róla többek között Simon Albertnek, Juminak, aki akkor még kezdő, utóbb nagyszerű karmester, zenész lett, és szintén albérletben lakott a Törökvérszi úton. Jumi Makóról származott, valamennyire ismertük egymást. Ő tudta, hogy a vele szemben lévő lakásban – ott ismerte a lakókat – van egy kiadó szoba. Ez volt Holczman néni lakása. Holczman néni két fiát megölték a háborúban, a férje, a Weiss Manfred gyár egykori igazgatója már meghalt, egy unokája maradt, aki az anyjával együtt külön lakott. Holczman

néni, az egykori gazdag asszony, abból élt, hogy nagyszerű háziasszonyi tudását felhasználva naponta 8-10 embernek főzött ebédet. Aztán, mikor ez kevés lett, két szobájából az egyiket kiadta. Szerencsénkre nekünk. Csak

Férjével és gyermekeivel, Sándorral és Annával

azt kötötte ki, hogy ne legyen gyerek. Ezt elég nehezen ígértük meg. Tudtuk, hogy jön a gyerek, és bízunk a jó sorsban, hogy majd lesz valami. Lett is. Amikor Kissanyi megszületett, Holczmann néni unokájává

fogadta. Hihetetlenül jól tett velünk. Nekem talán 6-8 hét után, hamar vissza kellett mennem dolgozni. Sanyi fiamat azonban, aki 1953 novemberében született, nem kellett sehova se vinni, Holczman néni gondoskodott róla. Amúgy Sanyi születése kapcsán tudlak elkápráztatni azzal az egy elemből álló futballtudásommal, hogy a londoni 6:3-as meccs november 25-én este volt.

A rádió hallgattuk, és alig, hogy vége lett, lesétáltunk a Rózsadomb tetejéről a kórházba.

1955 júliusában megjött Anna lányom. Egy-két hónappal előtte lett kész egy, a Statisztikai Hivatal által épített lakóház a Pasaréti úton. Kétszobás, 60m²-es lakások voltak, családosoknak. Ezzel váltotta be korábbi ígéretét Pikler György, amiről majd még beszélek. Anna születése után az új lakásba költözhattünk. Holczmann néni, Szidi néni, de a gyerekeknek nagymama, még elég fiatalos volt. Mindennap lesétált a Gábor Áron utcán, ő nevelte

a gyerekeket. Bölcsődébe egyiket sem kellett vinni, és még azután is jött háztartást vezetni, hogy a gyerekek elkezdtek óvodába járni. A gyerekeim sokáig úgy gondolták, hogy három nagymamájuk van. Aztán mire iskolába kerültek, Holczmann néni elfáradt. 1-2 évvel később halt meg. Nagyszerű ember volt.

Hogy fogadták Sanyit a családban?

Az én generációm, a testvéreim nagyon jól. Meg az éppen olyan periódus is volt, hogy mindenki élte a maga életét. Anyám pedig nagyon nem jól, miként Sanyi édesanyja sem volt túl boldog ettől a kapcsolattól. Ha az ember nézegeti a statisztikákat, sok vegyes házasság volt az első világháború előtt is, után is, a második háború után talán aránylag még több, bár ezt mi nem igazán tartottuk számon. A szüleim barátai között is akadt sok vegyes házasság, és sosem láttam a szüleimnél intoleranciát. Mégis, talán az számított náluk, hogy a „pár”, ha egyikük nem is volt zsidó, az értelmiséghez tartozott. Na most Sanyi se zsidó nem volt, se értelmiségi, és ezt az anyám rosszul viselte. Először nagyon rossz viszonyban álltak. A távolságot erősítette, hogy Sanyi, mivel faluról jött, magánál idősebbeket nem tudott tegezni, míg nálunk mindenki mindig mindenkit tegezett. Ebben az első időszakban inkább idegen, ellenséges volt a viszonyuk. Nekem nem volt nehéz, mert tudtam, kihez tartozom. Már réges-régen leváltam anyámról, a helyem Sanyi mellett volt. Aztán mikor megszülettek a gyerekek, megszületett az első unoka, köztük is rendeződtek a dolgok. Anyám sok mindenre rájött.

A másik oldalról is nagyjából ugyanez volt. Ott van az a nagy kálvinista Tiszacsege, ahol egyszerre csak feltűnik

egy pesti lány. Hogy honnan tudták, hogy zsidó vagyok? Nincs rám írva, de azért az mégiscsak tudható. És még ráadásul cigarettázik is, mert ha egy férfi cigarettázik, az rendben van, de hogy egy nő... Az apósommal mindig nagyon szerettük egymást, az anyósom elfogadott. Kemény, törekeny, pici asszony volt. Keménynek kellett lennie, hiszen a háború elejétől, mikor tíz év körüliek voltak a gyerekei, egyedül nevelte őket, míg az apósom haza nem jött a hadifogságból, valamikor '48-ban. És hát mindig is küzdött a szegénységgel.

*Az apósoddal jobb volt a kapcsolatotod,
mint az anyósoddal?*

Természetesebb és melegebb viszonyban álltunk, de ez talán lélektanilag is természetes. Sanyival külsőleg is, belsőleg is nagyon hasonlítottak egymásra. Az apósom kubikos volt a telefonnál, az anyósom pedig részben az eredeti egy hold földön, a földosztás után kicsit nagyobb területen dolgozott, meg varrt a falunak. Azért is kapta a Varró melléknevet. Varró Nagy Juliánnának hívták. Mindig rengeteget dolgoztak, hogy valahogy megéljenek. A gyerekek is. Sanyi gyerekkorától segített a földön, még cséplőgépnél is. Kisebb fiúként a töreklyukban volt, ami a legrosszabb helyek egyike, ott majd megfullad az ember. De minden másban is az édesanyja mellett állt, ő intézte, amit lehetett, tárgyalt a szovjet tisztekkel, hogy hagyják békén a falu varrónőjét.

Csege fele Ferge. Amikor ott voltunk, sokat jártak össze esténként vagy délutánonként kis beszélgetésre. Fergék szinte csak ott vannak, és minden Ferge Csegéről származik, akivel valaha is találkoztunk. Sanyi imádkozta emlegetni az ezzel kapcsolatos közös anekdotánkat.

Valamikor a hatvanas évek közepe táján meghívtak előadni a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatba, a Múzeum utcába. Sanyi ott volt, és Veres Péter is. Az előadás után Veres Péter, aki mindent tudott Balmazújváros vidékéről, egy kicsit szemrehányóan megkérdezte: „Hát Maga honnan vette a Ferge nevet? Mert csak Tiszacsegén vannak Fergék...”

Mesélnél ennek a háttéréről?

Hát itt már elég általános társadalmi problémába ütközünk. Az érdekes kérdés, hogy az ember idegen közegben idegen marad-e, vagy beolvad. A társadalmi mobilitásnak sok formája ismert, egyik sem túl könnyű. Az egyetemi lét Sanyinak még egyszerű volt. Az egyetemen nagyon sokan hozzá hasonlóan, ugyancsak messziről jöttek, vidéki első generációs értelmiséginek. Minthogy mostanság (mármint 2005 után és inkább külföldön, mint itthon) gyakran előkerül az értelmiségieket illetően a felfelé mobilitás traumája főleg Bourdieu posztumusz nem-önéletrajz önéletrajza, az *Esquisse pour une auto-analyse ou ceci n'est pas une autobiographie* után, sokat gondolkodtam, hogyan is volt ez az 1945 utáni elsőgenerációsokkal. Akikkel lehetett, beszéltem erről. Az a magyar helyzet nem hasonlítható az egyénileg végigküzdött mobilitási utakhoz. A Nékosz erős háttérrel jelentett, illetve az, hogy akkor nem egyénileg indultak útnak. A társadalmi mozgás sokakat érintett, szinte „természetes” folyamatnak látszott. És éppen ezért a messziről jötteknek nem kellett szégyellniük vagy tagadniuk indulásukat, motivációikat, nem volt szükségük semmilyen önigazolásra. (Ez utóbbi inkább a „középosztályból” egyetemre érkezőkre állhatott, akár rám is.) Sanyi megmaradhatott

annak, akinek indult, a kálvinista közegből hozott nyakasságával, egyenességével, igazságérzetével. Viszonylag hamar az egyetem DISZ-titkára lett (amit aztán miattam feladott), ahol sokféle nehéz politikai helyzet adódott. Az egyik diákot azért akarták kirúgni, mert kulákká nyilvánították az apját. Sanyi ismerte, a fiú csegei volt, megvédte, többek között azzal, hogy Csegén segítette a családját a zsidókat.

Hivatalos vádak megcáfolni akkoriban nem volt magától értődő. A történetben amúgy Sanyi tökéletes zsidó színvaksága is benne van. Egyszerűen nem érdekelte, hogy ki zsidó, ki nem. Az indulásunkkor, mikor én próbáltam emlékeztetni, hogy a nagyapám zsidó rabbi volt, és ez esetleg rossz fényt vet rá, csak annyit válaszolt, hogy én nem a nagyapádat akarom feleségül venni.

Végül tényleg nem lett a származásodból probléma?

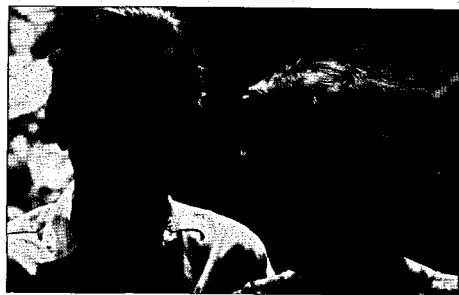
Miért pont ebből ne lett volna? A kérdés az, hogy baj lett-e? Sanyi feladta a politikai „karriert”, mikor figyelmeztették, hogy én annak nem teszek jót. Kicsit pontosabban is el kéne ezt mondani, mert szépen tükrözi a kort, amelyben élünk, de ezt eddig nem nagyon osztottam meg senkivel, mert elmesélni is nehéz. 1953 tavaszán, amikor már sejthető volt, hogy összeházasodunk, behívatott kettőnket a DISZ országos vezetőségének egyik titkára. Közölte, hogy Sanyi nem vehet el engem feleségül, mert osztályidegen vagyok, és tönkreteszem Sanyi életét – a „karrierjének” vége. Ezen az sem változtat, ha terhes vagyok. Ami miatt ezt nehéz elmondani, az a hírt közlő személye. A DISZ-ben e szép feladatot Várhegyi Györgyre osztották. Nem tudom, ki szenvedte ezt

meg jobban, ő vagy mi. Gyurit már mindketten ismertük és becsültük is. Joggal – 1956 után önként elhagyta a funkcionáriusságot, és elment általános iskolába tanítani. 15 évvel később barátok lettünk. Felesége Sanyival dolgozott a PM-ben [Pénzügyminisztérium], Gyurival meg együtt kutattuk az iskolát. Az 1953-as szörnyű találkozást soha nem beszéltük meg, de tudom, hogy egyikünk sem felejtette el. Annál kevésbé, mert Péter György reakciója mutatta, hogy lehet más válasz is. Őt is fel kellett keresnünk, mert tudnia kellett, hogy Sanyi fekete bárány lett, és ő engem vállal-e ennek ellenére. Fűtyült a „katasztrofára”. Annyit mondott, hogy házasodjunk össze, és ha gyerek lesz, a hivatal ad majd lakást, mihelyt lehet. Az ígéretet 1955-ben beváltotta. Azt hiszem, a „mozgalmi elutasítással” is szerencsénk volt. Az egyetem és a DISZ elhagyása után Sanyi néhány kis kanyarral ’56 őszén a Pénzügybe került. Igaz, 1956 miatt 1957 tavaszán kitették évekre, először a Nemzeti Bank egy kirendeltségén kapott munkát, majd a Belkereskedelmi Kutató Intézetben. De 1967-ben visszahívták a Pénzügybe, és a Költségvetési Főosztály vezetőjeként dolgozott, amit szeretett.

Meddig dolgozott ott?

1989-ben, alig, hogy betöltötte a 60 évet, mégis kérte a nyugdíjazását. Nem akarta megvárni, hogy kirúgják. Amúgy is imádta a földet, és legszívesebben Monoszlón művelte a kertet. Közben különösebb látható nehézség nélkül beolvadt a pesti félig zsidó, félig értelmiségi, kicsit hivatalnok létbe. A barátainkkal biztos otthon érezte magát, mert csak azok lehettek barátaink, akikkel ezt így érezte. De sok tekintetben mégsem volt neki könnyű. A nyelvtudás hiánya is zavarta, és a fontosabb említett

„mobilitási trauma” második fele. A szokásos trauma kétoldalú: szégyellni-tagadni kell az indulást, és igazodni az érkezési oldalhoz. A tömeges népi mobilitás idején a trauma első fele, mint mondtam, ebben a formában

Férjével, Ferge Sándorral (1957 körül)

nem létezett. Az „érkezési oldal” szokásaihoz, nyelvéhez, stílusához, egyes kérdésekről való eltérő felfogásához csak úgy lehetett „igazodni”, ha az igazodás és elfogadás kétoldalú volt, ha mindketten változtak.

Ez a kölcsönösség igaz kettőnk viszonyára is, meg az egész új „befogadó” közegre is. Egyébként érdekes kutatási téma lenne, hogy a társadalmi és a területi mobilitás közül melyik milyen nehéz külön, milyen nehéz a kettő együtt, és mennyiben függ mindez az adott korszaktól.

Téged is érintettek a mobilitási-igazodási bonyodalmak?

Azt gondolom, hogy engem megtűrték, valamennyire el is fogadtak Csegén. Néhány családtaggal szerettük egymást. De nem állítanám, hogy beleolvadtam a környezetbe, vagy hogy igazán otthon voltam. Azt nem tudom, hogy akkor is így lett volna-e, ha nem vagyok zsidó. Az a gyanúm, hogy igen, tehát a városi értelmiségi lány, az városi lány – a társadalmi távolság nem kisebb

a faluból a városba vezető úton, mint a városból a faluba vezetőn. Nyáron nagyon sokat voltunk Csegén, ott is jártunk a Tiszára. Nem lehetett olyan jól úszni benne, mint a Marosban, és strand még ott sem volt. A termálvíz, amit mára befogtak és jól használnak, ott gőzölgött az út mellett a földön. De komp járt, ami izgalmas volt a gyerekeknek. A gyerekek sokszor egyedül nyaraltak lent, mikor mi csavarogtunk, és a nagyszülők vigyáztak rájuk. Imádtak Csegén lenni, teljesen falusi kisgyerek lett a fiam meg a lányom, az ottani gyerekekkel játszottak, meg az ottani bakon ültek, az ottani tájszólással és szólásokkal jöttek haza.

Ezek szerint a nagyszülők teljesen elfogadták az unokákat? Megvolt a látogatások rendje?

Imádták őket. Amikor tudtunk, mentünk. Amikor kocsink lett, 1969 után gyakrabban. Addig meg sokat vonatoztunk, Csegéig kétszer kellett átszállni.

Ők is jártak fel hozzátok?

Nagyon keveset, a kosarak jöttek, szilvával, meg körtével. Mindig nagyon szegények voltak, de ha anyósomnál megtelt egy kosár, nyáron az árpával érő körte, ősszel a liba, a szőlő, a dió, akkor küldte. Aztán később apósomat szélütés érte, anyósom is betegeskedni kezdett. Ennek is már több mint harminc éve, 1976–’77 táján történt mindez. Anyósom Miskolcon került a kórházba, őt Piri, Sanyi testvére látogatta és gondozta. Apósomnak a fél oldala lebénult, őt felhoztuk a budakeszi szanatóriumba. Amikor valahogy helyrehozták, akkor nálunk lakott az Alma utcában. Főleg Sanyi ápolta, én ott segítetttem,

ahol tudtam. Apósom kedves, csendes ember volt, jókat beszélgettünk, de nem tudott munka nélkül élni. Mindig ki kellett valamit találni, hogy ne csak üljön, hanem a fél kezét valahogy használja, mondjuk, lencsepucolásra. Aztán 1977 nyarán megérkezett Borcsa unokám, apósom még éppen látta a pici dédunokáját. Nem sokkal később anyósom is, apósom is meghaltak. Szóval a csegei élet elmúlt, Piri meg Sanyi eladták a csegei házat. Sanyi egyes egyedül egy porcelán ételhordót – egy komatálat – hozott el Csegéről, ami ma is díszíti a szobát.

A férjed húgából mi lett?

Nem tudom, honnan származott az az elszánt igyekezet anyósomban, hogy a gyerekei tanuljanak. Valahol kellett, hogy legyen egy minta. A családban még nem lehetett. A csegei falumúzeum egy régi jobbágház volt, Sanyi dédapjéé. Mégis, Sanyi már a háború alatt a szomszédos Polgáron lévő polgáriba kezdett járni. '45-ben nékoszos lett Debrecenben, és ott is érettségizett. Piri jóval fiatalabb nála. Ő már nem polgárban, hanem gimnáziumban kezdte a tanulást. Piriből matematikatanár lett, Egerben végzett. Utána a miskolci kollégiumban lett matematikatanár és nevelőtanár. Ők nagyon közel álltak egymáshoz. Piri nagyon későn, a '60-as évek közepe felé ment férjhez, egy katonatiszthez, aki Miskolc mellett született. Megszületett a kisfia, kis Karcsi. Alig volt egyéves, amikor egy éjszaka Piri kiment vízért a konyhába, és ott találta a férjét, Karcsit holtan. Szívrohamban halt meg. Attól kezdve Piri egyedül nevelte a fiát.

Azt mondtam, hogy az anyósom nagyon kemény ember volt. Az, hogy Piri ennyire későn ment férjhez, s

ilyen nehezen talált kapcsolatot, nem lehetett véletlen. Ő otthon mindig az a kislány maradt, akinek az anyja parancsolgat. Nagyszerű ember, kiválóan nevelte a fiát, akiből közgazdász lett Pesten. Karcsi lakott nálunk egy darabig az Alma utcában, amikor Pesten tanult. Nagyon szerettük, aztán megnősült. Pesten él a családjával, de sajnos ritkán látjuk egymást.

Ti hogyan éltetek? Hol volt az esküvőtök?

Az esküvőnk a lehető legegyszerűbb volt. Az éppen legjobb (pontosabban az egyetlen jó) ruhánkban elmentünk a tanácshoz, az anyakönyvvezetőhöz, két tanúval. A ceremóniát, valószínűleg az akkori divathoz is igazodva, nem tartottuk lényeges eseménynek. Előtte is együtt voltunk, utána is együtt maradunk, számunkra ez formáságnak számított. Azt már mondtam, hogy mi továbbra is Holczmann néninél laktunk albérletben.

Sanyi megszületett 1953 novemberében, a saját lakást pedig 1955-ben, Anna születésekor kaptuk meg.

Attól kezdve az életünk tartalmát a munkán kívül, ami sokáig korántsem játszott olyan központi szerepet, mint később, a család és a barátok tették ki, és úgy '55-től egy kicsit a politika. És persze a könyvek, amelyekből nem győztünk eleget venni és olvasni. Olykor, ha ki tudtunk mozdulni, koncert-színház-mozi, de ez egyikünkönél sem volt elsöprő szenvedély. A barátságokat komolyan vettük. Amíg a gyerekek kicsik voltak, ez főleg esti beszélgetéseket és kirándulásokat jelentett, néha meg, például újévkor, nagyobb összejöveteleket. A vendéglátást megkönnyítette, hogy 1962-ben elcseréltük a Pasaréti úti lakást egy nagyobbra az Alma utcában. Ez is csak két és fél szoba volt, de tágas, levegős. Az Alma utcában rendszerek voltak

a nagyobb családi ebédek, kiváló sóletekkel vagy Sanyi halászléjével, a születésnapok, amikor a nagyanyám receptje szerinti csokoládétortát sütöttem, meg a családi karácsonyok, sok tepsi bejglivel. Ez a recept is nagyanyámtól származik, sokkal több benne a töltelék, mint a tészta. 40 évig éltem az Alma utcában, mindnyájan nagyon szerettük. Onnan csak 2003-ban jöttem el a Gazdagrét szélére, egy kisebb, de öregedéshez sokkal kényelmesebb lakásba.

'56-ban, amikor éppen bezáródott a világ, nálunk lakott pár napig egy kedves matematikus lány, Beck Ági, aki (úgy emlékszem) tőlünk disszidált Franciaországba. Ő kezdett el tanítani minket bridzsolni. A bridzsben, miként oly sok mindenben, egyikünk sem vitte sokra, de arra jó volt, hogy olykor beszélgetési hézagokat kitöltsön. Szórakozás volt, amit sose vettük igazán komolyan. 1956 után előbb Justusékkal játszottunk hetenként, hosszú-hosszú éveken át, aztán meg Deákékkal, de olykor másokkal is, például Tardosékkal, Várhegyiékkal. Nem volt rendszeres, széles baráti körünk, nem éltük a gyerekkoromból ismert társasági életet. Azt a hagyományt nem is akartuk, nem is tudtuk volna éltetni. Sokkal jobban szerettük, ha négyesben vagy hatosban vagyunk, mert úgy jobban lehet beszélgetni.

Kinél, milyen időközönként jöttetek össze?

Külön-külön körökkel, többnyire egymást követő időszakokban, rendszeresen összejöttünk. Pikler Anna Tardos Márton felesége lett, velük viszonylag szoros barátságban álltunk, és gyakran találkoztunk már az első lakásban is. Aztán amikor ott is megjöttek a gyerekek, ezek ritkultak. A három gyerek nagyon lekötötte Annát.

De azért össze-összejöttünk, Marcival – inkább már a hetvenes-nyolcvanas években – jókat vitatkoztunk a közgazdasági reformok mikéntjéről, az 'új mechanizmus', a piacosság kérdéseiről. De ez nagyon hosszú történet, amire még visszatérek.

Mesélnél egyik-másik baráti kapcsolatotokról?

Közben jöttek más, régebbi meg újabb kapcsolatok. Próbálom rekonstruálni a múltat. Sárközi Mártához talán az ötvenes évek közepe táján jártunk, szerettük a hangulatot, a beszélgetéseket, de sose voltunk „beltagok”. (Arról a világról sokat lehet tudni a *Levelek Zugligetből* című könyvből, amelyben anyja, Márta hozzá írott leveleit is közli Sárközi Mátyás.) Többnyire házaspárokkal jártunk össze, de azért voltak szóló barátaink is. Sanyinak néhány külön „férőbarátsága” is megmaradt az egyetemről. Az ötvenes évek vége felé néhány évig rendszeresen találkoztunk Tóth Endréékkal. Bandi és Epstein Erzsike Bandi 1962-es haláláig összetartoztak. Erzsike gyerekként ismerem, az előző generációtól örököltük, Halász Gábor párjaként a szombati kávéházak rendszeres vendége, később anyám barátnője volt, bár nála sokkal fiatalabb. Bandi a Parasztpárt egyik vezetője volt, aki aztán sose lett más pártnak tagja. Hihetetlenül tisztességes és kedves ember volt. Együtt nyaraltunk Szigligeten, politizáltunk, kirándultunk a gyerekekkel is.

Hogyan ismerkedtél meg Justus Pállal?

Egy nyáron, 1958 lehetett, Bagolyirtáson, a Belker (vagy Pénzügy?) üdülőjében nyaraltunk. Ezúttal csak mi ket-

ten. Előfordult, hogy a gyerekeket odaadtuk Csegére, ahol nagyon igényelték őket, mi meg elmentünk ketten nyaralni vagy kóborolni. Azon a nyáron Bagolyirtásra mentünk a Mátrába, ahová később a gyerekeket is vittük. Ketten ültünk Sanyival egy négyszemélyes asztalnál. Az első nap volt. Bejött egy idősebb házaspár, akik kérdezték, leülhetnének-e hozzánk. Justus Pali és Edith voltak, akikkel Pali 1965-ös haláláig igazi kapcsolatban maradtunk. Nagyjából hetenként találkoztunk, hol náluk, hol nálunk. Bridzsel(get)tünk, sokat kirándultunk, és persze politizáltunk. Pali elvitt szülővárosába, Pécsre is, végigmutogatta annak rejtelmait.

Pali a háború előtt a szociáldemokrácia talán legjelentősebb gondolkodója volt, de költő és író is. Máig érvényes a *Tanulmányok a fasiszmus természetrajzáról* című, alig ismert könyve, és hozzá kötődik a Shakespeare-szonettek egyik teljes fordítása. Szociáldemokratasága miatt, sok koholt váddal lecsukták a Rajk-perben. Életfogytiglant kapott, 1955-ben szabadult. A börtönéveit úgy kommentálta, hogy „ha nem tépték volna le a vallatásnál minden körmömöt, és ha nem lettem volna évekig magánzárkában, akkor tanulságos élménynek mondanám”. A szonetteket a börtönben fordította, úgy, hogy semmije nem volt, csak az angol szöveg meg egy szótár. Írnia sem volt mivel vagy mire, a fordításokat fecnikre jegyezte le, meg fejben tartotta.

Tehát hiányzott minden segítő eszköz, a többi fordítás és a szakirodalom. Az értők szerint nagyon fontos és unikális fordítások, mert akik ismerik egymás fordításait, azok valamilyen módon ahhoz viszonyulnak: vagy ugyanúgy fordítanak, vagy ellenkezőleg értelmeznek, mindenképpen „más” megoldásokat keresnek. Palinak hiányzott a viszonyítási alapja, tiszta lappal indult, és

csak „másképp” fordíthatott. Szépek a börtönversei is. Nem tudom, mi lett a „börtönnaplójával”: ceruzacsonkokkal, bolhabetűkkel írt diribdarab papírokra, úgyhogy nem is nagyon lehetett megfejteni. Halálát követően egy időre Edith ideadta a dossziét, hogy őrizzem, ne vigyék el. De aztán vagy Edith, vagy Pali nagyon szelíd lánya, Éva, visszakérte a dossziét. Valószínűleg ebből készült a *Végrendelet*, Pali posztumusz verseskötete, a legfurább könyv, amit ismerek. Se válogatója, se szerkesztője, nem tudni, mi a versek forrása, csak az évszámok adnak valami támpontot. Mintha még 1981-ben se lett volna eléggé vállalható. Azóta Éva is meghalt, fiatalon. Nemrég jelent meg a Jemnitz János összeállította kötet Justusról.

Te írtál abba?

János nekem is szólt, hogy írjak. Azt tudtam, hogy Paliról sokaknak van ma már megírható emléküik. De Jánossal beszélgetve kiderült, hogy Pali testvéréről, Justus Jánosról senki nem hallott. Így őt írtam meg. Öccse még Palinál is lázadóbb volt. Amikor a harmincas évek elején itthon nem vették fel az egyetemre, mert zsidó volt, akkor azt mondta, hogy ezt a vircsaftot nem csinálja tovább, és elment Párizsba. Úgy tanult meg franciául, hogy amikor mi a hatvanas évek elején találkoztunk, már semmit nem lehetett érezni abból, hogy nem francia. Jean Justusként végigharcolta az ellenállást. Amikor Palit lecsukták, kettőjük kapcsolata megszakadt. Utána már nem lehetett levelezni. Pali sem levelezhetett innen, de Jean sem onnan. Ugyanis igazi lázadóként nem volt hajlandó elfogadni azokat a szabályokat, amelyek segítségével honosítani lehet, állampolgárságot lehet szerezni. Az egy hosszú-hosszú, egyre bürokratikusabb folyamattá vált.

Sokáig semmilyen papírja nem volt. Amikor ez mégis elkerülhetetlenné vált, a hatóságoknak azt vallotta, hogy ő Oradourban született francia. Oradour az a francia városka, amelyben a németek, máig homályos okokból 1944-ben minden lakót kegyetlenül elpusztítottak, majd úgy égették föl, hogy egy szál papír nem maradt. Tehát vallhattad magad oradourinak, mert semmilyen nyom nem maradt az ottaniakról. Persze, egy magyarországi Justusszal való kapcsolat már nem fért volna el a képen. Tehát nem levelezhettek, és nem is látták egymást a háborút megelőző évek óta. (Illetve nem tudom, hogy '45 után még találkoztak-e? 1948 után már biztos nem.) Én '64-ben mentem ki Párizsba, és Pali megkért, hogy keressem meg Jeant. Valami ausztrál nagynénikén keresztül tudták egymás címét. Megkerestem Jeant, aki a feleségével élt. Különlegesen szép, kedves és okos ember volt, jó, hogy láttam, és el tudtam hozni Palinak a történetét. Amikor legközelebb '68-ban kijutottam, megint kerestem. Egy egész más lakásban már csak a feleségét találtam meg, aki ruhát árult egy Párizs melletti piacon. Ő mondta el, hogy Jean elvegetált az oradouri hovatarozással, amíg csak francia dokumentum kellett. De aztán a munkahelyén útleveél is kellett volna, amit így nem lehetett megszerezni. Ezért aztán hazament, és föbe lötte magát a partizánság óta megőrzött pisztolyával. Pali már nem tudta meg ennek a történetnek a végét.

*Nem féltél attól, hogy ennek a találkozásnak
ittthon milyen nyoma lesz?*

Mindig félttem, de ezt meg kellett tenni. Erre a legjobb módszer az, ha az ember nem vesz tudomást a szorongásról. Ezt is meg lehet tanulni.

Nem lett semmi következménye?

Nem hiszem, hogy tudták. Jean nem volt a látókörükben, nem tudtak róla. Mivel nem néztem meg a rólam szóló jelentéseket, nem mentem be a hivatalba, nem tudom, hogy ott van-e mindennek nyoma. Mindenesetre nem lett semmi következménye a dolognak.

Palit viszont nagyon is a látókörükben tartották. Miután kijött a börtönből, már nem tért vissza a politikába, hanem a Corvinánál dolgozott, ugyanott, ahol a nővérem. '65-ben elment meglátogatni temesvári rokonait, és ott szívrohamban meghalt. De a politikában – '65-ben, ami még a kemény időszak része – nem találtunk embert, aki vállalta volna a temetési búcsúztatást. Az egykori kollégák sem. A két legközelebbi korai barátot, Vajda Imrét és Horváth Zoltánt, Edith tanácsára megkerestük, meg talán még más is. Közülük csak a régi szociáldemokrata Horváth Zoltán vállalta, hogy megírja a beszédet. Őt, noha Sárközi Márta első férje volt, mi nem ismertük, csak Sanyi felkereste. De Zoltán már olyan beteg volt, hogy csak megírt valamit, de nem tudott a temetésre eljönni. A búcsúbeszédet Sanyi olvasta fel a temetésen, amit egyáltalán nem vettek neki jó néven. Nagy retorzió nem érte, viszont megint rákerült a feketelistára, nem egyszer felemlgették neki. De mind a ketten tudtuk, hogy ha ezeket a dolgokat nem vállalja az ember, akkor nehezen néz szembe önmagával. Pali halála után időnként még összejártunk Edithel, a kórházban haláláig látogattuk.

*Kikkel alakultak még ki kapcsolatok,
barátságok?*

A nyolcvanas évek elején Gönczöl Kati keresett fel, aki akkortájt kezdett intenzíven foglalkozni a szegénység

és bűnözés összefüggéseivel. Első találkozásunk azért örökké emlékezetes, mert lányom pulikutyája, Csutora, hirtelen rosszul lett. Együtt vittük el az állatorvosira, ahol elaltatták. Katival folytattuk a szakmai beszélgetéseket, vele és férjével, Valki Lacival sok éven át tartott a kirándulós-beszélgetős-vacsorázós kapcsolat. (A nyolcvanas években már

Monoszlón (1996 körül)

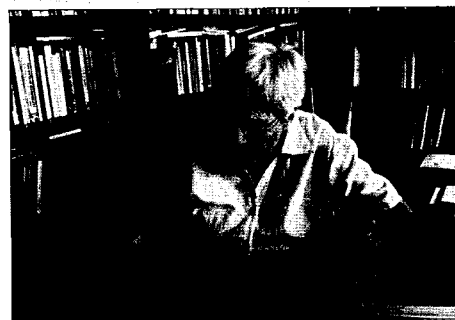
reg elmúlt a zsíros kenyér korszak, kezdődött a főzési divat.) Monoszló vendégei is voltak – levetett dívá-nyuk ma is Kobak kutyám ágya. Kati még vérszerződést is kötött az unokáimmal a Salföld melletti erdőben lévő sejtelmes kö-
zépkori romtemplomban, ami akkor még nem volt idegenforgalmi zajcentrum. A Csutora utáni első kutyám, aki már Sanyi halála után „fogadott örökbe”, mikor beugrott a monoszlói kertbe, egy kis piros koktéلكutya, az ő kertjükből kódorgott el. Kati unokámmal az egész Rózsadombot kicéduláztuk az elveszett kutya, Kislány képével, és 3 nap múlva jelentkezett valaki, hogy az ő garázsában vár minket a kutya. Aztán Gönczöl Katit iszonyúan beszippantotta a minisztériumi munka, ritkán látjuk egymást. De ha már Kislány szóba került, muszáj Kobakot is behoznom a képbe. Kislányt eltemettük a lányom kertjében. Úgy két héttel később csöngettek. Az ajtóban három unokám meg az unokavőm, Áron álltak

körül egy kis kutyát. Kicsit félve kérdezték, hogy „ugye, kell neked egy új kutya”? A menhelyről hozták, ahová négy testvérével együtt vitték be a kutyamentők egy árokpartról, tele kullancssal. Akkor úgy hathetes lehetett. Hát persze, hogy kellett. Azóta egymásra vigyázunk, ő visz sétálni, és Monoszlón igazi házörző-jelzőkutya. Kobak a becsületes neve, de Bubunak hívjuk. Eddig három kutyafóbiás barátomat tette kutyaszeretővé.

*Mondok néhány nevet,
akikről beszélgetéseinkben említést tettél...
Nagy Gréti?*

Az Alma utcában a mellettünk lévő házban éltek Nagy Tamásék. Tamás, az egykori tanárunk nekünk „nagy öregnek” számított. Csak a nyolcvanas években kezdtünk

barátkozni. Akkortól jó sok vodkát megittunk együtt az új mechanizmus megvitatása, majd a rendszerváltás értelmezései kapcsán. Sanyi 1993 novemberében, Tamás alig egy hónapra rá meghalt. Igazi barátság akkor alakult ki Gréti-

Kobak tanul (2010) Mitruczky Kinga fotója

tivel, Tamás feleségével. Sokszínű, minden iránt érdeklődő tanár maradt élete végéig. Gondolkodási és felháborodási potenciálja mit sem változott azóta, hogy a Szilágyi Erzsébet Gimnázium tanáraként folytonosan összeütközésbe

került az iskola hatalmasaival, ami miatt viszont a diákjai imádták, és haláláig jártak hozzá. Ezelőtt 2-3 évvel is még rendszeresen mentünk együtt Monoszlóra, télen is, nyáron is. Négyesben – Deák Andreával és Panni unokatestvéremmel – több éven át „világcsavarogtunk”. Gréti már elmúlt nyolcvan, és mi se voltunk tinik, mikor Granada vagy Sevilla világát csodáltuk. Remek, kalandos utakat tettünk Szicíliától Írorszáig. Gréti nem sokkal később, 95 éves kora előtt meghalt. Különlegesen érdekes, fordulatos, gazdag életet élt. A történetét legalább részben megírta, talán egyszer a lányai megosztják másokkal.

Bíróék?

Bíró Andrást már '48-tól ismertem, de felületesen. 1956 után megint elhagyta az országot, nemzetközi újságíróként és örökös lázadó civilként becsavarogta a fél világot. A rendszerváltáskor úgy gondolta, hogy most itthon kellene civilséget építeni, hát hazajött. De mindent megírta magáról az alternatív Nobel-díjjal együtt, a *Hazajöttem* című könyvében. Hazatérte után kerültünk közelebbi kapcsolatba, az utolsó néhány évben pedig, mióta Dalma a felesége lett, jó barátságba. András sem fiatal, hamarosan 90 lesz. De ő is máig őrizi az azonnali felháborodás képességét, sőt gyakorta meg is írja, ha valami miatt dühöng. Ők is szeretik Monoszlót, mikor lehet, jönnek.

Deákék?

A hatvanas évektől lassan a legfontosabb kapcsolatunk Deák Andreával és Jánossal alakult ki. Andrea a Pénzügyben Sanyi főnöke volt, amikor elment onnan, Sanyi lett az utóda.

A gyerekek tizenévesek lehettek, amikor közel kerültünk egymáshoz. Hétvégeken hol egyikünk főzött, hol másikunk. Rengeteget bridzselgettünk, és sok közös kirándulásra mentünk együtt. Azok külön történetek.

A családi barátságból, ami többnyire kellemes és kicsit felületes, kettőnk szorosabb barátsága lett, amikor már mindketten egyedül maradtunk. Sanyi 1993-ban, Deák János, vagyis Deusz 1999-ben halt meg. Andreával kettőnk barátsága maradt. Minthogy türelmesen bölcs, az én hirtelen felindulásaim és az ő kritikus higgadtsága jól kiegészítik egymást. Így aztán ez a barátság mindkettőnket átsegít sok nehézségen.

Mesélj valamit az utazásaitokról!

A hatvanas évektől itthon Sanyival elég sokat gyalogtúráztunk, egyszer fél éjszakára el is veszünk a Bükkben az Istállóskő táján. (Meglettünk. Azt hiszem, csak nem volt iránytűnk, a térképet meg e nélkül a sötétben nem tudtuk használni, meg kellett várni a virradatot.) Azután amikor és ahová lehetett, külföldre utaztunk. Az első külföldi utunk Sanyival Prágába vitt – hihetetlen élményt jelentett számunkra. A gyerekekkel – még vonatozós korunkban – a felvidéken jártunk, meg a jugoszláv tengerparton nyaraltunk egy vonatközei faluban. Amikor már a gyerekek saját szünidőt akartak, mi ketten – még szintén vonattal – eljutottunk Amszterdamtól Párizsig sok helyre, ahol megállt a vonat. Első nyugati városként Amszterdamban álltunk meg, ahol (már csak a cipelés miatt is) az állomás közelében kerestünk szállodát. Találtunk is egy jó olcsót. Csak utólag értettük meg, hogy azért adták ki olyan olcsón a szobát, azért csodálkoztak az azonos családnévre szóló útlevelek miatt, és azért néztek ránk görbén reggel, mert

egy garniba (hogy ne mondjam, kuplerájba) tévedtünk, ahol ők egy órára adták ki a szobát. Azért is mondom ilyen nyomatékka a vonatot, mert később megváltozott számunkra az utazás világa.

Az első kocsinkat akkor vettük, amikor 1968 végén, még statisztikus koromban, 3 hónapos ösztöndíjat kaptam Párizsba. Annyi pénzt spóroltam, hogy a végén meg tudtam venni egy ismerős használt, alig 5-6 éves Fiat 850-esét. Vezetni nem tudtam, Károly és egy levéltáros barátja hozták haza. Akkortól sokkal szabadabban és olcsóbban mehettünk világot látni. A mediterrán világ vonzott különösen. Többnyire Deákékkal mentünk, végigsátoroztuk Görögországot Krétaig, Olaszországot Amalfiig. Ott egy csodás hotelben laktunk, mert egy római dugó közben a szomszéd autóból leszóltított és meghívott az amalfi szállodás. Átmentünk Korzikára, és végigautóztuk Franciaországot. Sanyi egyedül eljutott Mexikóba és Kubába, és még nagyon szerette volna a távoli szovjet világot megismerni. Erre már nem jutott idő. Mindennek persze a pénzen kívül a szabadságok hossza (maximum 3 hét) szabott határt, aztán meg Monoszló. A hetvenes évek végétől minden szabad percünkben azt építettük.

*Hogyan született meg
az elhatározás az építkezésről,
hogyan találtak Monoszlóra?*

Annyira szerettünk utazni, hogy sose akartunk nyaralót. De mikor az első unokánk, Borcsa megszületett, és Sanyi szülei meghaltak, elkezdtünk egy vidéki ház lehetőségén gondolkodni. Sanyi igazi faluélményt szeretett volna a gyerekeknek és tulajdonképpen magának is. Imádott a

földdel foglalkozni. Meg zsákfalut akartunk, ahol nincs nagy forgalom. Sok keresés után beleszerettünk abba az árnyékos bekötőútba, ami Zánka és Tapolca között visz be egy pici faluhoz, Monoszlóhoz, meg egy látszólag nem nagyon romos házba, aminek vadrózsa nőtte be a kapuját. 1980-ban (vagy akkortájt) megvettük a házat a nagy gyümölcsössel. Kiderült, hogy a régi épületet le kell bontani – aztán 15 évig építettük az új házat. Ebben szinte minden barátunk segített, de legtöbbit talán Várnai Györgyi és a párja. Györgyi még a hetvenes években keresett meg, mint a szociológia-szociálpolitika iránt érdeklődő fiatal kutató. Máig tartó barátság lett belőle. Dolgoztunk együtt rétegződésadatokkal, szerkesztette a munkáimat, még később – már 2005 után – részt vett a gyerekszegénység elleni program intézményesítésében, az MTA-n belüli programiroda megalakításában és a munka elindításában.

Monoszlót már az építéskor használtuk, a kicsi unokákkal ott sátraztak a szüleik. A Balaton közelsége Sanyinak azt jelentette, hogy kedvére horgászhatott. Még egy régi halászcsonakot is vettünk. Felejthetetlen pirított angolna reggelik lettek ebből. 1989-től, amikor nem várta meg, hogy kitegyék, hanem nyugdíjba ment, ez lett Sanyi menedéke, ma meg az enyém (meg a kutyámé, Kobaké). A vadrózsa már nincs meg, de a szőlőlugas, amit Sanyi ültetett, gyönyörűen terem. És a kert zöld, tele régi és – ma már – főleg Sanyi ültette fákkal.

V.

A politikáról és a szociológiához vezető útról

(2006. november 3.)

*Hogyan, mikor lépett be a politika
az életetekbe?*

Muszáj ott kezdeni, hogy a politikai gyakorlat mindig taszított, soha nem is értettem. Az aktív politikai szerepvállalásnak a gondolatát is elutasítottam. Soha nem voltam senkinek a hivatalos vagy fizetett tanácsadója. Többször vacsoráztam a spanyol királlyal (pont kétszer), mint bármelyik magyar vezető politikussal (egyszer sem). A királyt az magyarázza, hogy 2004-ben tagjává választott a Spanyolországban alapított European Academy of Yuste. Ennek két vacsoráját tisztelte meg a spanyol királyi pár. Itthon Gyurcsány Ferenc volt az egyetlen vezető politikus, akivel talán két tucatszor találkoztam (jórészt még miniszterelnöksége előtt). Másokkal – mondjuk, másik két tucat vezetővel – egyszer-kétszer beszéltem, vagy azért, mert tetemre hívtak, vagy azért, mert én kértem

valamit, például a szociálpolitika szak megalapítását. Soha nem tudtam, hogyan kell lobbizni.

A politika, mint közügy, viszont mindkettőnk eleme volt. Már beszéltünk arról a felvilágosodási folyamatról, amelyen Sanyival együtt végimentünk. Ez többé-kevésbé az én fegyelmimmel kezdődött '50-ben, aminek kapcsán összekerültünk. Az én ügyemet még lehetett esetleg úgy magyarázni, hogy a golyók néha félremennek egy forradalomban. De aztán lassan világossá vált, hogy ez nem annyira félrehordás, inkább tudatosan lövik félre a golyókat. Azért ahhoz, hogy a körülöttünk lévő világról a dolgok igazán helyükre kerüljenek, hogy visszajelzést kapjunk arról, jól értelmezzük-e a gazdasági és politikai hibák-bűnök tömegét, Nagy Imre 1953. júliusi beszéde kellett. Tehát a mi nagy kommunista lelkesedésünk, ami Sanyinál '46-ban, nálam '48-ban kezdődött, '49-ben még úgy, ahogy tartott, '50-ben kezdett remegni, '52-'53-ban végképp megrendült. És attól kezdve, amennyire én rekonstruálni tudom a történelmet, többé-kevésbé gondolkodva éltünk, tehát mindenben kétkedtünk, és elkezdtek kritikusan nézni a világot.

Ebben sokat segített, hogy közben a Statisztikai Hivatalba kerültem, ahol a számok és az ideológia közti ellentmondásba ütköztem bele. Attól kezdve az egész statisztikai munkám arról szólt, hogy valami nem stimmel. És a barátaink is hasonlóképpen gondolkodtak. Mindenki, akit említettem, és azon kívül is sokan.

Tartoztatok valamilyen politikai körhöz?

Nem tudom teljesen rekonstruálni az 1956 előtti baráti kört, de fiatal és eszmélő, vagy magukhoz térő értelmiségiekből állt, akikhez nem kevés régi kételkedő csatlakozott. Volt köztük persze olyan aktív cselekvő is, mint Hegedűs B. Andris. A

baloldali elkötelezettség mindenkit jellemzett, de „párthű” vagy „vonalas” barátokra nem emlékszem. Amikor a Petőfi Kör elindult, magától értődött, hogy az ember odamegy, mert ott mindent meg fogunk beszélni. A kör legtöbb ülésére elmentünk. Nem aktív, tevőleges szereplőként, hanem mint hallgató, ami egyébként is elég jelentős volt. Azt sejtettük, hogy '56 intellektuális apparátusa ott kezdett készülni. Arrafelé irányult a gondolkodás, ahol végül a forradalom indult, tehát, hogy „emberarcú szocializmust” akarunk. Igaz, ez a kifejezés még nem létezett, a csehektől jött 1968-ban. A lényeg, hogy egy szabadabb világot akartunk, de a szocializmust eszünkbe nem jutott megkérdőjelezni, ideértve a magántulajdon és köztulajdon viszonyát. Szabadságot akartunk, és, azt hiszem, többpártrendszert, meg mindenképpen az orosz megszállás beszüntetését, ez van az emlékeimben. A központi kérdést a diktatúrától való megszabadulás jelentette. Közülünk sokan közlőül így vagy úgy megtapasztalták, hogy mi is az a diktatúra. Így a gondolkodás középpontjában a szabadabb gondolkodás, a szabadabb beszéd állt, kimondva, vagy sem. Abban vagyok bizonytalan, hogy mennyire mondhatom azt, hogy a szabadabb szerveződés, vagyis a többpártrendszer is kimondott cél lett volna, és mikortól. Ez burkoltan átszötte az egész működésmódot, hiszen maga a Petőfi Kör egy alternatív szerveződés volt. De hogy mennyire fogalmaztunk már civil terminusokban, ezt nem tudom megmondani, úgy gondolom, hogy nem. Ez a szótár még nem készült el, ez a beszéd még hiányzott. De az érzelmek ebbe az irányba mentek. Majd jött '56. október 23.

Mit jelentett nektek október 23.?

Nem tudom, honnan is tudtuk, hogy a Bem-szoborhoz, a Bem térre kell menni. Az a Statisztikai Hivatalból öt

percre volt, de tudom, hogy Sanyi értem jött és együtt mentünk.

Az egységes, egyet akaró tömeg boldogító élményt adott. Veres Péter beszélt, és noha Veres Pétert nem tartottuk különösen nagy írónak, abban a szituációban rengeteg mindent elmondott, amit mi hallani akartunk. Én disszonáns mozzanatra ott nem emlékszem, az emlékeinkben a közös lelkesedés és a tiszta ügy maradt. Azután, mikor a Bem térről az emberek elmentek ideoda, többnyire a rádióhoz, nekünk haza kellett menünk, mert a gyerekeket meg kellett etetni, le kellett fektetni, Annát talán még szoptattam is. Így mi a forradalomból kimentünk, és attól kezdve tulajdonképpen vissza se mentünk az eseményekhez a MUK-ig. (A Márciusban Újra Kezdjük 1957 elejétől mindenütt, a falakra írva is terjedt, mozgósító jelszó volt.) Kint laktunk Pasaréten, és onnan kezdve csak azt hallottuk, ami a rádióból szólt, meg azt tudtuk, hogy a sarkon már nincs kenyér meg tej. A férfiak összeálltak kenyeret szerezni. De ez már, azt hiszem, november 4. után történt, amikor abban a tudatban engedték el őket a város másik végére, hogy most lőnek.

'56 számomra először az igazi, egységes, tiszta forradalom volt. Ezt még az október 23. és november 4. közötti időszak sem rendítette meg egészen, bár már kezdtünk hallani az atrocitásokról, meg arról, hogy megjelentek az utcán az egykori nyilasok. Valóban gondolkoztunk rajta, hogy mi is elmenjünk, de Sanyi még nálam is jobban ide kötődött. Ő nem igazán tudott volna egy új nyelvet megtanulni. A nagyon kicsi gyerekekkel is nehéz lett volna, nemrég lett lakásunk, szóval végül maradtunk. Minden későbbi tudás ellenére sem tudok elmozdulni attól a meggyőződésemtől, hogy a Bem téri gyűlés egységes és

tiszta ügy volt, ezt szeretném megtartani alapélménynek. Lehet, hogy szeretem az illúziókat. De nem sok ilyen pillanat van az ember életében. Hogy ez után a forradalmárok sokfelé szakadtak, ellenséges csoportok lettek? Az lett volna a csoda, ha ez nem így történik. Végül is ez tíz évvel történt a háború után, mikor ennek az országnak a fele azért jobboldali, nem kis része nyilas volt.

Sokkal döbbenetesebb az, hogy közel hetven év után a régi rossz történet tér vissza. Ezzel nem számoltam volna.

Hogy fogadtátok az október 23-i héten elhangzott beszédeket, tudósításokat?

Ugye, volt a felháborító Gerő beszéd, aztán Nagy Imre beszéde.

Gerőt mindig antihősnek tartottuk, gyűlöltük, de már nagyon-nagyon régóta, Rákosit is. Nagy Imrét pedig épenséggel '53 óta abszolút hősnek tekintettük, miként aztán Bibót is.

Soha nem próbáltuk meg rekonstruálni ezt a hetet, amikor néhány napig csak a rádiót hallgattuk. Talán 3-4 napig reménykedtünk, hogy ebből lesz valami. Aztán fokozatosan elbizonytalanodtunk. Amikor Nagy Imre bejelentette, hogy „csapataink harcban állnak”, addigra már biztossá vált, hogy ebből semmi nem lehet. De addig valami kis remények pislákolnak, és az igazság az, hogy még hónapokkal a harcok után is úgy gondoltuk, van valami esély. Az már egy nagyon reménytelen illegális próbálkozásként indult, hamar szét is verték. Egy-két hónapig éltünk abban az illúzióban, hogy nem kell ezt egészen elfogadni, de az már nem hasonlítható a Petőfi Körben zajló építkezéshez. Tehát már nem elő-

készítettünk valamit a jövőre, hanem kapaszkodtunk a veszett fejsze nyelébe.

Te látsz párhuzamot az akkor megélt bizonytalan helyzet és a 2006-os rendezavarások, az MTV szeptemberi megtámadása, majd a jobboldali provokációkkal és olykor aránytalan rendőri atrocitásokkal színezett, novemberig tartó megmozdulások között?

Nem, semmilyen párhuzamot nem látok. '56 egy más, szabad társadalmat akart. 2006-ban meg a Fidesz – jobbos zavargókkal a hát- vagy előtérben – Gyurcsányt meg akarta buktatni, hogy kormányra kerüljön. Legföljebb annyi a hasonlóság, hogy mennyire nem tudja az ember előre látni az eseményeket. Semmilyen más párhuzam nincs. Egyszerűen blaszfémia a 2006-os őszi helyzetet '56-hoz hasonlítani, aljas blaszfémia.

És '56 után a Kádár-rendszer ideológiája, egyáltalán ez az ellenforradalmi címkézés hogy hatott rátok? Beszélgettetek erről, mennyire kellett ebben igazán állást foglalni?

Valamit itt az egykori KSH-ról is mondani kell, aminek Pikler, később Péter György 1948-ban lett az elnöke. A KSH akkortól politikai gyűjtőhellyé vált. Pikler elég okos és bátor volt ahhoz, hogy a háború előtti nagyon jó statisztikusok legalább egy részét megtartsa. A magyar statisztika a XIX. század közepétől formálódott, és a század végére kiváló színvonalú lett. Ezek az emberek mindent tudtak a szakmáról, és hagyományt teremtettek. Pikler erre épített. A saját köréből hozta a főnököket, de

magas követelményeket szabott. Az én első, majd a második főosztályvezetőm is ebből az illegális kommunista körből került ki. Az első a kiváló közgazdász, Zala Júlia volt, de a második, akivel sosem melegedtünk össze, Mód Aladárné is sokat megtanult. Mellettük ott maradtak a régiek is, többnyire beosztottként, de főosztályvezetőként is megmaradt egy-kettő.

Ennek a következménye egyébként, hogy a KSH mindaddig, amíg Péter György meg nem halt, folyamatosan megtartotta magas szintű szakmaiságát. Ami bírálatot a gazdaság és társadalom gyatra működéséről akkor nem lehetett megjelentetni, azt négy példányban legépeltették, majd hármat személyesen elvittek a vezetőknek. Hogy Gerő köztük volt, az biztos, mert egyik ilyen útjukról még Zala Júlia számolt be nekünk. 1952 tavaszán jelentős életszínvonal-csökkenés következett be. Erről mi megírtuk a rövid jelentést, amit szintén házhoz vittek. Gerő ennek olvastán vádlón rájuk nézett: „Maguk ott a Statisztikai Hivatalban nyomorpolitikát csinálnak?” A beszámoló során, ami azért szokatlan volt, Júlián látszott a félelem, mi is megijedtünk – de a gyakorlatot Péterék folytatták. A bizonyíték az első adandó alkalommal, 1957 nyarán kiadott kötet, az *Adatok és adalékok – a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1945–1955*, amely e titkos jelentéseket tartalmazza. Ami meglepő, az az, hogy mintha a KSH máig se igazán vállalná e kötetet. A KSH Könyvtára 1967-ben kiadott egy összefoglaló kötetet. A *Statisztikai adatforrások. Bibliográfia 1867–1967* című, hivatalos statisztikai kiadványokról áttekintést nyújtó centenáris bibliográfia nem tartalmazta ezt a kiadványt – mint ahogyan a benne idézett, több mint 100 kiadvány közül egyetlenegy sem. Mikor 2010 táján kerestem az *Adatok és adalékok*at a KSH online katalógusában, még

nem találtam, ma már benne van. (Az ott idézett kiadványokat nem kerestem később a katalógusban.)

Kikkel dolgoztál együtt?

Péter a régiek mellé rengeteg olyan embert vett föl, akik politikailag legalábbis kicsit gyanúsak számítottak. Engem is az egyetemi fegyelmim után hívott oda, ami 1950-ben mégis csak szokatlan. 1956 után még inkább folytatta ezt a gyakorlatot. Tudtam például Kemény István, Bibó István, Hegedűs B. András, Cseh-Szombathy László, Andorka Rudolf felvételéről, mindőjük börtönbüntetéssel, vagy legalább csúf priusszal érkezett. (Rudi '56 után 5 hónapot töltött börtönben. Miután a hatvanas évek elején a KSH-ba került, egy ideig „családilag” összejártunk. Rudiék imádtak vitorlázni, ők vittek el életünk első, egyben utolsó vitorlás kirándulására. Se Sanyinak, se nekem nem sikerült ezt a sportot vagy szórakozást megszeretni.) Nézeteit, kritikai tényfeltáró munkásságát, embermentéseit együtt tekintve nem annyira meglepő, hogy a politika rosszul tűrte Pétert. Halálának körülményeivel sokan sokat foglalkoztak. Annyi biztos, hogy noha már tudtak halálos betegségről, a numizmatikai gyűjtése kapcsán valamilyen koholt váddal börtönkórházba vitték. Szigorúan őrzött rab volt. Máig nem tudni biztosan, hogy mi történt, de szinte mindegy, hogy konkrétan ki szúrta a gyümölcstisztító kést a szívébe. Ebben az esetben az öngyilkosság vagy az eltitkolt természetes halál is gyilkosság, melynek politikai okai nem szorulnak magyarázatra. Én magam ezt akkor is, azóta is így éltem meg. Halála óta főként hanyatlást látok a magyar statisztika működésében. Igaz, az utóbbi időben technikailag rengeteget javult a magyar statisztikai szolgálat.

De – csak mint felhasználó beszélek – gyengülni látszik a szellemi függetlenség, a változó helyzeteket követő kreativitás és a köz minél jobb szolgálata.

Maradt valami a KSH-s kapcsolataidból?

Beszúrok egy olyan történetet, ami sokadszor szól arról, hogy milyen bonyolultan kacskaringósak a társadalmi vonalak, mennyire kereszteződnek a társadalmi körök, milyen furcsák és mennyire termékenyek lehetnek véletlen találkozások.

A KSH-ban annyi kapcsolat szövődött, hogy azok újra meg újra felbukkannak. 2006-ban épp a KSH Könyvtárának egyik vezetője, Bányai Vilma kutatta a gyerekprogramhoz azt, hogy mi került ki a statisztikai hivatalból a gyerekekkel kapcsolatban az első világháború előtt. Gyűjtése letölthető a régi, gyerekesely.hu honlapunkról. Furcsa az összefüggés, ahogyan ehhez a kutatási kérdéshez eljutottunk. A kilencvenes évek elején Izraelben összehallgottam Yossi Kórazimmal, akit nyilván ma már ismersz, izraeli szociális munkás. Akkor találkoztunk, amikor először eljutottam Jeruzsálembe. A jeruzsálemi egyetem folyosóján odajött hozzám egy fiatal ember, és azt mondta, hogy őt kérték meg, mert ő tud magyarul, hogy mutassa meg nekem Jeruzsálemet. Egyébként a magyar neve Körösi Laci volt. Körülbelül egy perc alatt kiderült, hogy Körösi Laci a második házasságából való gyereke annak a Körösy Ferencnek, akit mi a háború előtt valamennyire ismertünk, és akinek első házasságából való fiával, Körösy Gáborral, az öcsém egy gimnáziumi osztályba járt. (A Körösyt Körösire külföldiesítette Yossi.) Azon a beszélgetésen aztán szó került Yossi dédapjáról, Körösy Józsefről, a magyar statisztika egyik nagy

alakjáról. (Nemesi előnevet kapott, eszembe nem jutott soha, hogy zsidó lehet.) A XIX. században több nagy statisztikus generáció jött egymás után, Fényes Elek, Keleti Károly, majd Kőrösy József nevével fémjelezve. Kőrösy világhírré tett szert demográfiai munkásságáért, módszertani újításaiért. Most emlékeztek meg halálának századik évfordulójáról. Az egyik rendezvényre elmentem, már csak Yossi miatt is, akivel nagyon jó barátságba kerültünk. Ott találkoztam egy Kőrösy-tanulmánnyal a gyerekekről. Akkor kértem meg Bátonyi Vilrát, hogy szedje össze ezt az egész irodalmat, aminek korábban csak egy kis szeletéről tudtam. Az elkészült anyag lélegzetállító: az 1870 utáni 3-4 évtizedben több izgalmas gyerekszegénység-kutatás volt (ideértve a gyerekek testsúlyát, fejlettségét, a menhelyi gyerekek helyzetét), mint bármelyik későbbi korszakban. Csak egyetlen példa: Kőrösy 1877-ben írt tanulmányt arról, hogy milyen befolyással van a gyermekhalandóságra a „vagyonosság, lakviszony és ápolási mód”. Azóta nem tett föl még hasonló kérdéseket se senki.

Sajátos lehetett a hangulat, ott voltak az előző rendszer szakemberei, és voltak ott olyanok, akik a gondolkodásmódjuk miatt kerültek ide.

Több közvetlen kollégáról tudtuk, hogy nemhogy nem „kommunisták”, hanem olyan régi szakemberek, akik teljesen nyilvánvalóan utálják ezt az egészet, úgy ahogy van. A Közgazdasági Főosztály Mérlegosztályán együtt dolgoztam például Szőnyi Gyuszival, akinek az apja igazgatta valamikor a Fővárosi Statisztikai Hivatalt, meg még négy régi statisztikussal. Egy ideig Csernok Attila is ott dolgozott, róla lepergett a politika, inkább teniszezett.

A politikáról sokat nem beszéltünk, de sok mindenben egyetértettünk. Például közösen gondoltuk ki, hogy hogyan tudhatjuk meg, milyen gyorsan működik a besúgás. Valamelyikünk bizalmasan elárulta a párttitkárnak azt az általunk gyártott tévhírt, hogy Szőnyi Gyulának templomi esküvője lesz. Zala Júlia még aznap hívatta Gyuszt. Szerencsére Júliának volt humora, a dolog ennyiben maradt. Azt hiszem, vagy legalábbis utólag azt remélem, hogy jól megvoltunk egymással.

1956 októberében Mód Aladárné lett a főosztályvezető, de ő éppen Moszkvában tartózkodott. A forradalmat ott mi is úgy kezdtük, ahogy mindenütt kezdődött. Leszereltük és kidobtuk a blokkolóórát, amit valamilyen értelemben a feudális alávetés jelképének tartottunk. (Megjegyzem, azóta több és szigorúbb jelenlét-ellenőrző eszköz is van. A forradalom visszavonhatatlanul elmúlt.) Kinyitattuk a káderosztály páncélszekrényét, kiszedtük az anyagokat, és elégettük vagy szétéptük, amit találtunk. Ugye, a káderes jelentette a királyt abban a világban, ezért vele, az ő fenyegetéseinek megszüntetésével kellett kezdeni. A káderanyagot fegyverként tartották mindenkinek a feje fölött. Belenéztem az enyémbé én is, és találtam valamit – ez is most úgy hirtelen bevillan – a „megbízhatatlanságomról”. Egy kicsit mindig gyanús voltam. De a részletekre nem emlékszem. Aztán pár napon belül megalakult a forradalmi bizottság, és az egész főosztály összegyűlt igazságot tenni. Mondtam, hogy Módné Moszkvában volt. A közhangulat azt diktálta, hogy Módnének mennie kell, mert baloldali, meg kommunista. Én meg azt mondtam, nem értem, hogy miért mondják ezt Módnéra, mert ezt is megengedte kutatni, azt is megengedte kutatni, nem tekinthetjük diktátornak. Egy baj van vele, hogy nem elég okos. Ez az, amit vissza-

mondtak Módnénak, aki ezt sosem tudta megbocsátani. Nem is lehet. Végül is csak 1968-ban küldött el, de én úgy sejtem, azt is ez a megbocsáthatatlan tett okozta.

Volt folytatása számotokra '56-nak?

Az egyik kollégám Zsámboki Zoltán volt, akivel előtte is már olykor összejártunk. Ő sokkal jobban benne élt a politika sűrűjében, mint mi. '56 leverése után ő is részt vett a MUK szervezésében, és minket is hívott. Nem fogadtuk el, hogy véglegesen leverték a forradalmat. Talán decembertől vagy januártól kezdve náluk jöttünk össze, valami lapot is szerkesztettünk. Ezt is Sanyival együtt csináltuk. Roppant érdekes, nagyszerű emberek voltak. Zsámbokit márciusban elfogták, óriási pert rendeztek, hét évre ítélték. Öt évet ült, de végül visszatért igazi közegébe, az irodalmi életbe, és többek között olasz művek kiváló fordítója lett. Mi a szabadulása után már nem találkoztunk.

Igazában akkor ijedtünk meg, amikor az ő elfogása után engem is behívtak a Fő utcába, és faggattak. De engem megszállt a szentlélek. Egyrészt hülyének tettettem magam, másrészt azt mondtam, hogy terhes vagyok, rosszul vagyok, nem tudok beszélni, most el fog menni a gyerek, és hagyjanak békén. Egy darabig a falnál kellett állnom, de aztán bejött valaki. Nem tudom biztosan, ki lehetett, de valószínűleg egy olyan tiszt, akinek a feleségét mi bújtattuk pár napig '56. október 23. után. Augusztinovics Máriáról, Gusztiról van szó, aki Sanyival együtt dolgozott a Pénzügyben. Sanyi hívta hozzánk aludni, mert nem akartuk, hogy baja essen az ÁVO-s tiszt férje miatt. Guszti 2014-es haláláig jó barát maradt. Nagyszerű embernek, kiváló kutatónak tartottuk mindig.

Grétivel és Andreával együtt az utolsó években többször mentünk hozzájuk Pátyra nagyokat beszélgetni. Akkor már rég elvált Gerőtől (a keresztnévére nem emlékszem) – aki engem felismerhetett 1957-ben, és talán tudhatott valamit Sanyi hívásáról. Az a gyanúm, ő mondta, hogy engedjenek el. A lényeg az, hogy nem tudtak belőlem semmit kiszedni, mert, mondom, hülyének tettettem magam, és az nagyon jól sikerült. És aztán a nap végén elengedtek. Nem vertek meg, nem csuktak be, nem kínoztak. A félelmen kívül nagyobb bajom nem történt, és Zsámboki sose árult be minket.

A felsőbb hatóságok azt akarták, hogy Péter György bocsásson el, de ezt nem tette meg. Sanyit viszont kitétték a PM-ből és attól kezdve egy ideig ő Újpestre járt egy bankhivatalba. Az újonnan alakuló pártba egyikünk sem lépett vissza. Módné szólt, hogy tegyem meg, mert nem lesz mindig ilyen könnyű a párton kívülieknek. Mondtam, hogy épp ezért nem lépek be.

Amikor bevittek a Fő utcába, ez az illegális újság izgatta őket?

Az egész szervezkedés, a MUK izgatta őket. Nyilván viszszaemelőleg is. De én mindent kitöröltem az agyamból. Lehet, hogy ma is azért nem emlékszem sok mindenre, mert kitöröltem az agyamból, hogy véletlenül se beszéljek róla. És hogy korrigáljak: nem bevittek, hanem behívtak – az sokkal jobb esetnek számított.

Ez nagyon kemény helyzet lehetett.

Tényleg kemény helyzetnek tűnt. Én mindig féltem, de megijedni akkor ijedtünk meg.

De a természetes emberi félelmen túl, ennek a helyzetnek megvolt az a konkrét veszélye, hogy nem engednek el, benn tartanak.

Nagyon jó eséllyel akár ott is tarthattak volna. Ez maga a félelem. Mert ugye egy napig ott van az ember, nem tudja, hogy mi fog történni, és annak ellenére, hogy semmi atrocitás, fizikai atrocitás nem történt, az egész helyzet arról szólt, hogy itt tarthatnak, félni kell. Azt hiszem, mind a ketten annyira megijedtünk, hogy attól kezdve nem tettünk illegálisan (szinte) semmit. Tehát mindent követtünk, nem adtuk fel a szabad gondolkodást, de aktívan 1988-ig nem vettünk részt az ellenzéki mozgalmakban és mozgásokban.

Persze, a politika azért az élet része maradt. Hegedűs B. Andrist, '56 egyik szellemi előkészítőjét, Péter György felvette, mikor kirakták az egyetemről, de a Nagy Imre-per előkészítése idején ő is célkeresztbe került. Együtt dolgoztunk egy osztályon, és álltunk az ablakban, ami a mostani Mechwart térre néz. Látuk, hogy ott várnak azok, akik talán engem kísérnek majd haza, bár már egyszer elengedtek, de elsősorban Andrist várják. Nem '56 utáni szervezkedés miatt, hanem mert szerepelt a Nagy Imre-per konstrukciójában. Kiderült, hogy őt figyelték, és amikor kilépett a hivatalból, kísérték. Az ablakból néztük, hogy most melyik fogja Andrist kísérni. Amikor lecsukták, megkerestük a feleségét, Ember Marit. Az, hogy „elvtárs segítsd a lebukottat” azért benne volt a levegőben, csak erre nagyon-nagyon kevés legális módot találtunk. Az illegálisaktól pedig, ismétlem, féltünk, vagy nagyon kevés olyan illegális módot találtunk, amit még be mertünk volna vállalni. Féltettük magunkat, talán nem is magunkat, hanem a gyerekeket, a családot, és pontosan tudtuk,

mindig mindenre képesek. Jobbnak látszott nem kihívni a sorsot magunk ellen.

Afelől azonban semmi kétségem nincs, hogy soha többé nem veszítettük el a tisztánlátásunkat. Különös bizonyítékát kaptam ennek nemrégiben. 2006-ban meghívtak a KSH-ba, az Éltető Ödön matematikus 75. születésnapjára szervezett tudományos ülésre. Ödönnel a rétegződéskutatás indulásától, az ötvenes évek végétől dolgoztunk együtt. Politikailag ő másik világhoz tartozott, de ez nem zavarta a jó, baráti együttműködésünket. 2006-ban mondta, hogy mennyire meglepte, mikor én mondtam neki '58-ban, hogy Nagy Imre kivégzése aljas gyilkosság volt. Még engem is meglepett, hogy erről még beszéltem is valakinek, aki nem is tartozott a mi belső körünkhöz.

Hogyan „nem” politikáztatok 1956 után?

Mindenkivel politikáról szólt minden beszélgetés, és persze a munkánkat is teljesen, ha bújtatottan is, áthatotta a politika. 1956 után politikai büntetésből áthelyeztek a nagyon úri Mérlegosztályról a nagyon póri Háztartás-statisztikai Osztályra. Ez hozta meg a szerencsémeket. Ott bukkantam rá olyan problémákra, amik később valahová vittek. Az én kérésemre talán 1957-ben betettek egy plusz kérdést a háztartás-statisztikai könyvecskékbe a gyerekek tanulmányi eredményéről. A néhány ezer adatot kézzel dolgoztam fel, és lehetett látni, hogy a gyerekek tanulmányi eredménye összefügg például a laksűrűségükkel, anyagi helyzetükkel. Sőt azt is, hogy a laksűrűségnél van egy plató: egy darabig nem túl nagy a romlás hatása, egy szint fölött zuhanás következik. Utánanéztem: ez az elemzés nincs benne egyik saját cikkemben sem. Valószínűleg

csak azért emlékszem, mert nagyon sokat dolgoztam vele, és ez lehetett az első szociológiai heuréka-élményem (bár nem tudtam, hogy szociológia, amit csinállok). Talán egy háztartás-statisztikai jelentésbe került be. De a téma megmaradt, és az 1959-es első jövedelmi felvételbe is egy csomó gyerekkérdést tettünk. Azoknak a feldolgozása 1962-ben jelent meg a Statisztikai Szemlében. Most újra elolvastam. Minden rendben van a cikkel, meglepően sok társadalmilag fontos információt ad. Kicsit megelőlegezi a rétegződéskutatást is, de nagyon rendesen gyerek-központú. Nem tudom, azóta vizsgálta-e valaki mondjuk azt, hogy mi az összefüggés az anya munkavállalása és a gyerekek tanulmányi eredménye közt. Könnyen ellenőrizhető, amit mondok. A cikket betettem a 2012-ben megjelent tanulmánykötetbe.

Részt vettetek a reformgondolkodásban?

A politikai gondolkodásunk másik szála az új gazdasági mechanizmushoz kapcsolódik. Itt óriási hibával indultam. Péter György 1953 táján, talán az egyetem befejezése után egy beszélgetésre hívott. Elmagyarázta reformgondolatainak lényegét, amelyek megelőlegezték a későbbi, 1954-ben és 1957-ben induló, majd a hatvanas években nekilendülő gazdasági reformkísérleteket. Ezzel kapcsolatban szeretett volna valamilyen munkára felkérni. Én azonban semmit nem értettem meg az új gondolatokból, így fordult, azt hiszem, Kornai Jánoshoz, aki valóban partnere lett ebben a folyamatban. Csak sokkal később, a hatvanas években értettem meg a piac szükségességéről szóló vitákat. Ebben egyfelől az segített, hogy valahogy eljutott hozzám Karl Polanyi *The Great Transformation* könyve, amiből rengeteget tanultam. Másfelől meg Sanyi

hozta a vitapartnereket a pénzügykutatókkal való kapcsolatairól.

Amire felfogtam, hogy miről van szó, addigra a reform szellemi vezetői már eljutottak a piac és állam közötti

egyensúlykereséstől a piac primátusa felé. Sanyi egyik közvetlen munkatársa és jó barátunk volt Antal László. Vele folytattuk az első, még csak megértésre törekvő vitáinkat. A kérdés többször napirendre került a Timár János vezette Munkaerő- és Életszínvonal Bizottságban, amelynek egyik

Mátra kirándulás (1965). Ferge Zsuzsa, Justus Edith, Justus Pál

munkacsoportjában én is dolgoztam. A közgazdászok közül egyedül Hoch Róberttel álltunk egy platformon állam és piac viszonyát illetően. Az igazi, nyilvános viták csak a nyolcvanas években kezdődtek, a Fordulat és Reform előkészítő vitái, illetve bemutatása kapcsán. A tanulmányt rendkívül fontosnak tartottam, annyira, hogy sikerült Pozsgay beleegyezését kijármnom ahhoz (vagy legalábbis én így emlékszem), hogy a tanulmány bemutatásának a Hazafias Népfront adjon teret. (Akkor éppen rövid ideig valamilyen tanácsadói funkciót kaptam a Népfontban.) Ugyanakkor, Hoch Róberthez hasonlóan, már akkor vitáztam a túlságosan neoliberais álláspont-

okkal. Ezen a nyilvános bemutatón Tardos Márton tette világossá a nézetkülönbséget. Úgy érvelt, hogy én már az autó tervezésekor a fék erején gondolkodom. A hasonlatot jónak találtam, egyet is értettem vele. Igen, a féket az autóval együtt kell megtervezni. A reform megvalósítása, főként annak rendszerváltás utáni sorsa egyre inkább igazolja a korán megfogalmazott félelmeket. Marci ezt a rendszerváltás utáni tíz évben mélyen megértette, és valamikor az új évezred elején úgy fogalmazott, attól fél, hogy ebben a dologban – mármint piaci viszonyok között a jóléti rendszerek fontosságában – igazam lehetett. Ez jólesett, de nekem meg azon kell gondolkodnom, mennyire tehetők a közgazdasági gondolkodók felelőssé a rendszerváltást követő elszabadult, a csak egyéni érdekeket ismerő és elismerő „létező kapitalizmus” tökéseinek mentalitásáért és magatartásáért. Minthogy két mozzanat itt örökké keveredik, 2010-ben a *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek* című könyvemben egyéni sorsukat elemezve megírtam, hogy az elméleti közgazdászokat, a Fordulat és Reform kidolgozóit sokkal inkább eszmék, mint érdekek vezérelték. Ellentétben a gazdasági vezetőkkel, többségük nem saját jobb strukturális pozícióért, hanem egy idealizált szabad piacért küzdött.

Ti egy időben dolgoztatok a KSH-ban Kemény Istvánnal, mikor ő a szegénységkutatásokat végezte?

A történetnek több szakasza van. A háztartás-statisztikában (ami 1949 óta létezik) vettem észre azt is, hogy mennyivel nagyobbak a jövedelmi, mint a kereseti egyenlőtlenségek. Meg azt is, hogy bár hivatalosan egyenlőségről beszélnek, de ezt a tények nem igazán támasztják

alá. Látszott, hogy szükség lenne egy olyan felvételre, ami csak a jövedelmekkel foglalkozik. Ezt pár oldalban leírtam. Mód Aladárné a javaslatot a hivatal vezető tisztelete elé vitte, ahol elfogadták, hogy legyen egy jövedelmi vizsgálat. (Addig Magyarországról összesen egy jövedelemeloszlás becslést ismertünk. Azt Matolcsy Mátyás készítette 1936-ban, de a számításokat különböző országos statisztikák, nem egyéni adatok alapján végezte.) 1959-ről készült az első jövedelmi felvétel, még nem országos reprezentativitás igényével. Csak a munkásokra és az alkalmazottakra vonatkozott. E célra Lengyel László (csak névazonosság a közgazdász-politológus-író Lengyel Lacival) osztályán belül alakult egy külön csoport, amelyiknek én lettem a vezetője, s ez alakult át rövidesen a rétegződéssel foglalkozó osztállyá. Jó csapat állt ott is össze, törzstagjai (akikkel néha összejövünk máig) Bárdos Judit, Láng Éva, Surányi Bálint, a két matematikus, Élteszlér Ödön és Schnell Edit (Edit 2011-ben meghalt), és sok segítő munkatárs.

Kemény István '59-ben szabadult a börtönből, utána az Országos Széchényi Könyvtárba tették, de 1963 táján Péter felvette a KSH-ba, tulajdonképpen a mi osztályunkra, ahol utóbb nagyon fontos szerepet játszott. Az első felvétel után, ami csak a jövedelmet érintette, rájöttünk, hogy nemcsak a jövedelmek egyenlőtlenek, hanem minden. Az ötvenes-hatvanas évek fordulójától, ahogyan szinte minden munkámban megjelenik, nagyon naiv – inkább kimondatlan, mint kimondott – kérdések motiváltak a társadalmi különbségek vizsgálatára. „Miért nagyobbak a társadalmi egyenlőtlenségek, mint lenniük kellene a politika deklarált ideológiája és önképe szerint is, meg az én igazságérzetem szerint is? Miért kell sokakat megfosztani életfenntartó javaktól akkor is, amikor lenne

ezekből annyi, hogy legalább a legfontosabb fizikai és társadalmi életesélyek mindenki számára biztosítottak legyenek?" E politikai vagy ideológiai töltetű kérdéseket (amelyekre azóta sincs igazi válaszom) szakmaiává fordítva azt a kutatási kérdést tettem föl, hogy mi is szervezi a fennmaradó, újratermelődő vagy épp újonnan megjelenő egyenlőtlenségeket.

Hol kerested a válaszokat?

Akkortájt elkerültem Lengyelországba egy statisztikai delegációval – egyébként azt hiszem, ez volt a 18 év alatt az egyetlen hivatalos külföldi utam. Lengyelországban már tudatosan kerestem hozzáértő szociológust. Így találkoztam Michał Pohoskival, az egykori Ossowski-tanítvánnyal. (Hogy honnan tudtam Ossowskiról, arra ma már nem emlékszem. Azt már biztos, Pohoskitól tudtam meg, hogy Ossowski a német megszállás alatt is végig szociológiai szemináriumokat tartott a lakásán.) Pohoskit a hivatal meghívta néhány hétre Magyarországra. Sikerült együtt végiggondolnunk, hogy mi is az a társadalmi rétegződés, és hogy is lehetne vizsgálni. Ez 1961-ben lehetett, mert '62-re vonatkozik az első rétegződésvizsgálat, amit két évig készítettünk elő, '63-ban hajtottunk végre. Azt nem tudom, hogy mennyit tanultam Pohoskitól, de azt igen, hogy képzett szociológusként rengeteg alapirodalmat ismert és ismertetett meg velem is.

A társadalom sokféle módon tagolódik – nem, kor, lakóhely, iskolázottság, foglalkozás, vallás, jövedelem és ezer más egyéni vagy kollektív jellemző szerint. A vizsgált jelenségtől függ, hogy differenciáltságának megértéséhez melyik tagolódás, vagy (pontosabban)

melyik viszonyrendszer fontos. Ezek mellett mégis egy komplexebb, több strukturális jelentést tartalmazó osztályozást, „szervező erőt” kerestem. A régi marxi kategóriák arra a világra nem illettek, az új politikai társadalomkép – a két osztály és egy réteg modell – közhírvizonyban sem állt a valósággal. Máig emlékszem arra a „heuréka-élményre”, amikor sok gondolkodás és rajzolás után rájöttem, hogy ha az emberek életét igen nagy mértékben létfenntartó tevékenységük (nagyjából: a foglalkozásuk) határozza meg, ez azért lehet, mert ebben egy sor más viszony sűrűsödik, sok mögöttes dimenzió együttesen hat.

Félek, hogy most túl szakmai leszek, de ez a gondolkodás az egyik „identitásom” része. A struktúrát három viszonyrendszer – hatalom, tulajdon, tudás – kapcsolódásaként értettem meg, ezekre a kapcsolódásokra (meg még pár más tényezőre) épül a társadalmi munkamegosztás. Az abban kialakuló csoportokat hívtam, hogy valami figyelemfelhívó új legyen, munkajellegcsoportoknak. A mögöttes tényezők közül tulajdonról és tudásról úgy, ahogy lehetett beszélni. A hatalomról azonban, annak lényegéről nem, mert az beleütközött a demokráciának álcázott diktatúra és az uralkodó osztálynak nevezett munkásosztály tabujába. Ezért a könyvben erről nem hazudtam, csak mellébeszéltem. A hatalmat formális vezetői viszonyként kezeltem. Ezért van az, hogy azt a munkát ma is vállalom, de tudom, hogy csak félig igaz. A rétegződést valamennyire leírta (ezért ez a címe is), de a struktúrát nem.

A munkamegosztásban elfoglalt hely tehát komplexen fejezte ki a különböző erőforrásokért folyó – akkor nagyon visszafogott, lefojtott – küzdelem kimenetét. A tevékenység jellemzésére „a végzett munka jellege”

kifejezést találtam ki, amit elfogadtak, bár azt hiszem, sokak számára máig sem vált világossá, hogyan épül fel a fogalom.

Tényleg újítás volt a „munkajellegcsoport”?

Természetesen mindig tudtam, tudtuk, hogy a „munkajellegcsoport”, mint csoportosítás, túl azon, hogy nem ad teljes képet a hatalom természetéről, nem jelent sok újat. Ahogy 1969-ben fogalmaztam a *Társadalmunk rétegződése* című könyvemben: „...meglehetősen nagy előkészületek után eljutottunk egy olyan csoportosításhoz, amely alig különbözik a hagyományos társadalmi-gazdasági csoportoktól vagy foglalkozási csoportoktól”. Az új fogalomnak mégis szükségét éreztem, hogy érzékeltesse, változott a csoportképzés mögöttes tartalma. Az osztályozás nagyjából megfelelt a társadalom „természetes” tagolódásának, azaz egy széles körben elfogadott társadalmi konstrukciónak is: a javasolt csoportok nem mondtak ellent az odatartozók önképének.

Azt nem állítottuk soha, hogy a munka jellege szerinti osztályozás az egyenlőtlenségek többségét magyarázza, de a legtöbb esetben erős differenciáló szerepet játszott. Magam is meglepődtem, amikor a beszélgetésünkre készülve elolvastam, hogy már a rétegződésről szóló, 1966-ban megjelent első hivatalos jelentésben egyértelmű következtetéseket vontunk le a vizsgált jelenségek eltérő természetéről. „A kapitalista társadalomra jellemző szélsőséges különbségek kifejezetten anyagi vonatkozásokban, pl. a jövedelmi viszonyoknál, gyorsabban és könnyebben csökkenthetők, mint a tudati viszonyokkal összefüggő jelenségeknél, amilyenek

az életforma, az életmód, a kulturális magatartások számos eleme. ...Ezeket a különbségeket – amelyeket tehát hosszú távon ható tényezők alakítanak ki – tudatosan irányított erőfeszítésekkel is csak meglehetősen hosszú idő alatt lehet csökkenteni.” Vagyis már e korai munkában megjelenik a társadalompolitika szükségessége és lehetőségeink korlátozottsága.

A kutatást Pestről irányították?

A rétegződés nem maradt karosszékvizsgálat. Gyakran jártunk vidékre – sok poloskás szállodára is emlékszem, a vendéglők őskori vastag, poros, vörös bársony függönyeire, meg Szolnok melletti nyomortanyára, meg bagi családokra, meg Saitos Gyulára, Csornán, akiről a kérdés során derült ki, hogy ő adta ki először József Attilát, még Makón. Ahelyett, hogy ismerősökkel tetteltük volna a kérdőívet, elmentünk vidékre és tanárral, tanítóval, orvossal, egykori cselédekkel, textilmunkással és áruházi takarítónővel beszélgettünk, interjúztunk. Biztos sokszor elmondtam már az egyik nagy tanulságot. A szegénységkutatás előkészítésekor többek között Bagra jártunk. A régi cselédsoron egy 6 vagy 7 gyerekes család élt iszonyú szegénységben. (Csak a rend kedvéért: nem cigányokról beszélünk.) Beszélgettünk, és valahogy eljutottunk oda az asszonnyal, hogy nem is akartak ilyen sok gyereket. Már létezett pirula, és persze kérdeztem, hogy az orvos nem mondta-e. Mondta, hogy felírta, és a férje becsületesen be is szedte, de nem használt. A válasz nem komikus, hanem tragikus. Egyfelől különösen okosak voltak, hiszen világos, hogy ha a férfi a felelős, neki kell a tablettát is szedni. Másfelől tragikus (máig alig változó) az információhiány: senki nem magyarázta

el, hogy miről van szó, az olvasás pedig nehezen ment. A kérdőív készítése és kipróbálása nyújtotta számomra talán az egész vizsgálat legérdekesebb tanulságait. Ekkor szembesültem először a kutatás-cselekvés nehéz dilemmájával. A rengeteg nyomor és baj hívta-várta a segítséget. De az adatgyűjtő-kutató keze meg van kötve, sorsokba beavatkozni tilos. (Sokkal később, a társadalmpolitika és szociális munka kapcsolata oldja majd fel számomra valamennyire ezt a dilemmát. Kemény István 10–15 évvel később direktebb és egész más kutatásfel-fogást képviselt: egyszerűen összekapcsolta a kutatást, a civilséget és személyes segítséget.)

A rétegződésvizsgálat mellett milyen kutatásokat végeztek?

A rétegződésfelvételt megelőzően, vagy ahhoz kapcsolódva végeztünk külön adatgyűjtéseket a keresetek eloszlásáról, időmérlegről, olvasási szokásokról, a nők helyzetéről. A témaötletek különböző helyekről jöttek. A nők helyzetének vizsgálatát Módné kezdeményezte, és talán ő javasolta a *Mit olvasunk. 4000 háztartás könyvolvasási adatai* című könyvstatistikát is. Az időmérleg-vizsgálatról a francia szociológiai szemlében olvastam Jean Stoetzel tanulmányát, és a javaslatot elfogadták. Ebből lett az első magyar időmérleg-kutatás – ezért hívott meg Szalai Sándor kicsit később, hogy vegyek részt a nemzetközi időmérleg-kutatásban. Ez viszont azt tette lehetővé, hogy 1966-ban kijussak a szociológiai világkongresszusra, ami kicsit fordulópont is lett az életemben.

Hogy Péter György hogy tudta felvenni a hivatalba Bibó Istvánt vagy Keményt, nem tudom. De Kemény Pista, amikor már belépett a hivatalba, többé-kevésbé automa-

tikusan került hozzánk, a legszociologikusabb osztályra. Első munkaként, ha jól emlékszem, a *Mit olvasunk* kiadványt írta meg, vagyis az első olvasásstatisztika adatainak az elemzését végezte el, aztán a mobilitásadatokkal foglalkozott. Ő javasolta, amit a hivatal vezetése támogatott, hogy az ötvenkéntre tervezett, akkoriban legközelebb 1968-ban esedékes jövedelemeloszlási felvétel kiegészítője ne a rétegződés, hanem egy célirányos szegénység-vizsgálat legyen. A minta a legalsó tizedhez tartozókból került volna ki. A kérdőívbe már mindenféle szociológiai kérdéseket terveztünk. Ezt a vezetőség jóváhagyta. De az előkészítés közben kaptam a már említett 3 hónapos francia ösztöndíjat. Párizsban (ahol akkor Bourdieu segítségével a Cité Universitaireben lett egy szobám) fejeztem be a rétegződéskönyvet. Azóta tudom, hogy mekkora a különbség a között, ha öntudatlanul is működik a belső félelemcenzúra, meg ha ez nincs. Amikor onnan 1969 elején hazajöttem, Módné egy felmondólevéllel fogadott. Azt mondta, hogy a gondolkodásom „túlságosan elment a szociológia irányába”, így jobban teszem, ha én is elmegyek a szociológia felé. A szegénységvizsgálat Kemény Pistára maradt.

Pistával álltunk a KSH lépcsőjén, elbúcsúztunk, és megbeszéltük, hogy persze ez a közös munkánk, és én ugyan elmegyek, de majd megbeszéljük a folytatást. Erre azonban sosem került sor. Így lett a szegénységvizsgálat Pista munkája. Kiváló munka (mindjárt be is tiltották), minden teljesen rendben van, csak nekem nem esett jól.

Azóta találkoztatok, beszéltek?

Persze, Pista is tudta, hogy mit gondolok, de eltávolodtunk egymástól.

Ő azután ment el Franciaországba, hogy a munkáját itthon ellehetetlenítették. Közben újabb szigorhullám miatt a szegénység szót nem lehetett kiejteni. Pista azonban a kutatás ismertetésekor megszegte a tabut. Amikor alacsonyjövedelműek helyett szegényeket talált mondani egy előadásában, akkor a jelentést titkosították, őt meg kirúgták. Ez már a hetvenes évek eleje. Utána még néhány évig a cigánykutatást csinálta a Szociológiai Intézet keretében, majd elment Párizsba.

E közben már kialakította az igazi Kemény-iskolát, amely a tudományos kutatást erős ellenzéki civil tudattal és a szegények konkrét segítségével kötötte össze. Ebből nőtt ki a SZETA [Szegényeket Támogató Alap], amit Solt Otília 1979-ben alapított, és még számtalan más kezdeményezés. A kutatásokról sokban eltértek a nézeteink és a stílusunk. Alapvetően azt nem ítéltük meg egyformán, hogy mennyire kell és szabad a kutatónak mozgósítania, segítenie azokat, akiket elér. (Én eredetileg kötelezőnek tartottam a megfigyelő beavatkozásának minimalizálását, és a kutatásra – az akciókutatásokat kivéve – ezt ma is érvényesnek tartom. A dilemmát a szociális munkában láttam volna feloldhatónak később, de az meg nem sikerült.) Különbözőképpen láttuk a létfenntartó tevékenység, illetve az életformacsoport értelmezését, viszonyteremtő erejét, de sosem jutottunk el odáig, hogy artikuláljuk, mindkét közelítésnek van érvényessége és vannak korlátai.

Akkor már felmerültek szociálpolitikai összefüggések?

Mindezzel összefüggésben a szociálpolitikát magát is egészen máshogy értelmeztük. Nagyon leegyszerűsítve

az egyik oldalon a szegénykutatás tapasztalatai alapján szükségesnek látszó segélyezés, korrekt „szegénypolitika” állt, amelyet a „jóléti állam” némi leépítése, állami szolgáltatások egy részének piacosítása követhetett. A másik oldalon, ahol én is álltam, a segélyezést csak ideiglenes és szükséges rossznak tartottuk, lényegesnek az egyenlőtlenségcsökkentő és univerzális jellegű társadalmpolitikát tekintettük. Ez a vita különböző előjelekkel máig folytatódik. Akkor talán még lehetett volna értelmes kompromisszumokról vitatkozni. De ezt a vitát máig se folytattuk le soha rendesen. A viták elmaradásának egyik oka az, hogy így vagy úgy, de mindannyian az „ellenzékhez” tartoztunk. Ezért a köztünk lévő vitákat óhatatlanul felhasználhatták volna tőlünk független politikai célokra. Vagy másképp, amit mi egymásnak szóló kritikának szántunk, abból valamelyikünk denunciálása lehetett volna.

Ez természetesen nem csak a szegénykutatásokra igaz, hanem gyakorlatilag minden társadalomtudományi vitára, amelyek jórészt ezért hiányoztak, vagy maradtak túl óvatosak.

Közbevetőleg: én például alig emlékszem 1990 előtt nyilvános intellektuális vitákra. Kivétel talán a mérsékelt színvonalú és ideologikus struktúrarétegződés-vita a hatvanas évek közepén-végén. Nem nyilvános viták persze előfordultak különböző politikai fórumokon, de azoknak nincs igazán nyomuk. Hadd idézzek fel egy esetet! Minthogy nem keveset foglalkoztam a nők helyzetével, meghívtak egy időre (a hatvanas-hetvenes években?) a Magyar Nők Országos Tanácsába. Ők szerveztek egyszer egy magas politikai szintű vitát arról, hogy mehessenek-e apák is gyese az anyák helyett. Nekem kellett a témát felvezetni, természetesen az apák gyese mellett érvelve

(amit a MNOT magáévá tett). A szünetben egy magas állású férfiú azzal fordult oda hozzám: „de kedves Zsuzsa, ki fog akkor dolgozni?” (Az aszimmetrikus megszólítás – „kedves Katinka” és „Molnár elvtárs” – teljesen általánosan uralkodott, ahogyan ezt már sokan szóvá tették. Mintha az aszimmetria nem múlt volna el nyomtalanul az „elvtárssal”).

A korcs vitakultúra mellett elmaradt a Keményékkel lefolytatandó tisztázó beszélgetés a szociálpolitikáról is. Ennek a politikai visszaélésektől való, már említett félelem mellett az is oka lehetett, hogy az állami szociálpolitika eleve egy torz értelmezési keretet jelölt ki. Amikor a fogalmakat (állami és közfelelősség, rászorultság, fizetési kötelezettség, civil részvétel) az állam politikai gyakorlatában félreértelmezik, nehéz értelmesen vitázni. Persze, a helyzet ma is eléggé hasonló. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a Kemény-iskola mindenben sokkal radikálisabb álláspontot képviselt, mint az a szociológiai-szociálpolitikai kutatómunka, amit a hetvenes évektől az MTA Szociológiai Intézetében végeztünk – jöllehet, a tagok között nagyon sok átfedés volt. (Pik Kati vagy Győri Péter alkalmazásban álló „hivatalos” kutatóként dolgoztak aktívan a SZETA-ban.) A „szelíd” stílusra még visszatérek.

Sanyi kapcsolódott ehhez az útkereséshez?

A szegénység Sanyival közösen volt ügyünk. Élettapasztalataiból adódóan ő tudta pontosabban, hogy miről van szó. Sanyit '67-ben visszahívták a Pénzügybe. Ő is részt vett az új mechanizmus előkészítési munkáiban. Értette a reformfolyamatokat, sokat segített a Pénzügykutató alapításában. Ezért beszélt Lengyel László a temetésén.

Aztán valamikor a nyolcvanas évek elején a segélyezés reformjára is kísérletet tett. Ez a SZETA-val volt kapcsolatban. Solt Oti a KSH-ban dolgozott, és elég jól ismertük egymást. A szegénységről és a segélyezés hiányáról mindent tudtunk. Sanyi megpróbálta, hogy egy normális segélyezési rendszer kerüljön be a hivatalos állami eszköztárba és költségvetésbe. Ezért jött Oti, és talán Havas Gábor az Alma utcába. Sanyi próbálkozása nem sikerült, nem is sikerülhetett.

Hogy milyen célt akartunk mindezzel elérni? Mindig valami jobbítást, hangozzék ez bármilyen naivul. Én azt is célnak tekintettem, hogy mindaz, amit igazságtalannak tartottam és mutattam ki, köztudottá váljon, azaz nyomtatásban is jelenjen meg. Mindig élt bennem egy olyan hit, hogy meg kell győzni a világot, és persze a hatalmat is arról, hogy egyenlőtlenségek és igazságtalanságok vannak, amelyeken változtatni kell. És ennek mégiscsak az a módja, hogy az ember ezt valahogy megírja. Az összes felháborodásomat, ami mozgatott, így írtam ki magamból, de igencsak szelíd (a Kemény-iskolánál vagy a *Beszélő*nél sokkal kevésbé radikális) stílusban. Ezt a relatív „szelidséget” máig megtartottam. Nem (vagy csak részben) abban, *amit* mondok, hanem *ahogyan* mondom. Később, már 2010 után, vitába is keveredtem Szelényi Ivánnal, hogy provokálni kell-e a hatalmat, vagy arra törekedni, hogy meghallják, legalább elolvassák, amit írunk. A vita eldönthetetlen, illetve sok múlik a hatalom természetén is, azon, hogy elképzelhető-e, hogy valamit meghalljanak. Az előző rendszerben, amikor a nyilvánosságra kerülés lehetőségét sokkal jobban korlátozták, más jelentette a vita tétjét, mint manapság. A régi dilemmát a rétegződéskönyv és a hatalom kapcsán már érzékeltetem. Mindent elmondani, amit tudok vagy sejtek, vállal-

va (minimálisan) a publikálás lehetetlenségét, esetleg a munkahelyvesztést vagy az emigráció kényszerét, netán megpróbálni „mindenkinek” elmondani annyt, amennyit lehet, és amit máshonnan nem tudhatnak? Ma látszólag a régi korlátok eltűntek, mindent meg lehet írni... A kérdés inkább most az, hogy mit érdemes megírni? Meg hogy mikor van remény arra, hogy azok is meghallják, akik tehetnének valamit nagy társadalmi bajok ellen. – És ezzel persze megint visszaérkeztem az értelmiség erkölcsi felelősségének ügyéhez.

Mi történt a KSH után?

A történethez hozzátartozik hogy a KSH kényszerű elhagyása után rájöttem, mennyi mindent mulasztottam el, mennyi tartozásom van. Akkoriban éledt újra a magyar szociológia. Olvasni kellett, de gyakran hiányoztak az anyagok. A magyar fordítási kultúra óriási, az első világháborúig a szakirodalom-fordítás is valamennyire lépést tartott a világgal. Utána – rövid szünetekkel és néhány kivétellel – ez már csak a szépirodalomra állt. Mindig fontos hivatásnak tartottam a fordítóét, aki sokak számára hozzáférhetővé tesz zárt kincsesárakat. A külföldi szakmunkák nem ismeretéből adódó provincializmus, a nemzetközi párbeszéd lehetetlensége is bántó, de az is, hogy sokak akaratlanul kirekesztődnek fontos áramkörökből. Minthogy legközelebb a francia szociológia állt hozzám, ebből készült egy korai válogatás a Közgazdasági és Jogi Kiadónál. Amikor (Huszár Tibor erőfeszítéseinek köszönhetően) a szociológia egyetemi oktatása elindult, hamar kiderült, hogy a módszertana a világban fény éveket változott a háború előtti időkhöz

képest, de oktatásához nincsenek hozzáférhető módszertani anyagok. Cseh-Szombathy László ugyanezt a hiányt érezte. Így vágtunk bele – külföldi anyagok vég nélküli olvasása, valamint rengeteg módszertantanítás után – egy módszertani válogatás összeállításába és fordításába, amely sokáig valóban hézagpótlónak számított. Ez volt *A szociológiai felvétel módszerei*. (Segített, hogy közben némi matematikát tanultam, de fontos alapot jelentett mindkettőnk statisztikai tapasztalata is.) Ilyen kiterő később is adódott jó néhány, amikor például kiderült, hogy a szociális gazdaságnak vagy a jóléti államnak nincs a tanításhoz irodalma, és valamilyen gyors válogatást kellett előállítani.

Azt már elég régen tudtam, hogy szociológus szeretnék lenni. Ezért az akkor már pár éve létező Szociológiai Kutató Csoportba (később Intézet lett) szerettem volna kerülni. Ez nem ment könnyen. 1966-ban megalakult az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Ott tanítottam egy kurzuson szociológiát, és ezt követően, a KSH-tól való elbocsátásom után, Lakos Sándor meghívott oda dolgozni. Én azonban nem szerettem volna odamenni, nem fogadtam el a lehetőséget. Hegedűs viszont nem válaszolt a megkeresésemre, noha ő is rengeteg mindenkit mentett. Mintegy fél évig nem volt állásom. A Szociológiai Intézetben nem nagyon ismertem senkit. Aztán véletlenül találkoztam Heller Ágival, aki szintén a Hegedűs által mentett Lukács-iskola tagjaként dolgozott ott. Az tényleg mentőhelynek számított, ott dolgozott Márkus Mária, Heller Ágnes, Vajda Misu felesége, Háber Judit, Szelényi Iván, akit a KSH-ban csak a könyvtárig engedtek, a „rendszerellenesnek” tekintett Varga Károly és Szesztay András, aztán Losonczy Ágnes, Sas Judit, Hanák

Katalin. Heller Ági azonban nem biztatott, mondván, hogy én statisztikus vagyok, nem szociológus, nem kéne oda törekednem. Aztán, azt hiszem, Iván segített, és fél év múltán Hegedűs mégis felvett.

*Kőbányai János és Heller Ágnes könyvében,
a Bicikliző majomban, nekem furcsa volt –
miközben nagyon élveztem azt a könyvet –,
ahogy neheztelve meséli Heller, hogy a háború
után a ZSEHSZ [Zsidó Egyetemi Hallgatók
Szövetsége] menzájára jártak a Kecskeméti
lányok.*

Nem tudom pontosan, tisztázatlan érzelmek motiváltak-e, vagy egyszerűen pontatlan, amit állít.

Áginak joga van a saját visszaemlékezéseihez, még ha téved is, mint itt. A könyvből ez egy pici és jelentéktelen rész, amiből csak az sejlik, hogy mi Franciaországba jártunk egyetemre, mert ezt megengedhettünk magunknak. Talán egy furcsa féltékenység bújik itt meg. Ági a saját gyerekkorát – az imádott, vele sokat beszélgető, őt mindenben bátorító apjával együtt – úgy élte meg, hogy nagyon szegények voltak. A háború után is folytatódik nála a szegénység, szűkösség érzete és valósága. Lehet, hogy azt hitte, mi a gazdagokhoz tartoztunk. Ági talán úgy fordítja le mindezt, hogy miközben ők itt nyomorogtak, addig Márta meg én Párizsban egyetemre jártunk. (Te közben a ZSEHSZ-t említed, ami megint tévedés. Sosem jártam egyetemi menzára, se felekezetre, se másra.) Franciaország igaz, a jómód és az egyetem nem, de ezt már elmondtam. Sokan más tévedéseket is Ági szemére vetnek, de, ahogy a könyv végén megmagyarázza, ő szándékoltan nem nézett utána semminek. Úgy mesélt el

mindent, ahogy – akár torzítottan – az emlékeiben élt, és vállalja az öntörvényű életrajzot, ami így is hihetetlenül sokrétű történet. Amivel mi itt próbálkozunk, az valami egészen más: párbeszéd, amit a te érdeklődésed visz előre. Én meg gyakran nem merem magam elengedni, részben a tévedésektől és pontatlanságoktól is félve.

*A Szociológiai Intézetben hogy érezted
magad?*

Sokáig elég idegen maradtam ott, a jól összeszokott, sokat filozofáló csapat mellett. Éppen kezdődött a „Békés megyei vizsgálat”, amit Hegedűs András vezetett, Losonczi Ági, Sas Jutka, Hanák Kati részvételével. Ebbe jó lett volna, de már nem tudtam bekapcsolódni. Sokakkal alakult ki jó viszonyom, de tartós, máig tartó barátság csak Losonczi Ágival. A kezdeti időkben nem nagyon találtam a helyemet, az időt azzal töltöttem ki, hogy a MŰOSZ [Magyar Újságírók Országos Szövetsége] kérésére egy újságíró-kutatást végeztem. Nem hiszem, hogy érdemleges nyomot hagyott a világon. Nekem sincs meg az anyaga.

A hetvenes évek elején visszajutottam a régen megkezdett „saját” témához, az iskolához. Az iskola fontossága számomra már a rétegződésvizsgálatból kiderült. Ez látszott (a család után) a gyerekek sorsát meghatározó legfontosabb intézménynek, vagyis az egyenlőtlenség témám (vagy rögeszmém) kulcsintézményének tekintettem. Ezt sokan mások is így gondolták. A hatvanas évek Európa-szerte az iskolareform-törekvések korszaka. Ennek a meghatározó figurája lett a franciáknál (utóbb nem csak náluk) Pierre Bourdieu. Vele 1964-ben találkoztam, mikor először kiengedtek Párizsba az öcsémhez családlátogatásra. (Akkor még a KSH-ban dolgoztam.)

Azt a hónapot azzal töltöttem, hogy elolvastam, amit a franciák struktúraügyben írtak, de nálunk nem létezett, illetve végigjártam azokat, akiket tudtam, és akik fogadtak. Bourdieu akkortájt alapította, akkor talán még nem a végleges nevén, a Centre de Sociologie Européenne-t. A Monsieur le Prince utcában, néhány pici helyiségben kezdtek működni. Akkor jött ki a nyomdából a *Travail et travailleurs en Algérie*, így részben társadalmi tagolódási különbségekről beszéltünk. De már készültek az iskolakutatásra, hamarosan meg is jelent az *Örökösök* című (Passeronnal közösen írt) könyv. Ez az iskola társadalmi helyzetet átörökítő szerepét írja le. (1965-ben ismerttettem a *Valóságban*.) Akkor már én is ebbe az irányba indultam, így egy tanulmányt is kértek egy nemzetközi összehasonlító kötethez. Az akkor megismert számos szociológus közül csak Bourdieu-vel, illetve a Centre néhány munkatársával, elsősorban Robert Castellel maradtam szorosabb kapcsolatban jó két évtizedig. Magyarul megjelentettük *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése* című Bourdieu-válogatást 1978-ban (Léderer Pállal dolgoztunk a könyvön, kiválóan fordították, Ádám Péterrel együtt, a nem könnyű szövegeket), meg Castel nagy szegénységtörténeti munkáját, *A szociális kérdés alakváltozásait*. Mindez, azt hiszem, hasznossá vált a magyar szociológia számára is, számomra biztosan. Bourdieu-t a huszadik század legfontosabb szociológusának tartom, számos fogalmát gyakran használom, ha nem is mindig a pontos eredeti értelmezésnek megfelelően.

A magyar iskolakutatók merre vittek?

Az iskola tehát a hatvanas évek elején már érdekelt. Az esélyegyenlőtlenségeket csökkentő iskolareformok, peda-

gógiai reformok gondolata akkor egész Európában előtérben állt. Kutatási lehetőség azonban csak akkor adódott számomra, amikor a Szociológiai Intézetbe kerültem. Ezt a történetet is elég részletesen leírtam a szociális szakma digitális könyvtárának készített önéletrajzi jegyzetekben. „Magyarországon is sokan tartoztunk az iskola esélykiegyenlítő szerepét növelni akaró gondolati irányhoz. Néhányan amolyan interdiszciplináris és intézményközi kutatói szabadcsapattá álltunk össze, és megkezdtük a jó néhány éven áthúzódó iskolaszociológiai kutatásokat. Gazsó Ferenc, Háber Judit, Tánczos Gábor, Várhegyi György, és én – egyes témáknál Pataki Ferencsel együtt – kezdtünk el azon gondolkodni, hogy milyen kutatásokkal tudnánk közelebbről megmutatni az iskola struktúra-átörökítő hatását. Az együttes munka eredményei az MTA Szociológiai Intézetének kiadványaiként jelentek meg, ami a nyilvánosságot gyakorlatilag kizárta.” Kevesen vették észre, hogy megjelent az első kutatás a pedagógusok helyzetéről (1972), majd egy önálló kötet a szakmunkástanulókról és tanáraikról (1976). Közben meg sok mindent írtunk például az iskolai szelekcióról, a korai választási kényszerekről, a rejtett tanterv szelektáló és szegregáló eszközeiről. Sok egyéni munka is született, például Pataki Ferenc, Háber Judit, Gazsó Ferenc önálló kötetei. Én egy gyakorlatibb meg egy elméletibb témával foglalkoztam közelebbről. Elsőként az iskolák közötti és az iskolakon belüli – társadalmi gyökerű – szelekció, lényegében a szegregáció foglalkoztatott. A hetvenes évek elején még nem a cigány gyerekekre összpontosult a szelekció vizsgálata: rengeteg gyerek indult rossz körülmények közül, de csak kisebb hányaduk volt cigány. Noha még mindig jórészt a kézi feldolgozásnál tartottunk, és csak viszonylag kis minta állt rendelkezésünkre, így is sike-

rült kimutatni mind az iskolák közötti, mind az iskolán belüli szelekció jelenlétét. Két egymás melletti iskola közül – mondjuk egy zenei és egy körzeti iskolában – az elsőben tömörült a helyi értelmiség és a »középosztály«, a másodikban alig találtunk jól induló gyereket. Ugyanez a jelenség egy-egy iskolán belül is markánsan jelentkezett. A párhuzamos osztályok összetételében szignifikáns társadalmi különbségeket találtunk. Társadalompolitikai szempontból a legizgalmasabb kérdés az volt, hogy van-e összefüggés az osztályok összetétele és a tanulmányi eredmények között. Noha a korabeli technikákkal csak pontatlan választ tudtunk adni, az a kép rajzolódott ki (ismétlem, inkább a hipotézis, mint a bizonyítás szintjén), hogy ahol a rossz helyzetű gyerekek aránya meghaladta a (körülbelül) 25-35 százalékot, ott nehezen lehetett velük eredményt elérni, és a többiek sem szárnyaltak. Ennél vegyesebb osztályban mindenki jól járt tanulmányilag is. Azaz már felsejlett a szegregáció káros, az integráció pozitív hatása, bár még évtizedekig ebből senki semmilyen gyakorlati politikai következtetést nem vont le. A riasztó mértékűre duzzadó szegregáció elleni fellépés az utolsó néhány év eredménye. A szegregáció-integráció tanulmányi hatásainak szisztematikus kutatása is csak mostanában [2000 után] kezdődött el a korábbinál sokkal pontosabb módszerekkel, de az eredmények mintha hasonlóak lennének.

Érdekelte ez valamennyire az akkori politikát?

Közben a hetvenes években elindult – mint előtte és utána olyan sokszor – egy iskolareformot előkészítő bizottságosdi. Az egyik bizottságban részt vettem, de úgy éreztem, hogy nehéz a véleményemet átadni vagy érvényesíteni,

és főleg nehéz valamilyen elméleti keretbe helyezni a reformunkát. Tulajdonképpen ezek a kudarcok késztettek arra, hogy az elméletibb témával foglalkozzak, és írjak egy könyvet 1974-ben *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága* címmel saját iskola-utópiámról. Úgy gondoltam, hogy meg kellene haladni a történelmileg kialakult, burkoltan továbbra is kettős iskolarendszert, amelynek egyik szára felülről lefelé építkezett, a másik meg alulról felfelé. Főként az alulról felfelé építkező intézmény sajátjának tekintettem azt, hogy mindent lemerevítő rendszerével akadályozza „illetéktelenek” társadalmi előrejutását, vagy a kezelhetetlen, zavart okozó mobilitást. Amikor tíz évvel később a könyvet újra kiadták, az előszóban többek között azon szomorkodtam, hogy az idő közbeni (azaz 1975 és 1985 közötti) változások, például néhány mérevség enyhülése, csak nagyon kevés problémát oldottak meg, többet kiéleztek. „A játékoság, a gyerekszerűség, a személyesség, a melegség, az egyes gyermek 'éppolyanként' elfogadása visszaszorultak már az óvodák egy részében is, átadván helyüket egy erősen iskolás jellegű iskola-előkészítésnek, amelyben a kudarcok akár már három-négy éves korban elkezdődhetnek”. E közben pedig erősödött, az óvodától kezdve, a szelekció, és (ahogy ezt mások, például Ladányi János és Csanádi Gábor vizsgálatai is kimutatták) a szelekció és kiszorítás önálló folyamatai az általános iskola szerves tartozékaivá váltak (sajátos szempontok szerint szétválogatott osztályok, az automatikusan válogató napközik stb.) révén. Az élesedő szelekcióval egyidejűleg – írtam 1985-ben – „széles körben hódított teret az elit iskolák követelése, s az azt alátámasztó genetikai érvrendszer.” Vagyis hát a szegregálás és kirekesztés mai formáit akkor már jól lehetett látni. Azt hiszem, elég jó és eredeti a könyv, de abban se hittem eléggé.

Berend T. Iván szöveg, hogy adjam be nagydoktorinak, én meg azt mondtam, hogy majd írok jobbat. Ezt többször is megcsináltam. Amikor a rétegződéskönyv megjelent, azt mondta Ács Vera, az akkori Országos Fordító Iroda egyik vezetője, hogy kiadnák a könyvet angolul. Akkor is ezt a bölcs választ adtam. Aztán egyik jobb könyvet se írtam meg, illetve új angol könyvet írtam, ami magyarul nem létezik.

Mivel foglalkoztál az iskolakutatások után?

Az iskolakutatások után – noha közben nagyobb lett a „rend”, és a társadalmi struktúra és újratermelés problematikáját a hivatalos politika az MSZMP KB intézetének osztotta le – nekiálltunk egy háromgenerációs életút felvételnek. Tudomásom szerint máig ez az egyetlen, a széles családra, több generáció testvéreire, és azok gyerekeire kiterjedő, objektív és szubjektív elemeket tartalmazó vizsgálat, de csak egy kis kötet jelent meg belőle, *Egy nemzedék életútja* címmel. (Többgenerációs vizsgálatok vannak, de a teljes, széles családdal nem szokás foglalkozni.) Ugyanezt leköszölte a struktúrakutatási főirány egy kiadványa is (ezt is Várnai Györgyi oldotta meg), mégse jutott el sehová, pedig sok munkát fektettünk bele, és nem kevés tanulságot vontunk le. Az egyik legérdekesebb eredménynek, amit azóta több kutatás megerősített, azt tartom, hogy a jó családi háttér egy-két generáció kihagyással is működik: Az államszocializmus első évtizedeiben deklasszáldók gyerekeinek többsége feljutott az eredeti helyre, persze leginkább a diploma, nem a vagyon révén.

Mikor és hogyan kerültél a szociálpolitika közelébe?

Az 1966. évi eviani Szociológiai Világkongresszus, ahová a nemzetközi időmérleg-kutatás révén jutottam el, fontos állomása lett az életemnek. Megint – kis módosításokkal – magamtól idézve: „Itt keresték meg egymást először azok a kutatók, akiket a szegénység izgatott, én meg, különös szerencsémre, megtaláltam őket. Peter Townsend, Herbert Gans, S.M. Miller, Peter Marris, Chombart de Lauwe, egy csodálatos dán, Henning Friis, és talán még tízen ott hozták létre azt a szerveződést, amelyből a máig létező Research Committee on Poverty, Social Welfare and Social Policy (RC19) lett. Sokukkal életen át tartó barátságot kötöttem.” Gans és felesége, és az ő barátjuk, Frances Piven többször jártak Pesten, én meg náluk, New Yorkban. Húsz évvel később Mike Millerrel együtt szerkesztettünk egy kötetet a nyomor dinamikájáról. A közös munka kapcsán ő is járt Monoszlón.”

Evian, vagyis 1966 után kezdtem tudatosan tanulni, hogy mi a szociálpolitika. Már a rétegződésvizsgálatnál kaptam Kolosi Tamástól olyan bírálatot, hogy a kutatásnál összekeverem a „sein” és a „sollen” kérdését. Ebben volt igazság. Én kevésbé hiszek az „értékmentes” szociológiában, mint Tamás. A kritikai szociológia mindig olyan kérdéseket tesz föl, amelyek a kutató szerint társadalmi problémát jelentenek. Ezért a tények (a *sein*) feltárása kimondatlanul felveti a változtatás (a *sollen*) szükségességét. Ezt azonban én nyilván kevésnek tartottam. Az igazságtalanságok okozta felháborodás mindig elvezetett oda, hogy tenni kell valamit. Ezzel azonban túlléptem a szociológiai tudomány elfogadott határait. A szociálpolitika, mint tudomány viszont arról szól, hogy hogyan lehet a kutatással feltárt társadalmi

bajokat orvosolni. Vagyis a „sein”-ből indul ki. De meg kell mondania, hogy milyen eszközökkel, módszerekkel lehet elmozdulni a „sollen”, a változás felé. Aztán igazolnia is kell, hogy mennyire jók azok az eszközök. Vagyis a szociálpolitika tényleg azoknak a tudományos terepe, akik bizonyos társadalmi célokat társadalmilag elfogadható, szakmailag hiteles eszközökkel szeretnék megközelíteni. Nem lehet értékmentes, mert az is társadalmi értékeken alapul, hogy mit tekintek bajnak, és kivált az, hogy mit tekintek célnak.

De a szociálpolitika saját értékeit nyíltan vállalja, közpolitikai témává teszi. Éppen ezért lehetnek különböző szociálpolitikák. Ezek közül én azt választottam, ami az európai „jóléti állam” legjobb megvalósulásait segítette elő. Úgy is mondhatnám, hogy a szociálpolitikában találtam meg azt a terepet, ahol zsigeri társadalmi felháborodásaimból tovább tudtam lépni racionálisan igazolható, a tudományos normáknak megfelelő szakmaiság felé.

Ebben a tanulásban segített, hogy 1970-ben Peter Townsend alkotói szabadságra ment, és meghívott az essexi egyetemre, hogy néhány hónapra helyettesítem. Nem szociálpolitikát kellett tanítanom. A társadalmi egyenlőtlenségek és a struktúra összefüggéseit taníthatam, meg persze a mindig hiánycikk módszertant.

Az angliai tartózkodásnak köszönhetem, hogy megkértek egy Magyarországról szóló társadalompolitikai könyv, *A Society in the Making. Hungarian Social and Societal Policy, 1945–1975* megírására, ami aztán Amerikában is megjelent. (Magyarul nem létezik.) És még inkább lehetőséget adott széles szakmai tájékozódásra, új szakmai barátságokra is. Essexben a szociálpolitikát többek között egy fiatal tanár oktatta, Adrian Sinfield. Ő és felesége negyven éve legközelebbi családi barátaink let-

tek, Monoszló nem is ritka vendégei. Ők Monoszlót úgy hívják, hogy a világ közepe. Én többször bejártam velük a skót vidéket. Ezt a barátságot és az edinburgh-i egyetem-

mel való kapcsolatot az egyetemről többen örökölték. Sinfield felesége, Dorothy, 2011 februárjában lett 70 éves. Adriannal és az ő legjobb barátjával, John Veit-Wilsonnal, meglepetést szerveztünk. Előbb én, aztán két egykori tanítványom, ma barátom, Kósa Eszter és Szikra

John Veit-Wilson, Abram de Swaan, Dorothy Sinfield, Adrian Sinfield, Szikra Dorottya és Ferge Zsuzsa Szentendrén (2010)

Dorottya, végül meg John sorra felbukkantunk a jeles napon a Sinfieldek nappalijában. Sikerült meglepetést szerezni, és Dorothy is túlélte.

Ha jól értem, a személyes és a szakmai gyakran összefonódtak. Igaz ez?

Nagyon is. A személyes találkozások majdnem mindig szakmai okokhoz kapcsolódtak, a barátságok is a szakmaiságból indultak. Többször hívtak meg előadónak a British Social Policy Association éves konferenciáira, vagy egyetemekre, olykor más civil szervezetekhez. Több külföldi egyetemen tartottam hosszabb-rövidebb kurzusokat, a Sorbonne-tól a Columbia egyetemig. Nagyon szerettem a rövid utakat, a

hosszabbaktól (több hónaposaktól) a családom miatt ódzkodtam.

A szociálpolitika forrásvidékeihez és létező szociálpolitikuskhoz Essexben kerültem közelebb. Minthogy mindig egyszerre érdekelt a baj, és hogy mit lehet ellene tenni, először az iskolától reméltem a megváltást. Saját és mások kutatásai nyomán világossá vált, hogy ha a társadalmi feltételek változatlanok, az iskola alig tud többet tenni, mint hogy néhány kivétellel újratermeli a társadalmi egyenlőtlenségeket. Vagyis nagyobb léptékű társadalompolitikai változásokra van szükség. A szociálpolitika ezeket a társadalmi léptékű változásokat próbálja politikai gyakorlattá „operacionalizálni”. E felismerés nyomán vált a szociálpolitika az én igazi világommá a Szociológiai Intézetben a hetvenes évek végétől. Az induláskor már ott dolgozott egy fiatal csapat, de oda hívtam Gayer Gyulánét is, aki a háború előtt foglalkozott szociális ügyekkel, például a pályaudvari misszióval. E kutatásoknak keretet adtak az akkor politikailag elfogadott, sőt igényelt kutatások, a Társadalmi Beilleszkedési Zavarok vizsgálatai, meg a talán a párt egyik bizottságától (talán az Agitációs és Propaganda Bizottságtól) kiinduló kutatási főirány megrendelések. E főirányok közé sikerült beszorítanunk a „Szociálpolitikai Főirányt”, a megrendelés alapján pedig 1985-re egy szociálpolitikai koncepciót kellett kidolgoznunk.

Már több szerzőnél találkoztam azzal, hogy az 1960 körüli társadalmi rétegződéskutatást, vagy az 1980 körüli szociálpolitika-kutatást a vezetőség vagy a pártvezetés igényelte. Ezért hangsúlyozom ismételten, hogy ez nem egészen így történt. A kutatások ötlete sok esetben „lent” alakult ki, és azt könnyebben vagy nehezebben sikerült a hatalommal elfogadtatni. A csoda

valójában az, hogy ezeket végül elfogadták és finanszírozták is. Ahogyan ezt itt bizonygatom neked, el kell, hogy gondolkozzak azon: egyáltalán tudunk-e olyan szociológiai vagy szociálpolitikai kutatásokról, amelyeknek igénye „felülről” indult? Egész érdekes és általános érvényű nemzetközi kutatási téma lenne. Abban biztos van különbség országok között, hogy a kormányzatok valamilyen politikai döntésükhöz igényelnek-e előtanulmányokat és hatástanulmányokat. Magyarországon az ilyesmi inkább kivétel volt, mint szabály vagy bevett gyakorlat. Az azonban minden országra igaz, hogy a jó kutatások általában új kérdéseket tesznek föl. Hogyan és miért jutnának ezek a hatalmat gyakorlók eszébe? Tehát nem is az az említésre méltó, hogy kutatók vetnek föl témákat. Az érdekes az, hogy ezek közül melyeket hajlandó a mindenkori kormányzat finanszírozni, milyen feltételekkel, és hogy mennyire hasznosítja a kutatások eredményeit. Ezzel visszaérkezünk az egyik örökzöld témához, ezúttal nem az értelmiségre, hanem a tudományra kihegyezve. Milyen a viszony társadalomtudományi szakmák és hatalom között? (Galilei korában még a természettudományok is veszélyt jelenthettek a hatalom számára.) Az én tapasztalataim szerint a (magyar) hatalom a társadalomtudományok eredményeit rövid távon inkább önigazolásra szereti használni, mint arra, hogy megkérdőjelezze saját irányvonalát és gyakorlatát. Minél kevésbé demokratikus a rendszer, ez annál inkább igaz, ami szinte közhelyes állítás. Épp ezért mondható csodának, hogy – amennyire tudom – Európában, Kelet-Európában is általánossá vált, kivált a II. világháború után a társadalomtudományi kutatások állami támogatása az egyetemek keretében vagy épp külön intézményekben. A szociológiáé persze

csak a hatvanas évek közepétől, vagyis attól kezdve, hogy tudományként elismerték. Ez Kelet-Európában néhány évvel később történt, mint mondjuk Franciaországban. Még ott sem ment azonban könnyen a szociológia emancipációja, hiába tekintik mindenütt, még saját hazájában is Durkheimet a szociológia alapító atyjának.

Hogy látod most a társadalompolitika helyzetét?

A társadalomtudományt finanszírozó állami szerepvállalás két évtizede inog. A kutatások finanszírozása egyre inkább pályázatoktól függ, amelyek forrásai gyakran a piaci szektorból érkeznek és a korábbinál kevesebb témaválasztási szabadságot hagynak a pályázóknak. Az USA-ban ez régi gyakorlat, épp ezért kevésbé merev, mint a neofitáknál, azaz nálunk. Meg az ő finanszírozó piaci szereplőik gazdagabbak is, és az államot helyettesítő „adakozás” (akár tetszik ez nekem, akár nem) a kultúránk része. Abba is hagyom ezt a témát – de tényleg érdemes lenne kutatni, melyik megoldás mikor mire jó. Végül is csak azt akarom hangsúlyozni, hogy még nagyon erős központi hatalom mellett is lehet valamennyi mozgásteret a szakmának vagy „civil” szférának.

Visszatérve a szociálpolitikai kutatásra, az ott dolgozó „fiatalok” egy részét tanítványként ismertem és én hívtam, és akadt érdeklődő, aki valahogy megkeresett. Hosszabb-rövidebb ideig ott dolgozott, vagy intenzíven „bedolgozott” Berend Zsuzsa, Gábor Laci, Gáti Tibi, Gayer Gyuláné, Gombás Anna, Győri Péter, Háber Judit, Havasi Éva, Hegyesi Gábor, Horváth Ágota, Krémer Balázs, Péteri János, Pik Kati, Sik Endre, Szalai Juli, Széman Zsuzsa, Szilvási Léna, Várnai Györgyi, Závada Pál és

talán mások is. A szociálpolitika egy-egy szeletén, kisebb kutatásokon, hazai és külföldi tapasztalatok gyűjtésén dolgoztak, és csináltuk sorra a *Szociálpolitika Értesítő* köteteit. Azt hiszem, igen jó, máig érvényes sorozat, de hogy van-e valahol nyoma, azt nem tudom. A koncepció – *Javaslat a szociálpolitika rövid és hosszú távú reformjára* – elkészült.

Ezt több fórum megtárgyalta és (elvileg) elfogadta. Meg is jelent, néhány résztanulmánnyal együtt, a Várnai Györgyivel közösen szerkesztett *Szociálpolitika ma és holnap* című könyvben. Politikai utóéletét – sok más koncepcióhoz hasonlóan, és ahogy erről már beszéltünk – elfújta a szél, bár nyomok fellelhetők. Optimista vélekedésünk szerint például a mi érveink is szerepet játszhattak abban, hogy a családi pótlékot még Csehák Judit minisztersége idején, 1990 tavaszán univerzálissá tették, vagyis elszakították a mind bizonytalanabbá váló munkaviszonytól. Az intézeti munkák egyik igazi hasznának azt látom, hogy világgossá vált az egyetemi képzés fontossága.

A politika a Szociológiai Intézetben érintett titeket?

Akár akartuk, akár nem, a politika mindenben benne volt. A „fiatalok” többsége SZETA-zott, meg Rajk könyvesboltba jártak, meg „beszélőztek”. Többen később, 1988-ban bekapcsolódtak a Szabad Kezdeményezések Hálózatába is. Időnként Kulcsár Kálmán behívatott, hogy tiltsam le ezeket a ténykedéseket, amelyeket az illetékes BM-es jelentett neki. Mondtam, hogy jó, majd letiltom. Aztán visszamentem, és mondtam nekik, hogy ne ennyire látványosan csinálják. Rólunk a jelek szerint a belügyesek jelentettek Kulcsárnak,

sose láttam őket. Az osztályon egyetlen párttag sem akadt, zseniális sziget maradtunk. Aztán mégis kiderült, hogy a hálózat minket is elérte. Egyik legkedvesebb munkatársamat, mint ő maga később elmondta ezt a szívszorító történetet, beszervezték besúgónak. Soha semmi lényegeset nem jelentett. Ez biztos igaz, hiszen sokkal több bajunk lett volna, ha 'jól' működik. Nagyon fiatalon meghalt, én ebben nem tudom nem látni az önvádat. (Sokféle módon öl egy társadalom.) Én magam, illetve Sanyival együtt mindketten, ahogyan ezt is már elmeséltem, igyekeztünk elkerülni az illegális tevékenységeket, ami persze teljesen sosem sikerült, de lényegében igen. Erre sem vagyok büszke, de nem is szégyellem – az indokokat már elmondtam.

A társadalompolitikai osztályon a legfontosabb belső vitáink már úgy '87 táján arról szóltak, hogy van-e a rendszer összeomlásához vezető válság, vagy nincs. A többség szerint volt. Azt hiszem, egyedül maradtam a véleményemmel, hogy a rendszer nem tud összeomlani, ezért nem beszélhetünk válságról. Nem mintha azt szerettem volna, hogy maradjon minden a régiben, hanem mert nem tudtam elképzelni, hogy ez összeomlik. Tévedtem, amit elég hamar beláttam. Legalább annyira, hogy a következő szervezkedést, ami 1988 tavaszán a TDDSZ [Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete] megalakulásához vezetett, már együtt csináltuk.

A kockázatok a korábbinál sokkal kisebbnek látszottak, a gyerekeink pedig felnőttek. Szereztünk stencilgépet Sorostól, és sok mindent sokszorosítottunk. A stencilgép az osztály közös szobájában virított, senki nem kérdezte meg, hogy mire használjuk. Ezt a munkát Öry Csaba vezette. (Ma a Fidesz színeiben EU-képviselő.)

Illegálisan sokszorosítottunk, de már nem féltünk. A TDDSZ szervezésekor, amiben szintén jelentős szerepet vállalt Öry Csaba, még konspirációs gyakorlatot is szereztünk. A TDDSZ alakuló gyűlését a Gólyavárba szervezték. Mentünk a Trefort-kerti Gólyavár felé, és egyszerre csak szembe jöttek a hírnökök, pihegve szóltak, hogy ott a rendőrség, és lezárta a Gólyavárat. Hirtelen átszervezéssel a Dohány utcába, a Metró klubba mentünk, és ott tartottuk meg a híres-nevezetes TDDSZ alakuló gyűlését. Lehet, hogy úgy éreztük, hogy ez nagy veszély, meg hősieken viselkedünk, de '56 felől nézve 1988 májusában ezek már viccek voltak. Látszott, hogy a rendszer gyorsan halad az összeomlás felé, az igazi kockázatok megszűntek. Közben azért az intézetben valószínűleg halmozódtak a feszültségek. Ezek végül ahhoz vezettek, hogy egy nagy osztálybeszélgetés során megkérdőjelezve éreztem a kompetenciámat. Így '89-ben eljöttem az intézetből. Abból a csapatból, ami pedig sokáig nagyon összetartott, csak Závada Palival maradt igazán meleg kapcsolatam.

*Hogyan gondolkozol '56 és
a rendszerváltás kapcsolatáról? Mennyiben
szerves előzménye az '56-os forradalom
a '89-es rendszerváltásnak?*

Számomra van szerves kapcsolat. Mindenekelőtt az, hogy mindkettőt megelőzte egy hosszabb-rövidebb reményteljes korszak, amikor azt hittük, jóra fordul a világ. Aztán, hogy mindkettőt intellektuálisan rendesen előkészítették, '89-ben persze sokkal komolyabban. Szinte mostanig éltünk belőle. A másik kapcsolat valószínűleg csak egy kisebbség számára létezett. Én '56-ot

sokkal együtt úgy éltem meg, hogy a szocializmus alapjait, a közös tulajdont meg kell hagyni, csak állami-ból valóban közösségivé kell tenni. Az világosan látszott

Göncz Árpád, Csákvári Mihály és Ferge Zsuzsa a Trefort-kertben (1992) Jutka Rona fotója

'88-ban, hogy már nem a szocializmusról lesz szó, de a többség legfőljebb piacgazdaságról, szociális piacgazdaságról beszélt, nem kapitalizmusról. Sokan híveivé váltak a kis magánvállalkozásoknak, szövetkezetnek, önkormányzati, intézményi (például egyetemi) tulajdonnak, a munkás önzagatásnak, a Tardos Márton ja-

vasolta „holdingoknak”. Még az SZDSZ első programjában, a Kék könyvben sincs benne követelményként a visszamagánosítás. A közvélemény túlnyomó többsége is ilyesmiben gondolkodott.

A TDDSZ előkészítése is ilyen viták között folyt. Ott ért e tekintetben egy megrázkódtatás. Az egyik gyűlésen Bognár Éva, Bognár Szabolcs [családjogász, szociálpolitikus, szociális munkás] felesége ült mellettem. Valaki a tulajdonról beszélt, és én döbbenetesen kérdeztem tőle, hogy de csak nem képzeli, hogy a tulajdont vissza fogjuk

adni. Dehogynem, mondta ő, magától értődően. Aztán lassan kiderült, hogy neki lett igaza, egy kontrollált, cizellált piacgazdaság helyett a vadmagánosítással egybekötött vadkapitalizmus lett az úr.

VI.

A szociálpolitikáról

(2008. március 10. és 2009. szeptember 10.)

Még a szociálpolitikai koncepció kidolgozása idején kialakult az a meggyőződésünk, hogy ezen van mit tanítani. Összeállt egy lelkes és kreatív csapat – nem biztos, hogy mindenkire emlékszem. Több kolléga dolgozott velünk, Losonczy Ági, Szalai Júlia, gyerekvédelmi kérdések ügyében Aczél Anna és Hazai Vera, a pszichológiában Goldschmidt Dénes, Ritoók Magdi, a szociális jogban segített Gönczöl Kati, Nagy Endre, és sokan mások. Gönczöl Kati a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár digitális archívumában így emlékszik kettőnk kapcsolatára a nyolcvanas évek első felében: „...folyamatosan arról volt szó, hogy hogyan lehetne a szociális szakmát valahogy újraéleszteni. Hittük, hogy kell a szociális szakma Magyarországon. Hát ennek akkor bizony sokan nem örültek, de szerencsére nem is tiltották. Zsuzsa körül szociológusok, közgazdászok, pszichiáterek, pszichológusok voltak, a jogászokat inkább én hoztam, Fazekas

Mariannt, Kerezi Klárát, Palánkai Krisztinát. Mi voltunk az ellenlábasok a kemény magban ebben a több évig tartó műhelymunkában, amely Zsuzsa lakásán folyt. Jelen voltak a szociológia, a pszichológia, a jog, a szociálpolitika, a szociálintropológia, a közgazdaság- és az orvostudomány, a pszichiátria képviselői. Ennyi szakmából kellett összegyűrni a szociálpolitikai szakmát. Lassan alakult ki az a curriculum, ami a szociológiai képzés ernyője alatt, kicsit az illegalitásban valósult meg.”

Mit érthetett Gönczöl Katalin illegalitáson?

1985-ben Huszár Tibor cinkosságával, illetve a kormányzattól Csehák Judit és Bánfalvi István hallgatólagos (vagy ki tudja, mennyire tevőleges) támogatásával elindult az első hároméves másoddiplomás szociálpolitikai levelező képzés, a kísérleti, vagy ahogy utóbb hívtuk, a nulladik évfolyam. A félig-meddig illegális indulást, azt, hogy szociológia álnéven kezdtünk, az magyarázza, hogy az akkori oktatási minisztérium illetékesei épp úgy képtelenek voltak felfogni a szociálpolitika és a szociális munka értelmét, mint az akkori tudományos, például szociológiai grémiumok. Oktatási minisztertől a Szociológiai Társaság elnökségi tagjaiig szinte mindenki úgy vélte, hogy szociálpolitikát teljesen fölösleges egyetemen tanítani. Nem értették, többnyire ma sem értik, hogy a GDP 20–30–35 százalékát jelentő „szociális kiadásokat” nem szabad esetlegesen szétszórni.

Szükség van valamilyen értelmes elképzelésre és ismeretekre célokról, eszközökről, hatékonyságról, várható és bekövetkező hatásokról. A döntésért felelősök – mind a szakmai, mind a politikai mezőben – többnyire nem óhajtották tudomásul venni, hogy e problémák

körül külföldön (sőt a háború előtti Magyarországon is) már kialakult valami tudományféle, rendszerezett szakmai ismeretekkel. Ezért összefüggő, hosszú távon is értelmezhető szociálpolitika helyett, Lakner Zoltán későbbi kifejezésével élve, szinte mindig „vészhelyzeti” szociálpolitika volt. Ez ad hoc megoldásokkal járt és jár. Tele van az életünk sűrű, kormányzati cikluson belüli vagy ciklusok közti, egymás hatásait kioltó fordulatokkal, össze nem illő, azaz „szinergiát” sosem produkáló programokkal. A szociális munkát még ennél is kevésbé vették komolyan. Sokan vallották, hogy szociális munkás képzésre végképp nincs szükség: „minek ahhoz egyetem, hogy az öregek alatt cseréljék a lepedőket?” E magas szinteken is vallott vélemény mutatta, hogy a döntési helyzetben lévők sem a szociális munka háború előtti magyarországi kezdeményeit, sem a 19. század vége óta rohamosan fejlődő külföldi szociális munkát nem ismerik. A szoros szakmai kivételt Szelényi Iván jelentette, aki ebben az időben épp itthon tartózkodott, és amiben tudott, segített.

A képzés el tudott indulni?

Az „illegalitás” azt is jelentette, hogy a szociálpolitika képzés először szociológia fedőnéven indult el. E miatt az indexekben is álneveken szerepeltek a tárgyak. Megint Gönczöl Katit idézve: „Emlékszem rá, hogy az én tantárgyam kezdetben településszociológiaként került be az indexbe. Mindenki tudta, hogy devianciaszociológiát tanítottam, de ilyen beírást akkor még nem lehetett forgalmazni.” Az első diplomákba utólag kellett egy betétlapot tenni, hogy a szociológiát végzett hallgató szakterülete a szociálpolitika. Remek tanárok adtak elő, sokan

a már említettek közül, és szinte mindenkit meghívtunk, akit még el tudtunk érni a háború előtti szakemberek közül, vagy akit érdekesnek tartottunk, például Szaniszló Józsefet, Magyary Zoltán egykori munkatársát. És nagyszerűek, érdeklődőek voltak a hallgatók is, számtalan képzettségük – akadt köztük jogász, bölcsész, szociálpedagógus – nagyon termékenyítően hatott. Többségük a pályán maradt, sokan tanárok lettek – ami nagyon is megfelelt a tulajdonképpeni célunknak, annak, hogy

A szociális képzést előkészítő tanulmányúton Edinburghban (1985). Ferge Zsuzsa, Nemes Judit, Illyés Sándor, Szöllősi Gábor, Adrian Sinfield, Kabai Imre, Török Judit, Stephen Maxwell, Gönczöl Katalin

képezzük a képzőket. A tanítás a Szentháromság téren folyt 1985-től, kezdetben csak nagyon kis hangsúllyal a szociális munkán: nem találtunk még igazi szakembert.

Igaz, a Bárczin, azaz a BG Gyógy-pedagógiai Főiskolán a hetvenes évektől folyt szociális szervező, majd szociálpedagógus képzés, de egyik sem tartalmazott

egy sor modern elemet, amelyek a szociális munka tartozékai. 1986 táján találkoztam Talyigás Katalinnal. Ő Bolíviában ismerkedett meg a felszabadítási teológiával és a mélyszegénység elleni küzdelemmel. Férjét megölték ott, ezért hazatért. Itthon az ELTE népművelés

szakán vezetett egy szociális kérdésekkel foglalkozó műhelyt. Miután megismerkedtünk, csatlakozott az új képzéshez, az eredeti népművelő diplomáját átfordította szociális munkára. Közben visszajött Ausztráliából Hegyesi Gábor is. Gáborral dolgoztunk együtt már a szociálpolitikai kutatások idején. Ő szoros kapcsolatban állt Gayer Anikóval, aki így kapcsolódott az intézet munkájába. Gábor ismertetett meg Hilscher Rezső munkásságával is. Aztán elment Ausztráliába doktorit írni a szociális munkáról, de '87-ben visszajött. Evidensnek tartottuk, hogy ők ketten lesznek a szociális munka le-téteményesei.

Aztán annyira enyhült a világ, hogy 1988-ban Csehák Judit kinevezett egyetemi tanárnak. Korábban nem alkalmazott az egyetem teljes állásban az egyetemen. Berend T. Iván, utólagos elmondása szerint, a hetvenes években háromszor próbálta a közgazdasági egyetem vezetésével elfogadtatni, hogy legyen tanár ott. Mindig elutasították. Külső docensként a Huszár Tibor vezette szociológia tanszéken (később Intézet) dolgoztam szinte a tanszék megalakulásától, a hetvenes évek elejétől. 1990-ben sikerült elindítani a szociálpolitikai szakot és tanszéket ugyancsak Huszár intézetén belül, ami akkor Szociológiai-Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ lett. A tanszéknek én lettem a vezetője. Talán most kellene bevallanom, hogy az egyetlen cím vagy rang, amire valaha is vágytam, az egyetemi tanárság volt.

Egy-egy szakalapításhoz a Róna Tas András által el-nökölt Akkreditációs Bizottság pecsétje kellett. Annak kellett elfogadnia a szakalapítási kérelmeket. Mondtam, hogy milyen rendkívül nehéz és kellemetlen volt ehhez megszerezni a szociológia szakmai támogatását. Vala-hogy a végén mégis sikerült. Ezek után meg lehetett in-

dítani hivatalosan is a szakot, ami '90-ben az ELTE-n elindult. A szociális munkás képzés egy évvel korábban, még egyetemi szakalapítás nélkül elindult Szekszárdon, a főiskolán, a nálunk végzett Szöllősi Gábor és Papp Győző vezetésével. Mi később indultunk. Már az is fegyverténynek számított, hogy az egyetemmel egyáltalán el lehetett fogadtatni a szociálpolitikát. A szociális munka elfogadása majdnem kizártnak látszott, mert az egyetem vezetése minden olyasmit határozottan elutasított, ami ilyen „alantas” dolgokkal foglalkozik.

Az alku úgy ért véget, hogy jó, jó, elindíthatjuk a szakot, de csak főiskolai szinten. Aztán ezt is elsöpörte az élet, mert megszűnt a főiskolai szint, és így végül mégis egyetemi képzés lett belőle.

A '85 utáni időben hanyódtunk mi össze-vissza. A Várban indultunk, a Szentháromság téren, ami mindenre alkalmatlan volt. Aztán csodálatos helyeket kaptunk. Először a Kun Béla, azaz Ludovika térre kerültünk. A szépséges épület 1836-ban épült, és a háború után teljesen lepusztult. Leginkább egy kőhódalynak mondanám. Az épületben össze-vissza szórta el minket, de fiatal volt a szak, eufóriában éltünk, és mindent viccesnek láttunk. Aztán jött egy nagy fordulat: '92 táján átkerültünk a Trefort-kertbe, ahol megkaptuk a földszint felét, meg még a pincében a klub- és tanhelyiséget. Itt igazi egyetemet lehetett csinálni, jó hangulatú, csodás hely alakult ki. Innen aztán 2-3 év múltán áttelepítettek minket a Pázmány Péter sétány modern sivatagába. Ez az épület laboratóriumnak jó lehet, de egyetemi hangulatú képzésre szerintem teljesen alkalmatlan. Ezért aztán minden kisebb szemináriumot, amilyenek a doktori szemináriumok is, a lakásomon tartottam.

A Trefort-kertbe kerülés után hogy működött a tanszék?

El lehetett kezdeni az igazi tanszéképítést. Meg kellett találni azokat, akik valamit tudnak szociálpolitikáról és főleg szociális munkáról, és hajlandók odajönni. Az előkészítésben részt vevő „nagyok” – Gönczöl Kati, Ritoók Magdi és mások – kurzusokat tartottak. A tanszék magját azok alkották, akik már az előkészítésben részt vettek, és az „illegális” kurzuson tanítottak. De hívtuk az első évfolyamok végzőseit, meg (ha alkalmasint csak óraadóként is) a legjobb szakembereket. Az állandó munkatársak közt volt hosszabb-rövidebb ideig – messze nem időrendi sorrendben – Darvas Ági és Léderer Pál, Adamik Mari és Ohly Éva (a legjobb tereptanár, akit sajnos már elvesztettünk), Orosz Éva, Juhász Gábor és Szűcs László, Nyilas Mihály, Sziklai István, Hegyesi Gábor, Talyigás Kati, Göncz Kinga, később Bányai Emő, Bass László, Rézműves Judit, Dukay Mariann (aki már szintén nincs köztünk), Bajnóczi Lenke. Azt gondolom, hogy jó társaság lett.

Nem sokkal a tanszék megalakulása után csatlakozott a tanszékhez Tausz Katalin, Katus. Ő éveken át a szociológiai tanszéken oktatott. Sosem foglalkozott szociálpolitikával, de egyre jobban vonzotta ez a dolog, és amikor a tanszék megalakult, felajánlotta, hogy átjön. Ebből Katus számára nem származott nagy előny, de nekem megváltást jelentett. Tudniillik attól kezdve nekem nem kellett semmilyen adminisztrációval, semmilyen bürokráciával, semmilyen pénzzel törődni. Csak a tanszékkal, tehát a dolgok tartalmával kellett foglalkoznom. Azzal, hogy mit tanítsunk, ki tanítson, hogy tanítsunk.

Közben a képzés körül más is történt. Az 1985-ben indulók és a további kezdő évfolyamok hallgatói – akik még

a nagyon fiatal és üde képzésben vettek részt – erős közösségigényt éreztek. Egy szigetet akartak, ahol „építhetjük magunkat”, illetve folytatást akartak, szerettek együtt lenni.

Megtaláltatok ezt a szigetet?

Nem tudom, kinek a segítségével, de megtaláltuk Várongot, egy pici falut Tolnában. Akkor még a szegénység jellemezte a falut. A tsz azonban, Táncsik József vezetésével, sokat segített. Ötletesen működött. Sok legenda maradt fenn utána, de egyik-másikról biztosan tudom, hogy igaz. Ő azok közé a kivételek közé tartozott, akik tudták, hogy ebben az országban emberek is élnek. Mondjuk, kiadták felső parancsban, hogy a termelészövetkezetben az állatoknak folyóvíz kell. Ő meg úgy gondolta, hogy az állatok mellett esetleg az embereknek is folyóvíz kéne, de erre nem adtak pénzt. Ezért a falu egyik végén megfúratta a kutat, miközben a falu másik végén állt az istálló. De így át kellett hozni a vizet a falu alatt. Ezzel egy kézmozdulattal be lehetett a házakat is kapcsolni, így lett folyóvíze Várongon mindenkinek. Elég sok ilyen stiklije akadt. Azzal, hogy kölcsönadta nekünk ingyen a már nem használt iskolát, nemcsak nekünk, hanem a falunak is segített. Mi ott lakhattunk, dolgozhattunk, még főzni is tudtunk. Igaz, a városi kényelem hiányzott, igaz, minden szomszéd disznót tartott, és illatuk belengte a tábortüzeinket, de a miénk volt. Nyáron összejöveteleket és gólyatáborokat szerveztünk, gyerekekkel foglalkoztunk. Néhány éven át manréza helynek használtuk, és elég sokat tanultunk. Akik eljöttek oda gólyatáborba, azok később könnyebben találták az egyetemet. A szociális munkán is sokat dolgoztunk, igyekeztünk külföldi inspirációkat és információkat szerezni. Szerencsénk

megjelent az életünkben két amerikai szociális munkás professzor, Margaret Yeakel és Richard Steinman. Ők is többször jöttek Várongra, és tényleg tanultunk tőlük, főleg szociális munka szemléletet. Később szociális munka órákat is tartott három külföldi munkatárs, előbb Ronald Woods, utóbb Yossi Korazim meg Katalin Katz. Várongon a tanárok között is nagy beszélgetések folytak arról, mit és hogyan kell tanítani.

A tanszéki munka hogy alakult?

Hogy milyen volt ez a tanszék? Egy darabig egy szavunk nem lehetett, mert meglehetősen megbecsültté váltunk. Brüsszel Kelet-Európa néhány tanszékének pénzt adott külföldi tanárok meghívására. Mi a kilencvenes évek közepén három évig Európa-tanszék lettünk. A Trefort-kerti életünket úgy kezdtük, hogy egy-egy szemeszterben vendégtanárként adott elő nálunk Abram de Swaan, Bill Jordan, Goran Therborn, Gáspár Pál (Németország). Aztán 1995-ben Orosz Éva kezdeményezésére megalakult a doktori iskola, és attól kezdve Adrian Sinfield, és más külföldiek a doktori iskolában kezdtek tanítani. Mindig igyekeztünk külföldi tanárt is hozni, noha még a doktoranduszoknak is gyenge volt az angoltudásuk. Tulajdonképpen nagyon sok kiváló embert képeztünk, akiket te is ismersz. Bárkit kiemelek, az számtalan más sért, de tényleg sokakra büszke vagyok. Mondjuk, Varjú Gabit, Pelle Jóskát, Vas Pétert, Szoboszlai Katit vagy... Nem mindenkire vagyok végtelenül büszke, de az országban szanaszét Nyíregyházán és Szolnokon, Kaposváron és Pécsen, Szombathelyen és Debrecenben sokan vannak, akik nálunk végeztek, és hogy úgy mondjam, vitték tovább ezt a dolgot, alapítottak szakot vagy tanítanak

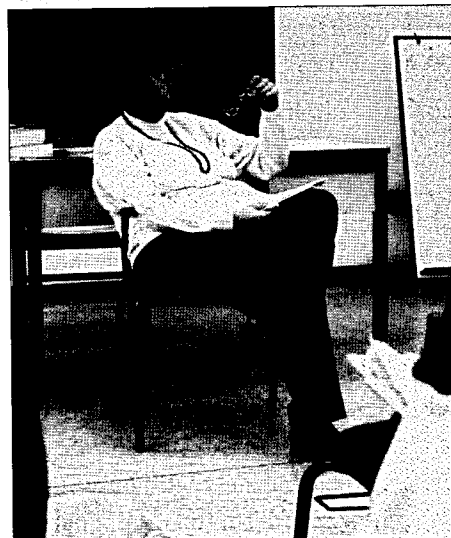
szociálpolitikát, vagy benne vannak a közigazgatásban. Tulajdonképpen azt mondhatom, hogy valamennyire sikerült a szociálpolitika gondolatát vagy létjogosultságát kicsit szélesebb körben elterjeszteni. Amire nagyon törekedtem, és ami ugyancsak az eredeti álmaim közt szerepelt, hogy a szociálpolitika bekerüljön értő módon a politikai közbeszédbe és a civil tudatba, és legyen önálló, jelentős szakmává. Kevés valósult meg ebből. Ha ma az országgyűlésben csinálnál egy kvízt, hogy mi a szociálpolitika, az ellenzéki és nem ellenzéki képviselők 95%-a mondaná azt, hogy a szegények segítése, a karitás, a nyomorultak ellátása, „szegénypolitika”.

Ami mégis megvalósult a sokféle szociálpolitikai álmomból és az első hallgatók akaratából, az a Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, illetve az *Esély*, ami több mint 25 éves. A főszerkesztő posztját először Lévai Kati töltötte be, aki a „nulladik” évfolyamon végzett, és később ezer fontos ügy résztvevője lett. Ő 1989-től 2003-ig vitte a hátán a lapot. Aztán jött Nyilas Mihály, azóta is csinálja. Nem tudom, figyeled-e az *Esélyt*, de színvonalas, referált lap lett és úgy néz ki, mintha lenne szociálpolitikai közbeszéd. Nagy szó, hogy az *Esély* még megvan, Nyilas Mihály minden számért keményen megküzd. A színvonalból semmit nem adott le.

Milyen volt tanszékvezetőnek lenni?

Egyedül nagyon rossz tanszékvezető lettem volna. Sokat jelentett számomra, hogy Tausz Katus átvette tőlem az összes adminisztratív kötelezettséget, és még érdekelt is. Engem kevés dolog tud hidegebben hagyni, mint egy ilyen hatalmi hierarchiával működő intézményrendszer működése. Belátom, hogy nincs igazam, ez egy szociológiai

gialag fontos terület. Hallatlanul izgalmas, hogyan „intéződnék” az ügyek, hogyan tapossák le egymást, hogy szorítják ki egymást. E nélkül semmit nem lehet elérni. Katus megtanulta a viszonyokat. Szerencsére. Természetes módon vette át a tanszék vezetését 1996-ban, amikor azt nekem a szabályok szerint 65 éves koromban abba kellett hagyni. Hamar dékánhelyettes is lett, illetve 2009 óta a Társadalomtudományi Kar dékánja. És a belső viszonyok értésére ma hihetetlenül nagy szükség van. Az egyetem átláthatatlanul bonyolult lett, ezerféle

Jutka Rona fotója

ügynevezett reform keresztútjében áll. Egyszerre van jelen a bolognai folyamatnak nevezett szerkezeti átalakítás, a magyar intézményi és egyéb reformok, és a folyamatos pénzgondok. Rettenetesen sok kötelezettség, hogy pénzt szerezzenek. És egyre kevesebb az idő az igazi tanításra. A személyes tutorság, a kis csoportos szeminarizálás szinte tilos, mert gazdaságilag nem hatékony. Tehát már réges-rég nem elsősorban a minőségről szól az egyetem, amiről szólnia kellene, hanem hogy valahogy túl lehessen élni.

*Az induláskor hogyan jelentkezett
a szociálpolitikai és a szociális munkás
szemlélet közötti ellentét, ami a későbbiekben
talán a két szak különválásához is vezetett?*

Ez nekem érdekes ügy, mert ez az egyik nagy szakmai kudarcom. Az egyik rögeszmém többek között a radikális szociális munka elméletéből, külföldön szerzett tapasztalatokból, például az angol jogi tanácsadó irodák működéséből táplálkozott. A rögeszme úgy szólt, hogy ebben az országban mindenekelőtt állampolgárt kell „építeni”. A szociális munkásnak a dolga az, hogy a nyomorultaknak és a szegényeknek úgy segítsen, hogy közben a jogaikra ráébreszti őket. Nem pszichológiai pátyolgató, hanem öntudatra, méltóságtudatra és jogokra ébresztő. Úgy is mondhatnám, hogy bizonyos értelemben szociológiaibb és politikaibb szociális munkát akartam, mint ami végül is kialakult. Egy kicsit olyat, mint amit Solt Oti képviselt, vagy amit Bill Jordan csinált, akit szintén meg tudtunk hívni vendégtanárnak. Vele már rég kapcsolatban álltam. Ő az egyik legintellektuálisabb és munkáját tekintve az egyik legjobb szociális munkás Angliában. Tökéletesen tisztában van a szociálpolitika összes elvével, ugyanakkor állandóan az utcát rója, a családokat látogatja, és az embereket próbálja építeni.

Én is ilyenfajta dolgot szerettem volna, de ennek hiányzott a hazai hagyománya, hiányzott iránta a fogadókészség, induláskor nem is találtunk elég szakembert. A szegények jogát és méltóságát a hatalom akkor sem tekintette fontosnak, aztán a helyzet csak romlott, egyre kevésbé lett fontos. A szociális munka az emancipáló funkció helyett sokkal inkább elment a medikális, egyéni „esetkezelő” irányba. Jelenleg is nagyjából itt tartunk, ha a bürokratikus kötöttségek mellett egyáltalán eddig sikerül eljutni, és amit én őszintén szólva nem mindig kedvelek. Vagyis a rögeszmém nem valósult meg.

*Milyen lett a képzés? Ez is hozzájárult
a rögeszméd kudarcához?*

Még nem beszéltünk a szociális munkás képzés indulásáról, pedig az a szociálpolitikától nagyon eltérően, mondhatni, különlegesen alakult. Amikor ez a képzés komolyan napirendre került, kormányzati javaslatra egy szakképzési bizottság jött létre. Az elnöki funkciót Bánfalvi István töltötte be, kiválóan. (Én a társelnök voltam.) Ő a Csehák Judit vezette Szociális és Egészségügyi Minisztériumban felelt a szociálpolitikáért mint államtitkár, és nagyon megtanulta a szakmát. Az ő szervezői és a minisztérium anyagi segítségével ötnapos konferenciára gyűlhetett össze közel száz szakember 1989-ben. Ez a konferencia dolgozta ki a szociális munkás képzés szakmai alapjait, az úgynevezett „Soproni normát”. Akkor már sok külföldi ismeret és valamennyi hazai tapasztalat is rendelkezésre állt. A résztvevők a szociális világ minden területéről érkeztek, elméleti, igazgatási, oktatási, gyakorlati szakemberek, sokféle háttérrel. Kisebb és nagyobb csoportokban kidolgozták és elfogadták a főiskolai általános szociális munkás képzés teljes tantervét. Ezt – számtalan hibája ellenére – elég sokáig lehetett használni, még a 20. évfordulóját is megünnepelték. 1990 óta azonban a társadalmi körülmények és oktatási feltételek egyaránt változtak, a képzés tartalma nyilván átalakult, az iskolák között is jelentős differenciálódás ment végbe. Ma biztos több és jobb szociális munka tananyag érhető el. Úgy sejttem azonban, hogy még mindig nem elég kidolgozottak a specializációk. Nem tudom, mennyire sikerült megoldani a gyakorlati képzést. Mindig alapvetőnek tartottam, hogy a szociális munkás képzésben a gyakorlat súlya óriási legyen. Ehhez jó terepek és tereptanárok kellenek. Ha sikerül olyan gyakorlóléhséget találni, amelyik jó szemléletű és foglalkozik a diákokkal, és utána megtörténik a gyakorlat feldolgozása, elég jó szociális munkások képezhetők főiskolán is, egyetemen

is, kicsit eltérő hangsúlyokkal. A nehézségek ebben óriásiak, soha nem tudtuk a pénzt előteremteni a megfelelő időtartamú gyakorlatokra, a tereptanárokra, vagy az elmaradhatatlan szupervízióra. Ennek ellenére minden képző intézményben megteremtették a sokszínű gyakorlati képzés iskolai, elméleti szakképzéssel összekapcsolódó feltételeit. De ehhez hozzá kell fűznöm, hogy 2014 óta a szaktárca nem akar tudomást venni a mai nagyon kiterjedt gyakorlati oktatásról.

Újdonságként állítja be a gyakorlati képzést, és ennek egy formáját erőlteti, a „duális képzés”-t. Ez a német ipari tanulóminta: egy erre felkészült nagyüzem az egész tanulóidőre szerződik a tanulóval, akit ő fizet. A minta a szociális munkában értelmetlen és tanításra alkalmatlan. A szociális munkás alapképzés általános és összetett, nem tanulható meg „röghöz kötve” egyetlen terepen. Más kapcsolatra van szükség az iskolával is, folytonosan fel kell dolgozni elméletileg, a kompetenciák általános szempontjából a gyakorlatban tapasztaltakat. Az anyagi feltételekről már nem is érdemes beszélni. Vagyis a szakképzésben dolgozók megint azt látják, hogy munkájuk feleslegessé válhat, minden elrontható.

Ha jól látom, időközben elbizonytalanodott a szociális munka és szociálpolitika közti viszony. A „Soproni normákban” a szociál- és társadalompolitika még nagy hangsúlyt kapott, talán túlságosan is nagyot. Az ELTE-n több maradt a szociális munkában a szociálpolitikából, és ezzel a jog- és méltóság-szemléletből, mint a főiskolákon. 2011-ben, a Debreceni Egyetem hasonló útra lépett. A legtöbb helyen azonban a „bolognai folyamat” során csak az alapképzés maradt meg, amelyből a szociálpolitika többé-kevésbé kihamvadt. E képzésekből kiváló terepmunkások jöhetnek ki. Úgy látom azonban, hogy akikre igazán lehet számítani a gyakorlat és igazgatás fejlesztésénél, az elméleti és gyakorlati képzéseknél, a jogszabályi-elméleti viták-

nál, azoknak többnyire „mesterszakot” is kell végezniük, amit csak egy-két egyetem nyújt. Ez a kettősség fontos és társadalmilag fel- és elismerendő. A Wesleyan „alapképzésben” végzett szociális munkások például különösen képesek arra, amire ma nagy szükség van: a magyar nyomor akkora, hogy nemcsak felállítani, de lehajolni is kell tudni. Ők tudnak lehajolni, ők tudnak sok mindent, amit más nem vállal. De az a szociális munkás típus nem igazán valósult meg, amit én elképzeltem, és szerettem volna, hogy egyszerre hajol le és emel fel, segítve a civil tudat erősítését. Sem itt, sem ott, sem az alapképzésben, sem a mesterképzésben. Persze, vannak egészen kiváló, minden szinten otthonosan mozgó szociális munkások. Csak nem ez az általános. Nagyon érdekelné a véleményed erről!

Nekem csalódás ez az egész, mert én nagyon elkötelezettenek tartottam magam, és sikereim is voltak ezen a pályán, de valahogy azt láttam mindig, hogy erre nincs igény. Arra van igény, aminek én nem tudtam megfelelni: az intézményekbe betagozódni oly módon, hogy azoknak az elvárásait, igényeit teljesítsük, és ez kicsit ellentétes volt az egész szociálpolitikával. A „nyugtatózás” csak a látszatot javítja. A „tűzoltás”, így is tanítottátok. Alapdilemma, kinek az oldalán is állunk? Szociális munkásként az intézményi oldalon kellett volna álljak, ami nekem nem ment.

Nem ment, mert az intézmény, amelyik fizetett, aminek az alkalmazottja voltál, nem tűrte el, hogy a másik oldalon állj. Gondolom, ez alapdilemma most is.

Mondjuk úgy, hogy egy országban, ahol nem sikerült a szolgalelkűséget kiirtani, ott szolgalelkű szociális munkások kellenek.

A másik nagy csalódás a karitás. Meggyőződésem, hogy a szociális munkát a '70-es években liberális körökből indították el, az egész szociálpolitika innen indult. Abban a pillanatban, mikor

a szociális munka megjelent és működőképessé válhatott, ráugrott a karitás, az egyház, jótékonykodva, felülről megmondva, ki mit érdemel. Ezzel a szemlélettel én nem tudok azonosulni.

*A te szakmai utad hogyan, milyen sikerrel
folytatódott a tanszékre kerülésed után?*

Nagyon röviden azt mondanám, hogy először a tanszékkal foglalkoztam, és annak ellenére, hogy Katus sok mindent megcsinált, olyan mennyiségű munka volt, hogy a kutatást félig-meddig befejeztem. Itt-ott sikerült valamit kutatni, írtam tanulmányokat, megtanultam az SPSS-t, a gépi adatfeldolgozást, amit sokat használok. Gyakran hívtak külföldre előadni, tanítani. Egyrészt még hiányzott az angolul, franciául tudó kelet-európai szociálpolitikus, a téma viszont érdekessé vált. Másrészt kezdték a munkáimat megismerni, ha tetszik, megbecsülni. A fél világot sikerült bejárnom, na jó, a kisebb felét. Új témaként az állam szerepével kezdtem foglalkozni, de nem jutottam vele nagyon messze. Közben két félévet Bécsben töltöttem az Institut für die Wissenschaften von Menschen meghívására. Ott tudtam volna dolgozni. De az első alkalomkor, 1993-ban, félidőben Sanyi betegsége miatt hazajöttem, és a halála után sokáig nem ment a munka. 1995-ben újra hívtak. Megkértek egy összehasonlító, öt rendszerváltó országot átfogó empirikus szociálpolitikai kutatás vezetésére, amit Sik Bandival együtt csináltunk. A bécsi intézmény ideális hely. A kutatás, adatgyűjtés egy évig tartott, a feldolgozás, megírás fél évig. A kötet kész, de sajnos, nem kellett senkinek, nem adták ki. Most fent van a honlapomon, azt hiszem, rendes munka.

A '90 előtti helyzethez képest kicsit jobban részt vettem a tudományos közéletben. Részt vettem néhány szakmai vitában a piac-állam, illetve gazdasági reform-ügyben. Szelényi Ivánnal a hatvanas évek végi lakótelepi kutatásai óta folyik egy kelleme-

sen baráti és befejezhetetlen vita a segélyezésről. Éppen, mert a nyilvánosságtól sokáig féltünk, ennek kevés írásos nyoma van, de azért (inkább 1990 után) itt-ott megjelent valami. Igazán aktívan a nyugdíj-magánosítás belső és nyilvános vitáiban vettem részt, akkor már a régi tanítványokkal együtt. Ütközött a véleményem Kornai Jánossal, volt egy csörténk Zentai Violetával arról, hogy vannak-e a rendszerváltásnak vesztesei. De sose kerültem a viták „fősodrába”. Ami időm maradt, azt inkább új utak keresésére fordítottam.

*Tehát 2001-ben hagytad ott az egyetemet,
de a doktor képzésben részt vettél utána is?*

Nem én hagytam ott. Az embernek 65 éves korában ott kell hagyni a tanszékvezetést, 70 éves korában pedig az egyetemet. Ez nálam '96-ban, illetőleg 2001-ben következett be. Igaz, meg lehetőszen pazarló megoldás, mert nagyon sok 70 éves kolléga remekül tudna tanítani. De ha a bírák nyugdíjkorhatárát 62 évre vitték le teljesen értelmetlenül és valószínűleg kárt okozva, és a 2013-as korrekciót követően is csak 65 évre emelték fel, akkor az egyetemi tanárok örülhetnek a 70 évnek. A nyugdíjazás után még egy-két évig tanítottam, meg vizsgáztattam, aztán azt is abbahagytam. 2008-ban kértek meg, hogy egy PhD-kurzust vezessek. Sajnos, a doktoranduszok helyzete 2008-ban sem javult a korábbihoz képest. Többségük teljes munkaidőben dolgozott, alig jutott idejük olvasásra, tanulásra. Sok örömet nem találtam ebben a tanításban sem, mert nem lehetett magas követelményeket támasztani. Azért egészen sose lehet az egyetemet otthagyni – hol formális szereplésekre, hol igazi beszélgetésekre megkérnek.

Hogy mégse unatkoztam, az annak köszönhető, hogy közben megcsináltuk ezt a szegénységkutató csoportot, aminek az ember 70 éves korában is lehet a vezetője, majd ebbe pottyant

bele a gyerekszegénység-kérdés, ami megint az életem tisztes kudarcainak az egyike.

Miért? Mi történt a programmal?

Igaz, egyfelől óriási siker, hogy sikerült eljutni odáig, hogy a politika elismerte a létjogosultságát, másfelől tökéletes kudarc, mert olyan mértékben nem vette komolyan, hogy az fájdal-

A Gyerekesély csoport heti megbeszélése.
Ferge Zsuzsától balra haladva: Németh László,
Darvas Ágnes, Farkas Zsombor, Szomor Éva,
Ferge Sándor gépe, Kecskés Éva, Beke Márton,
Gonda Gabi, Hadházy Ágnes

mas. A Gyermekszegénység elleni Nemzeti Programról beszélek, amit Gyurcsány Ferenc felkérésére dolgoztunk ki 2005–2006-ban. Az általunk készített programot a kormány 2006-ban elfogadta. Annak alapján, kevés változtatással, készült el a „Legyen jobb a gyermekeknek”

Országgyűlési Ha-

tározat, melyet a parlament 2007-ben két tartózkodással elfogadott.

A gyerekszegénység elleni programmal kapcsolatos munkákra jött létre egy kis egység, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia befogadott. Egy MEH–MTA közötti stratégiai kutatási keretből finanszírozták. Ez a GYEP [Gyerekszegénység Elleni Program] Iroda. Ismét remek kollégákkal dolgozhattam együtt. (Sok minden megtalálható a weben. Még 2015-ben is fent van az iroda régi honlapja, a <http://www.gyerekesely.hu/>

[index.php](http://www.gyerekesely.hu/index.php), illetve a régi tartalmak egy része megtalálható egy új honlapon: <http://www.gyere.net/>.)

Néhány részletet azért mondok, főleg a kollégákról. Az induláskor rengeteg segített Várnai Györgyi és, amennyire ideje engedte, Tausz Kati. Darvas Ágnes, a szociális szolgáltatások, különösen a gyerekszolgáltatások kiváló szakértője, végig vezető szerepet vitt a csoport munkájában. Szomor Éva a magyar Biztos Kezdet mozgalom kiemelkedő szakembere, mondhatnám vezetője. Kecskés Éva egyéni és közösségi szociális munkás, a Dzsumbuj Helpet vezette. Kende Ágnes, Végh Zoltán Ákos az iskolai esélyegyenlőségi törekvések, az integráció nagyszerű szakemberei, kutatói és aktivistái, a mentorokat is ők képezték. Berki Judit, aki Bányterenyénél él, a cigánysággal, tanodákkal foglalkozott, majd a szécsényi programot koordinálta. Ferge Sándor, a fiam, az IT (Információs Technikák) és az IT közösségi felhasználásának úttörője a digitális tudás terjesztésére törekedett, szövetkezetet szervezett részben erre a célra. Németh László sokoldalú közösségi szakemberként dolgozott. Kun Zsuzsa a kistérségi kiterjesztéseket szervezte meg néhány kitűnő munkatárssal.

Simon Mihály jogász, jogvédő a SZGYEP-et, vagyis a szécsényi GYEP-programot vezette, ugyancsak helybeli emberként. És volt gazdasági szakemberünk, Hadházy Ágnes, kistérségi kutatónk, Bass László, utóbbi a Szociopoli nagysikerű játék feltalálója. Tóth Mária a kommunikációt segítette, kapcsolatokat és konferenciákat szervezett odaadón és szerényen. A csapat legfiatalabb tagja, Farkas Zsombor, még nem fejezte be akkor a doktorit, de minden kutatásban és elemzésben egyenrangú félként számíthattunk rá. Ő az adatbányászat mestere lett, miközben fő, egyben doktori témaként a telepekkel, gyerekközösségekkel foglalkozott. Egy ideig velünk dolgozott Beke Márton ifjúságszakértő, sokat segített Csongor Anna. Helyben, a kistérségben, 30–50 emberrel dolgoztunk, gyerekházassal,

tanodásokkal, szociális munkásokkal, IT-mentorokkal. Az időszakos segítőket, támogatókat, önkénteseket felsorolni újabb nagy kör lenne. Mindenkitől elnézést kérek, akit kihagytam, de sokan dolgoztunk együtt, szerintem nagyon jól, legalábbis én jól éreztem magam abban a közegben.

Mi volt a Gyerekszegénység Elleni Programiroda dolga?

Az iroda három dolgot kapcsolt össze. Országos kutatások finanszírozását, amelyek a gyerekekkel kapcsolatos politikákat követték, értékelték. A helyi alkalmazást a szécsényi kistérségben, ami 2006-ban kezdődött, és modellkísérletnek, akciókutatásnak tekinthető. Végül ennek a helyi programnak a kiterjesztését európai pénzből, egy nagy TÁMOP-pályázat keretében.

Az országos követéshez a TÁRKI-tól tudtunk rendelni adatot a gyerekszegénység alakulásáról, és sikerült monitorozó kutatásokat csináltatnunk például az *Út a munkához* programról. A kormány létrehozott a gyerekszegénység elleni program mellé egy szakmai-civil Értékelő Bizottságot, amelynek minden évben egy jelentést kellett elkészítenie (Gyerekesély 2009, illetve Gyerekesély 2010). Ezeket a köteteket a GYEP Iroda szerkesztette, és ehhez használtuk a kutatási anyagainkat is. A bizottság engem választott elnökének. A tagok kérése ellenére, hogy folytassam a munkát, 2010 augusztusában átadtam lemondásomat a miniszternek. Megkönnyebbülten elfogadta. Örült, hogy nem neki kellett lépnie, mert úgyis ez történt volna.

A helyi alkalmazás a munkánk középpontja lett. Azt már 2006-ban láttuk, hogy ha nem próbáljuk meg a programot a gyakorlatban is alkalmazni, ha nem próbáljuk ki,

nem követjük kutatással, hogy működnek-e az elképzelések, nem tudjuk azokat se tesztelni, se fejleszteni. Így választottunk ki egy szegény kistérséget, a szécsényit, az alkalmazási kísérlet színteréül. Ebből lett a SZGYEP, a Szécsényi Gyerekesély Program.

A szécsényi kísérletnek az a fő kérdése, hogy abból az állapotból, amiben fölmérték a települést – mert gondolom, volt egy fölmérés, hogy hol állnak –, hova lehet eljutni?

Pontosan. Az induló állapotot felmértük, ahhoz igazítottuk a teendőket. Elmondani sem érdemes, hogy mi mindent próbáltunk ki, milyen abszurd akadályokat kellett legyőzni a pályáztatásoknál. Az első pályázat papírmunkái még évekkel a lezárás után is kísértének. Akkor azonban annak is örültünk volna, ha az első novég után egy újabb abszurd pályázatot nyerünk – noha hosszú folyamatokat hároméves pályázatokkal nem lehet kezelni. A helyi programok lényegét a gyerekeknek és gyerekes családoknak szóló szolgáltatások fejlesztése adta. A GYEP Iroda budapesti munkatársainak jó része a szécsényi programban dolgozott szakértőként, mentorként. Keresték – és meg is találták – a helyi partnereket, hogy majd át lehessen adni a stafétabotot, és sikerüljön a térségben fontossá tenni a gyerekügyet. Közösségi teret, gyerekházakat, tanodákat hoztunk létre, IT-képzést szerveztünk kicsiknek és nagyoknak, modern pedagógiai és szociális munka szemléletet terjesztettünk, szerveztünk fogorvosi szűrést, nyári táborot és nyári napközit, alkalmaztunk IT-mentorokat és iskolai koordinátorokat. Adódott jó néhány konfliktus, amelyeket jól-rosszul megoldottunk. Például folyamatosan szembesültünk azzal, hogy ha a cigánysoron dolgozunk, vagy valami a cigányok-

nak szól, azonnal feltámad a helyi ellenérzés, erősödik a cigányellenesség. Ezért amennyire lehetett, igyekeztünk tartani magunkat ahhoz a régen kidolgozott elvünkhöz, hogy egy „célzás” már megtörtént, amikor szegény településekre mentünk. Azon belül vagy minden gyerekes család férhessen hozzá a szolgáltatásokhoz, vagy legalább a szegényebbek és minden sokgyerekes. Utóbb kiderült, hogy az EU minden ilyen programnál az „explicit, de nem exkluzív” célzás módszerét javasolja, ami pontosan azt jelenti, amit mi csinálni igyekeztünk. A munka nyomán valamennyire már a kistérség belügyévé vált a program. Helyi szakemberek és civilek létrehozták a Gyerekbizottságot. A szakmák elkezdtek találkozni egymással. Valami elindult. A kutatói életem talán legnagyobb fordulatát ez jelentette: addig sosem voltam „csináló”. A terepen továbbra is a kollégáim dolgoztak, de legalább közelebbről láttam a mindennapi folyamatokat – ez különleges örömeimet adott.

És mi lett a kiterjesztéssel?

A szécsényi modellt a szakmában Európa-szerte ismerik és elismerik. Ez adta a hitelét a kiterjesztését segítő TÁMOP-program megnyerésének is. A kiterjesztés nem a program megvalósulását jelenti, hanem előkészítő, szervező munkákat – óriási erőfeszítésekkel.

Ezt a programrészt Kun Zsuzsa vezette, hihetetlen odaadással és fegyelmezett szervezéssel. Az előkészítés sok mindent jelent, mindenekelőtt az érdekelt helyi emberekkel a kapcsolat kiépítését és az ő felkészítésüket. A képzéseket vagy felkészítést is Zsuzsa csoportja végezte. Néhányszor azonban arra is sor került, hogy a „teljes” csapat – a budapesti és szécsényi iroda munkatársai, meg az új kistérségekből bekapcsolódók – találkozzon.

A gyerekszegénység elleni program mennyire volt politikai szerepvállalás részedről?

A politikában való aktív szerepvállalás, ahogyan már mondtam, mindig taszított, fel sem merült, hogy ilyesmit vállaljak. A politika által kreált, vagy nem jól kezelt bajokba való intenzív beleszólás, az aktív civilitás azonban a munkám része lett. Sokszor elmerengtem azon, hogy ezt szabad-e, vagy inkább a tudományra kellene helyette koncentrálnom. Végül is a kezdetektől, 1995-től 2008-ig töltöttem be a 3Sz [Szociális Szakmai Szövetség] elnöki tisztét; segítettem megalapítani a Magyar Szegénységellenes Hálózatot; egy ideig vállaltam az Autonomia kurtatóriumi elnökségét, és így tovább. Annak örülök, hogy ezek a szervezetek fennmaradtak, a Hálózatot fiatalok csinálják sok találékonyssággal, a 3Sz-t pedig, a civilség számára egyre nehezebb helyzetben, Krémer Balázs vezeti. Én végig hányódtam a csinálás, a civilség és a kutatási vágy között. Vigasz és igazolás lett volna, ha Szécsényből sikerül valamit megvalósítani.

De hogy az egyenes kérdésre egyenesen is válaszoljak: a gyerekszegénység elleni küzdelmet és az abban való részvételmet nem tekintem politikai szerepvállalásnak. Egyrészt egyszerű emberi felháborodás. Másrészt szakmai meggyőződés. Teljesen biztos vagyok benne, hogy a gyerekek sorsa a jövő Magyarországnak legfontosabb kérdése. Nemrég olvastam, hogy egy pedagógus, Mátrai Zsuzsa a mai oktatást úgy jellemzi, mint *kiruházást* a gyerekekből.

Pompás ironikus kifejezés arra, hogy az iskola már csak azon igyekszik, hogy teljesíthetné be minél jobban a gyerekek eleve elrendelt sorsát. Aki rossz helyre született, még rosszabbra kerülhet, de jobbra csak csoda folytán. Az „elitnek” meg nem kell aggódnia. Oktatási kiváltságait is egyre erősebb védelem veszi körül.

VII.

Ami 2009 után történt

Most az utolsó évekre szeretnék visszatekinteni, és persze a jelen idő megélését is jó lenne beleszőni ebbe a beszélgetésbe. Először a sajtóban már több megközelítésben tárgyalt Gyerekesély programról kérdeznék.

Már beszéltünk róla, hogy 2005-től, 2006-tól a gyerekszegénység elleni program állt a munkám középpontjában. Ennek minden eleme tiszta örömet adott egészen 2010-ig. Jó, a forrásokért állandóan küzdeni kellett, de valahogy mindig történt valami. Az iroda működését 2010-ig fedezte az eredeti MTA-MEH-szerződés. Szécsényt magánadományokkal és kis pályázatokkal kezdtük, az első gyerekház tetejéhez a cserepeket a Bramac adta. Aztán egy nagy norvég pályázat 2011 közepéig megoldást hozott, és persze tovább koldultunk. A kistérségi programok elindítása, a TÁMOP-program, ugyancsak 2011 közepéig finanszírozta önmagát. A program vezetését 2011 áprilisában, amikor 80 éves lettem, átadtam Darvas Ágnesnek, aki ezt fantasztikus energiával csinálja a szociális munka tan-szék vezetése mellett. Én maradtam tanácsadónak, de a prog-

ram persze közös gond maradt. Egy ilyen ügyből nem könnyű kilépni, pláne, ha a jövő bizonytalan, és ebben nekem nagy felelősségem van.

A magyargéci gyerekházban

2009-től kezdve folyamatosan igyekeztünk a kormányzatnál, réginnél és újnál, valamint az MTA vezetésénél a jövőt biztosítani. Ezeket a lépéseket a csoporttal megbeszéltük, mindenki éberén figyelt és a maga területén igyekezett megtenni, ami megtehető. Az MTA elnöke segítségével az iroda működését 2011 végéig még sikerült megoldani. 2011 augusztus végéig kialakultak a következő évekre vonatkozó

elképzelések is. Akkor úgy terveztünk, hogy kutatócsoporttá alakulunk, és az MTA-n belül másként helyezkedünk el. A feladataink a korábbiak maradtak volna.

Megvalósultak ezek az elképzelések?

2011. szeptember 15-én radikális fordulat történt. A főtitkárhelyettes, a nélkül, hogy Darvas Ágnessel vagy velem

egyetlen szót beszélt volna, egy értekezleten megegyezett a minisztériummal, hogy a TÁMOP-kiterjesztést a minisztérium intézménye, a WSA (Wekerle Sándor Alapkezelő) folytatja. Ők átveszik a mi csoportunk minden dolgozóját (ami persze nem így történt). Feltehetően nem tudta, vagy nem akarta tudni, hogy a GYEP nem csak a TÁMOP-ból áll. A csoport tagjainak többsége az országos program munkatársaként dolgozott az Értékelő Bizottságnak, illetve a Szécsényi akciókutatás szakértője volt, ami, ismétlem, az országos program kutatással dústott alkalmazási terepe. Velünk a megszüntetésünkről szóló döntést csak a következő nap tudatta Balogh Margit, az MTA Társadalomtudományi Központjának igazgatója, akihez addig a GYEP Iroda tartozott. Azt is közölte, nyilván központi utasításra, hogy a döntés következtében nem áll módjában a csoport munkafeltételeit tovább biztosítani, egy héten belül teljesen üresen adjuk át az irodát. Ha nem tesszük, jelentős bérleti díjat kell fizetnünk. Minthogy ennek a feltételnek nem tudtunk eleget tenni, a kollégák összepakoltak. A végtelen mennyiségű dokumentum rendes átadása-átvétele nem történt meg, azokat szeptember 30-án két markos fiatalember valahová elvitte. A GYEP Iroda ezzel ténylegesen is megszűnt. A döntés megismerése után már csak egy dühös levelet tudtam írni Pálinkás Józsefnek, az MTA elnökének:

„Tisztelt Elnök Úr, megdöbbenéssel vettem tudomásul, hogy minden korábbi elköteleződés ellenére az MTA átadta a gyerekszegénység elleni program kiterjesztését szolgáló TÁMOP-projekt szinte egészét a Wekerle Sándor Alapkezelőnek. Sem a döntést kimondó, 2011. szeptember 15-i értekezletről, sem annak előkészítő terveiről és folyamatairól engem, mint a program alapító vezetőjét és az MTA érintett tagját, illetve jelenlegi vezetőit vagy munkatársait az MTA nem tájékoztatta.

A szeptember 15-i döntéssel az MTA egésze alatt 2006 óta folyó gyermekszegénység elleni program megszűnt. Az MTA Gyerekszegénység Elleni Program Irodája tudományos és gyakorlati munkája ellehetetlenült, eddigi eredményei veszendőbe mennek. Noha az Iroda névleges működtetését egy ideig még szükségessé tehetik a TÁMOP-pályázati feltételek, magam és közvetlen munkatársaim az Irodát megszűntnek tekintjük, a továbbiakért felelősséget vállalni nem tudunk.

Tisztelt Elnök Úr, kollegáim nevében is jelzem, hogy az eljárást nem tartjuk összeegyeztethetőnek a kutatók emberi méltóságának tiszteletben tartásával, sem pedig a Magyar Tudományos Akadémia szellemével és hagyományaival.

Budapest, 2011-09-16,

Ferge Zsuzsa akadémikus

A levélre szeptember 30-án választ kaptam az MTA elnökétől.

„Sajnálattal értesültem arról – írja nekem az elnök –, hogy a rendelkezésére álló információk alapján megszűntnek tekinti a Gyerekszegénység Elleni Program Irodát.” Épp akkor, amikor egy nagy pályázati forrás nyílik meg. Ebben, „ismerve és nagyra becsülve Professzor Asszony megalapozó munkáját...”, az MTA konzorciumi tagként részt vesz. Még áthidaló kölcsönt is ad a Társadalomkutató Intézetnek, és hozzájárul négy fő felvételéhez, akik „az Ön által kezdeményezett program kiváló kutatói, ismerői”. És még vannak a levélben tiszteletkörök. A lényeg azonban az az állítás, hogy én tévedtem, amikor az Irodát megszűntnek tekintettem, holott minden megy tovább, kutatócsoport is lesz. Hogy azt tudta-e, hogy a TÁMOP-programban a konzorciumi munkákat már előkészítettük, hogy továbbá ez a program nem az országos stratégia egésze, hanem annak

csak kis töredéke (néhány tucat kistérségben valósít meg részprojekteket), vagyis hogy ezzel az országos stratégia gazdátlanná vált, erről fogalmam sincs. A Szécsényi alkalmazási kísérletről, ami szintén az országos program része (kellene, hogy legyen), nyilvánvalóan nem vett tudomást. És talán nem tudta, hogy a GYEP Iroda kiürítésére ultimátumot kaptunk, vagyis ha akartuk volna, se folytathattuk volna tovább a munkát. Vagyis a levél úgy tesz, mintha az új csoport tőlünk függetlenül jött volna létre, illetve azt a fikciót tartalmazza, hogy én tévedek, a program változatlanul megy tovább. Ez a hamis beállítás rögződött, és a minisztérium hivatalos verziójává is vált.

Tudod, kinyomoztad, hogy mindennek mi volt az oka?

Máig sem értjük, hogy valójában mi is történt, és miért? Nem nyomoztam semmit, mert ezekkel a döntnökökkel sem volt kedvem beszélni. Lehet, hogy az MTA illetékes intézetének elege lett, bizonyos értelemben joggal, a TÁMOP valóban nehézkes elszámolási ügyeiből vagy Szécsény sajátos problémáiból. Talán az új minisztérium számára váltunk terhessé és feleslegessé, miután az Értékelő Bizottság átalakult, és a mi munkánkat nem igényelte. A legegyszerűbb magyarázat a legvalószínűbb. Csak az történt velünk, ami az országban sokakkal: ami volt, az ne legyen. Csinálják mások, másutt, másképp, vagy senki ne csinálja sehogy.

A mi esetünkben mindkét variáció igaz. Van, amit mások másképp csinálnak, és van, amit senki sehol. A GYEP Iroda helyébe lépő MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Gyerekesély-kutató Csoport a korábbiak közül csak a TÁMOP-pal, a kistérségi gyerekesély prog-

ramokkal kapcsolatos kutatási feladatokat viszi tovább. Munkájuk korrekt, erről honlapjukon folyamatosan tájékozódni lehet. Még a korábban kidolgozott eszközök egy részét is használják. Csak a munka folyamatosan újító, akciókutató jellege alakult át rutinná. (Az akciókutatás dokumentumai valahol az elásott dobozokban vannak.) Amit sehogy nem csinál senki közfelelősséggel, az a szécsényi modellkísérlet folytatása. Ennek „beérését”, helybeli tényleges meghonosodását mi minimálisan tíz évre terveztük. Az iroda bezárásával megszűnt a szakértők-mentorok munkája, ezzel a pályázati lehetőségek is beszűkültek. Ezért a szécsényi program fokozatosan elhal. Berki Judit és néhány korábbi kolléga hősiesen tovább pályáznak, és amit lehet, máig működtetnek. Még megvan a program egyik folyománya, a szövetség, ami a fiam műve, de nagyon nehéz versenyben maradniuk az IT-fejlesztéseknél és más kis vállalkozásaiknál is. A legrosszabb a pusztulás. Iszonyatos dolog becsukni a gyerekházakat vagy tanodákat, elküldeni 40 embert. Csodák történnek – sok munkatárs felajánlotta például, hogy amíg nincs más, addig ingyen dolgoznak, hogy ne kelljen, mondjuk, a tanodát bezárni. De ez az áldozatvállalás csak véges lehetett. A folyamat szívszaggató a munkatársak miatt is, de a gyerekek és szülők miatt is, akik megint csak csalódtak a segítőkben. A tanulságokat megírtuk *Az ötödik év után. Egy félbeszakadt akciókutatás története 2006–2011* című könyvben.

*Mi lett a GYEP Iroda alapfeladatával,
az országos gyerekprogrammal?*

A mi csoportunk harmadik fő feladatát az országos program fejlesztése és kritikai értékelése adta. Ez a to-

vábbiakban a felismerhetetlenségig átalakult, amikor a gyerekesély programot beolvasztották egy nagy komplex nemzeti programba, az Értékelő Bizottság társadalmi kontroll funkcióját meg kiüresítették. Az önálló „Legyen jobb a gyermekeknek” program beépült a kormány Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégiájába. Ez egybegyűrt minden szegénységellenes ügyet, gyerekek, romák, települések hátrányainak leküzdését. A rend nagyobb lett, a gyerekszegénység elleni küzdelem fontossága meg kisebb.

Azt már mondtam, hogy 2010-ben lemondtam az Értékelő Bizottság elnöki posztjáról, de azt nem, hogy ez milyen szerencsének bizonyult. A bizottság összetételét rendeletileg megváltoztatták. Addig csak civil és szakmai szervezetek képviselői lehettek teljes jogú tagok. A kormányzat képviselői, akik munkáját a bizottság tagjai számon kérhették, hivatalból, azaz nem tagként vettek részt az üléseken. Most megfordult a helyzet, a civilek lettek a mellékszereplők. Az új bizottság munkáját nem ismerem, de az nyilvánvaló, hogy intézményes ellensúly jellege megszűnt. A gyerekszegénység alakulásáról nincs éves jelentés. A teljes NTFS-ről vannak nyomkövetési jelentések, de nem rendszeres a megjelenésük, tartalmuk pedig elég esetleges. A gyerekszegénység elleni program alakulásáról külön jelentés nem készül. Ennek következtében a programot sem tartja karban senki.

Ezt a hiányt elfogadhatatlannak tartjuk. Amikor a GYEP Iroda megszűnt, a tagok és rokonszenvezők kétségbeesésükben megalapították a Gyerekesély Közhasznú Egyesületet. Azóta ebben a keretben készül két évenként a Civil jelentés a gyerekesélyekről. (<http://www.gyereket.net/>) Forrást erre nehezen tudunk szerezni. Ezért kevesebb az önálló kutatás, mint szeretnénk. A szerzők pedig

szinte mind „önkéntesként” vállalják a részvételt, olyan szakemberek is, akik korábban nem ebben a programban dolgoztak.

Az egyetemi életben való részvételed hogyan folytatódott?

Mindig sokfélét csináltam, most van, ahol takaréklángra állítottam magam, van, amit abbahagytam. Tanítani szerettem, de nem bánom, hogy kiöregedtem a tanításból. Ez 2015-ben már különösen igaz. Én abban a szerencsés periódusban lehettem egyetemi ember, amikor az egyetemi autonómia a korábbiaknál nagyobb volt. Olyan természetesnek tartottuk, mint azt, hogy lélegzünk. A *minden korábbi* persze csak a háború utáni időkre igaz. Amennyire tudom, a klebelsbergi időkben teljesebb autonómiát biztosítottak. Erről se tudok eleget, de a beszélgetéseink miatt előkapartam a webről egy anyagot Kecskeméti Ármint 1930–1931-es magántanári habilitációjáról a szegedi egyetemen. (Miklós Péter kutatása és írása.) Az egyetemi tanárok aktívan részt vettek a folyamatban. Felbukkant némi antiszemita felhang, de a szakmaiságot tekintették perdöntőnek. Megvizsgálták, olvasták a jelölt műveit, tanterveket kellett benyújtania. A művek értékéről, a tantervek formájáról, tartalmáról egy jó évet átvitatkoztak. Több ülésen szavaztak, mindig kevés ellenzővel.

A kultuszminiszter szerepe annyiból állt, hogy az egyetemi felterjesztést aláírta. 1950 és '89 között, nyilvánosan vagy sem, de biztosan a pártközpont szava döntött. '90 után – legalábbis az én esetemből ennyit tudok – a minisztérium és az egyetem tárgyaltak, a kinevezést a minisztertől kaptam. Érdemi egyetemi procedúrákról akkortájt nem tudok. Azóta bevezették a habilitációs eljárást, de

egyelőre ebben is több a forma, mint a tartalom. Mostanság azonban nagyot nőtt a központi beavatkozások szerepe. Ahogy a kancellárok és konzisztóriumok felhatalmazásaiból kikövetkeztethető, minden visszajára fordult, az egyetemi autonómia megszűnt. Egyelőre karok, szakok szűnnek meg, és rendeződnek át központi utasításokra. Az átszervezésekben szétválaszthatatlanul keverednek ráció, hatalmi érdekek, zsigeri szenvedélyek, ellenszenv. Érdeemi viták azonban nincsenek. A kormány tagjai többnyire nem válaszolnak sem személyes, sem nyílt levelekre, sem beadványokra. A kormány kiírhatná valahová, amit egykoron lapok-folyóiratok közöltek a kolofonjukon: „Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza”, csak a „kéziratot” kellene levélre változtatni. Az egyetemi tanárság, díszdoktori cím fénye is kopik. Amikor egy sikeres sportoló kap (nyilvánvaló külső nyomásra és sok keserű belső egyetemi vita után) a híres, nagy múltú debreceni egyetemről díszdoktori címet, akkor el kell gondolkodni a tudományos teljesítmények politikai értékelésének hanyatlásán. Klebelsberg mindenben támogatta a sportot, még a mindennapos testnevelést is. De eszébe nem jutott volna, hogy összekeverje a sportteljesítményt a tudományos munkával. Nekem az ilyen ügyekben már nem kell részt vennem. Vagyis ebben az esetben igaz, hogy az öregedésnek vannak előnyei. A tanítást nagyon szórványosan folytatom. Itt-ott tartok egy-egy előadást, amikor erre kérnek, és erőt is érzek hozzá. Néha örömteli összhang van a hallgatóság és köztem. De nem is olyan régen fiatalok hívtak, akik kutatói, értelmiségi pályára készülnek. Csillogó szeműek, érdeklődőek. Mégis, amikor a moderátor kérésére a szegénység-egyenlőtlenségek ügyével kellett volna indítanunk a beszélgetést, látszott, hogy nem érdekli őket. Akkor tért vissza a figyelmük, amikor az őket sze-

mélyesen érdeklő ügyekről kezdtünk beszélgetni. Közben valahogy az egyenlőtlenségtéma is helyére került.

Mi a véleményed a szociális szakma alakulásáról?

2010 óta több képzett szociálpolitikus került minisztériumi vezető pozícióba. Mintha lennének javító szándékaik például a gyermekvédelemben. A fejlesztések középpontjában azonban eddig inkább a rendcsinálás állt, az ehhez szükséges bürokratizálással. Ennek fő eszköze az információtechnológia, az adatbázisok gyűjtése, fejlesztése, összekötése. Van teljes körű, naponta egy kormányzati központba érkező jelentés minden szociális szolgáltatást igénybevevőről, a közfoglalkoztatottakról, a szolgáltatókról, a segélyezettekről, meg mindenkiről, aki bármilyen pénzbeli vagy természetbeni ellátást kap. Minden személy TAJ-száma is mindegyik jelentésben benne van. Így most már megvannak azok az informatikai kapcsolatok, amelyek segítségével az eddiginél jobban megállapíthatók a jogosultságok és kiszűrhetők a párhuzamosságok. Igaz, ezekből az adatokból akár arról is képet lehetne kapni, hogy milyen és hogyan változik a szegények és családjuk helyzete. Egyelőre azonban, amennyire a weben követni tudom, eddig csak ellenőrzésre és szabálysértések feltárására használták az adatokat. Így sikerült például kideríteni 2 ezreléknyi párhuzamos igénybevételt a szolgáltatásoknál. Még azt is kiszámolták, hogy ez hány milliós veszteség. Harmadannyi, mint amennyibe az Alcsút–Felcsút közötti kisvasút kerül.

A szociális munka megbecsültsége egyelőre üres szólam. Valamennyi ágazat közül a szociális szférában dolgozók átlagkeresete a legalacsonyabb, még az egész-

ségügy szegényletes szintjét se éri el. És akkor se jobb a helyzet, ha csak a szellemi foglalkozásokat nézzük. Tudom, egy beszélgetésben nem illik adatokat mondani. De épp most néztem utána: a *legalacsonyabb* kifejezés egyáltalán nem túlzás.

2014-ben az alkalmazásban állók havi nettó keresete országosan 155 ezer Ft-ot ért el. A csúcsvilágban (bank-szektor) ez kicsit meghaladhatta a 300 ezret. Az utolsó előtti helyen lévő rossz ágazatokban is eléri az átlag a 100 ezret. Mélyen 100 ezer alatti, 70 ezer Ft-os átlag csak a szociális ellátásban van. És ez az ágazat szellemi dolgozóinál is épp csak 100 ezer Ft, messze minden más ágazat alatt.

2013 óta folynak a bérharcok, követelésekkel, tüntetésekkel, szakszervezeti aktivitással. A 2015. májusi tüntetésen ötezren vettek részt, az SZTDSZ [Szociális Területen Dolgozók Szakszervezete] szervezte, meg a 3Sz. A Konceptió készítői most már kormányzati pozícióból ígérnek jelentős javulást. A pótlékok és kiegészítések összege eddig alacsony maradt, és, mint az egészségügynél, nem épült be az alapbérbe. Újabban sokkal jelentősebb emeléseket ígérnek, legalább a dolgozók egy részének. Ezzel a minisztérium igyekszik a szakmát megosztani. Ugyanakkor az egész szféra helyzete inog.

Az önkormányzatok teljes felelősségét és a nekik való kiszolgáltatottságot 2012–2013-ban az intézmények átlamosítása váltotta fel. A következmények – ellátás és színvonal javulása vagy romlása – nem követhetők, nem tudok sem elő-, sem utótanulmányokról. Csak annyi biztos, hogy a mind több tartós nyomorban élő család és gyerek miatt, a munkába állás nehézségei miatt, az iskolai szegregáció (illetve annak lehetséges elkerülése) miatt egyre több nagyon jól képzett szociális munkás

kellene. Az összlétszám a statisztika szerint, mely a köz-munkások jó részét a szociális ágazatba sorolja, az egekbe szökött, de a jól képzettek nincsenek sehol. 2010-ben még azt ígérte a kormányzat, hogy lesz iskolai szociális munkás. Nincs.

Te is úgy látod, hogy minden bizonytalan, cseppfolyós?

Mást nem is nagyon látok. 2015-től az állam a „belső”-nek nevezett egyházak helyzetét látszik erősíteni. Egyes hírek szerint az állam ezeknek az egyházaknak adja át a szociális szolgáltatások teljes rendszerét. A kósza híreknek valami alapot ad, hogy erősödik az egyházi szociális szolgálatok kormányzati támogatása. A kormányzati honlap tájékoztatásai szerint az egyházakkal való folyamatos párbeszédet a szociális ügyekért és társadalmi felzárkózásért felelős államtitkár, illetve a szociálpolitikaért felelős helyettes államtitkár szervezik és fémjelzik. E kormányzati források jelentős javulásokra és átszervezésekre tesznek homályos utalásokat, most már az idősellátást is beleértve a rendszerbe. 2015 közepén egymás után nyernek egyházak (többnyire európai forrásokból) 200 milliós támogatásokat szakmai képzésekre és módszertani fejlesztésekre.

Úgy tűnik, hogy ezekből az összegekből például egyházi intézmények vezetői kapnak újfajta kiképzést. Vagyis félő, hogy az állam – a jóléti állam megszüntetéséről vallott dogmájához híven – eltolja magától a közfelelősséget a szociális szolgálatokért. Fogalmunk nincs, hogy ennek mi lehet a költségvetési, szakmai, képzési következménye. Lehet, hogy a szakmának az egyházakkal kellene tárgyalnia? De ezt nehezíti, hogy a kormányzat tudatosan gyengíti és járattja le a szakma civil szerveződéseit.

Tudom, hogy mindenütt forrong és átalakul a szociális munka, de sem alapfunkciói, sem szellemisége nem változott. Legalábbis ezt teszi egyértelművé minden nemzetközi dokumentum és fejlemény. Van egy új magyar szociálismunkás-folyóirat, a *Párbeszéd*. Ebben igyekeznek a magyar és nemzetközi folyamatokat nyomon követni és közüggé tenni. Ezt teszi néhány új civil szerveződés is, már ha meg tudnak maradni a nagy ellenszélben. A szociális munka önbecsülése és közbecsülete a tét. Régen azt álmodtam meg, hogy a szociális munka adjon támaszt ahhoz, hogy a kliens felemelje a fejét. De ehhez a szociális munkásnak is méltósága tudatában kell lennie. Ennek a feltételei romlanak.

Hogy látod a társadalompolitika esélyeit?

Nem látom reménytelinek. A nyolcvanas évek végétől uralkodó gazdasági liberalizmus meggyőződése az volt, hogy a felszabadított piac (és tulajdon) megold mindent, és legföljebb csak egy kis karitás kell hozzá. Akkor sem került valamilyen súllyal a politika napirendjére, hogy a gazdaság mellett még egy kicsit más is kell ahhoz, hogy egy társadalom társadalom legyen. És hát az SZDSZ, a MSZP talán olykor habozó, de mégis teljes együttműködésével egészen nyomasztó módon élesztette fel a neoliberais hiteket, az önfelelősséget, a kicsi állam bugyuta eszméjét. A népesség nem kis része (igaz, a Fidesz meggyőző propagandájának hatására is) szembefordult ezzel a gazdaságpolitikával, és támaszért a hagyományos magyar jobboldal felé fordult. Az egész barokk, klerikális, urambátyámos, feudális, hierarchikus, mutyizó, korrupt rendszer fokozatosan, a szélsőjobbal együtt kelt ki a háború előtti habokból, vagy vált mind láthatóbbá. Ebben szerepe volt természetesen a feldolgozatlan múlt-

nak, a 40 év puha diktatúrájának, Antaltól kezdve az egész politikai osztálynak, az újkapitalista önzésnek, szerepe volt sok mindenkinek, de olyan igazán pontosan nem tudjuk meghatározni a felelősségeket. Talán kiemelhető a politikai osztály eszelős felelőtlensége, az, hogy soha egy gondolatot nem szántak arra, hogy minek mi a következménye. Se amikor privatizáltak, se amikor bevezették a vizitdíjat, se amikor megvágták a költségvetést.

Mindez nem sokkal Antall után kezdődött, és kisebb-nagyobb hullámzásokkal kapott fokozatosan erőre.

És mi a folytatás most?

2010 óta még ez a helyzet is radikálisan megváltozott. A halvány esélyek, próbálkozások és remények is szétfoszottak. A miniszterelnök kimondta, hogy a jóléti államnak vége, a munka államában fogunk élni. Jaj, csak ne lenne az a felirat az auschwitzi kapun. (Nem illene erre emlékeztetni. De annak a feliratnak az volt a szövege: Arbeit macht frei – A munka szabaddá tesz.) Minden eddiginél keményebb a harc a szegények, a hajléktalanok ellen. A „szegények segítése” motívumot egyre inkább elhalványítja a szegénység, különösen egyes csoportok – munkanélküliek, cigányok, hajléktalanok – kriminalizálása. Minden retorika ellenére szépen megyünk vissza az időben egy barbárabb és jognélkülibb világba.

Sajnos, ha nemzetközi statisztikát nézel társadalmi összefüggésekről, mi a közel harminc európai ország közül szinte mindig az utolsók között vagyunk, legyen szó a nők helyzetéről a parlamentben, vagy a gyerekek jólétéről, a születéskor várható átlagos élettartamról, ennek az egyenlőtlenségeiről, iskolán belüli és iskolák közötti egyenlőtlenségről, a PISA-vizsgálat eredményeiről, kor-

rupciós indexekről, bizalomról, aktivitási arányról, és így tovább. És ha ez ilyen gyakran jellemző, akkor baj van. A kormányzat ezt az általános képet nem fogadja el. A rendelkezésre álló több tucat mutatóból kiragadja azt az egyet-kettőt, amelyek kedvezőbb helyzetet, vagy kedvező változást mutatnak, és csak ezekkel érvel. Az alapvető ellenérve, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségek nálunk kicsik, az európai átlag alatt vannak. Ez igaz, bár azért a kis egyenlőtlenségek is nagyok és nőnek, nem beszélve arról, hogy a jövedelmi adatok mindenütt megbízhatatlanok. Ezért kötelező európai gyakorlat, hogy a jövedelmi egyenlőtlenség mellett egy sor más reálmutatót mérnek arról, hogyan elégülnek ki a fontos szükségletek. A mélyszegénységet és kirekesztést jelző ilyen mutatók alapján nagyon rossz az ország, és különösen a gyerekek nemzetközi helyezése. A rossz helyzet egyik oka persze a foglalkoztatás alacsony szintje. A legfontosabb közügy – és a tőke legfontosabb dolga – értelmes munkahelyek teremtése lenne. A közmunka magyar válfaja álmegoldás. De nem az lett a központi kérdés, hogyan lehet a közmunkát „igazi” munkává tenni. Hanem az, hogy honnan lehet ehhez még pénzt szerezni, elvenni máshonnan, például a segélyekből, vagy növelni az állami bevételt abszurd új adókkal. De bármennyi pénzt szed be a kormány, a költségvetési hiány szinten tartásán kívül nincsenek közjóléti prioritásai. Hívei saját magánjólétére és a miniszterelnök hobbijaira iszonyatos összegeket dobál szét. A saját hatalma megszűnése utáni jövő nincs.

Szóval nincs társadalompolitika?

Hát amit én annak tartanék, olyan nincs. De azért a Fidesz mégis az egész társadalmat átfogja. Az államnak igen-

is van társadalompolitikája. Ez pedig az, hogy radikális szereplővé válik a társadalmi struktúra alakításában. A „szabadnak” nevezett vadpiac és a szabad magántulajdon 1990 után „maguktól” is dübörögtek. A piaci erők, igaz, állami jogi segédlettel, átalakították az államszocialista diktatúrától örökölt struktúrát. Több lett az egyenlőtlenség, nagyobb a kizsákmányolás. A mai kormánynak ez az új hierarchia tetszik. Csak itt is hű központosítási szándékaihoz. Most már azt is ő akarja megmondani, hogy személy szerint kik legyenek az új tőkés és földbirtokos osztály tagjai, hogy lehetőleg minél nagyobb részük legyen rokon, barát, politikai le- vagy elkötelezett. Hasonlók a középosztály összetételére irányuló átalakítási törekvések, ha nem is tudnak ennyire közvetlenül személyesek lenni. A központi állam képviselője, a KLIK dönti el, ki legyen egy falusi iskola igazgatója, vagy kit tegyenek a folytonosan újraválasztott kiváló gimnáziumi igazgató helyére.

Az új osztályok és rétegek, vagy társadalmi csoportok közötti egyenlőtlenségeket ugyancsak alakítja, a hagyományos jóléti állammal ellentétes politikával. Abban az az elv uralkodott, hogy az állam csökkentse, vagy ne növelje a piaci egyenlőtlenségeket. Ehhez nyújtott eszközöket a progresszív adó, az eredetileg viszonylag elfogadható nagyságú munkanélküli-ellátás, illetve a központosított újraelosztás; meg a munkajogok, kulturális jogok, szociális jogok erősítése. Mindezek úgynevezett automatikus stabilizátorok is, amelyek beépülnek egy normális piacgazdaságba, hogy a válság hatásait automatikusan tompítsák. Valamennyire nálunk is működtek. Most minden eszközt visszájára fordítottak. Az automatikus gazdasági stabilizátorokat vagy megszüntették, vagy meggyengítették. Ezzel a válság hatásai is súlyosbodtak, és a szegények nyomora is legalább akkora, ha nem nagyobb, mint amit a piac

egyedül hozna létre. A szociális jogok hiányánál például rosszabb, amikor vannak az elosztásról rögzített szabályok, de ezek eleve diszkriminálnak. Aki nem lép egyszerre bármiben, ami az államnak vagy az önkormányzatnak eszébe jut, mint feltétel, az nem kap rétest se ebédre, se estére. Meg a gyereke se. Kivéve, ha a gyerek óvodás, iskolás, mert ott egyelőre kap ingyen étkezést, jelentősebb feltételek nélkül. Vagyis néhány társadalmi-magatartási jellemző alapján nagy csoportok esetében azt is a hatalom mondja meg, hogy kit rekesszenek ki.

Mindezek a bajok nem 2010-ben kezdődtek. Azóta csak két dolog történt. A korábban nem szándékolt, sőt inkább szégyellt szerencsétlen mellékkövetkezményekből, mint a szegénység növekedése vagy az egészségügy alulfinanszírozása, most nyíltan vállalható célok lettek. Az ellenszerek pedig gyengültek. Köztudott, nem kell részleteznem, hogy a kormányzat végtelenül meggyengítette a demokrácia intézményeit, a társadalom önvédelmi eszközeit. Köztudott, hogy a Jobbik harapásait a Jobbik szőrével, irredenta, idegengyűlölő, Európa-ellenes céljainak és szövegeinek átvételével gyógyítja. Nem hittem volna, hogy nyolcvanöt éves koromra a társadalomban ismét uralkodó érzés lesz a félelem, általános a meghunyászkodás és szolgálalkúság, és szabad a náci beszéd.

Korábban többször is beszélgettünk a politikai szerepvállalásról. Remélem, nem vagyok túlságosan tolakodó, ha arra kérlek, mondj valamit az általam reményekkel fogadott DEKA-ról [Demokratikus Kerekasztal]!

Valóban beszéltem már arról, hogy az aktív politikai szerepvállalás taszított. Talán egy olyan esetre emlékszem,

amikor ettől a zsigeri ódzkodástól eltértem. Ez 2006-ban történt, amikor Gyurcsány kérésére a baloldal érdekében beszéltem a választási kampány során. Az ügy fontosnak látszott, talán akkor egy kis remény is mutatkozott egy épeszűbb baloldal létrejöttére. Nem bántam meg azt a vállalást, de nem tartozik szervesen hozzám, túl közvetlenül „politikai”. 2014 utolsó hónapjaiban az addig teljesen zsidó társadalom mintha elkezdett volna magához térni az internetadó elleni nagy tüntetés után. Ekkor keresett meg Lovas Zoltán hogy csatlakozzak hozzá, Iványi Gáborhoz és Horváth Andrásához. Egy, a változást segítő vagy kikényszerítő mozgalmat akartak elindítani. Én úgy mondtam igent, hogy az ifjonti lelkesedés mozgatott (hiszen még a 84 évet se értem el), és egyértelműen egy civil mozgalomban gondolkoztam. Egyetlen kérdést nem tettem föl arról, hogy konkrétan miről, milyen szerveződésről, szövetségesekről, erőforrásokról van szó. A négyünk által jegyzett nyitó dokumentumban, a *Felhívás a magyar társadalomhoz!*-ban csak olyasmiket javasoltam változtatni némi sikerrel, amik túl gyors és túl konkrét politikai vállalásnak tűntek. A zsigeri lelkesedésben nem álltam egyedül. Rengetegen lelkesedtek velem együtt, akiknek elegük lett az Orbán-uralomból. Az alakuló ülést január 16-án tartottuk. Aztán az első plenáris üléstől kezdve gyorsan kiderült, hogy a nagy közös lelkesedés mögött végtelen sok különböző elképzelés rejtőzik, és a felek épp úgy képtelenek egymással türelmesen tárgyalni, mint a mai magyar „nagypolitikában”. A viták olyasmikről folytak, hogy azonnal, március 15-én kell-e leváltani Orbánt, vagy előbb készülni, építkezni kell? Elfogadni partnernek mindenkit, aki rokonszenvez a DEKA Orbán-rendszer váltó céljával, vagy elhatárolódni mindazoktól, akik korábban aktív részesként vettek részt hiteltelen politikákban?

Legyen a DEKA civil mozgalom, vagy törekedjen arra, hogy a hiányzó új baloldali párt legyen? Szóba álljon-e a hatalmon lévőkkel, vagy ne? Megannyi kérdés, amelyek egy része értelmetlen, más részét nem lehet rövid úton, komoly felkészülés nélkül megválaszolni. A plenáris üléseken március 15-ig két dokumentumot sikerült szóban és írásban (e-mailek segítségével) részletesen megvitatni és nagy többséggel elfogadni. Az egyik a DEKA alapértékei, a másik a március 15-re készített kiáltvány arról, hogy mit kíván a DEKA a magyar polgároknak. Mind a kettőt vállalom, legszívesebben csatolnám. Csak éppen közben a ház összeomlott.

Ez mit jelent?

Mindennek megvannak a részletes dokumentumai, ezért csak zanzásítok. Először Lovassal különböztünk össze a vezetési stílustól a haladási sebességig mindenben. Ő kivált, aztán Iványi is csatlakozott hozzá, továbbra is felajánlva a Wesley infrastruktúráját. Én közben beláttam, hogy a lehetetlenre vállalkoztam, fiatal barátaim tanácsára is menekülő utat kerestem. Viszont miután Lovas és Iványi elhagyták a hajót, Horváth András pedig kételyeit csendes passzivitásba fordította, nem léphettem le én is. A két fenti dokumentum már ilyen helyzetben készült. Közben elkezdtünk egy nagy vitát a DEKA jövőjéről. Az egyik elgondolás egy szervezet megalapítására koncentrált, hogy legyen megtalálható cím és pénzgyűjtési lehetőség. Ennek előkészítésére kérte fel az egyik plenáris ülés dr. Magyar Györgyöt, nagy sürgetéssel. Az előkészített dokumentum bemutatására az ötödik plenárison, március 22-én került sor. Az olyan ügyetlenül antidemokratikusra sikerült, hogy felrobbantotta a jelenlévők egységét, a többség csalódottan távozott. Az „ügy”,

hogy mi is lenne a DEKA, közben átalakult egy mértékadó csoport fejében az általam is vágyott civil irányba, kis közösségek szervezése-segítése, az állampolgári öntudat erősítése felé. De ezt már nem lehetett a régi módon folytatni. A kérdést június végén egy utolsó plenáris összejövetel valamennyire tisztázta. Ott kezdtek kibontakozni a lehetséges folytatás körvonalai, amit fiatalabbak, a pedagógusok civil szerveződéseinek legjobbjai indítottak el. Hogy mi lesz a jövő, nem tudom.

Díszdoktorrá avatás az Edinburghi Egyetemen (1997)

De az biztos, hogy széles demokratikus bázis nélkül semmilyen baloldali megújulás nem képzelhető el. A személyes tanulságok maguktól adódnak. A köztanulságokon még érdemes rágódni.

Mit tartasz különösen fontosnak a DEKA tanulásaiból?

Számomra talán a legizgalmasabb a „civilség” és a „politika” határa. Ilyen határ egyfelől nincs, hiszen az a civilség, amit én is képviselek, a közügyekbe, azaz a politikába akar beleszólni. Másfelől meg van, hiszen a civil nem a hatalmat akarja, hanem annak kontrollja, ellensúlya akar lenni.

Nem akar részt venni a kormányzati hatalomért és annak megtartásáért folyó gyakran piszkos küzdelmekben, amiket nem is ért. Csapda ez a javából – hiszen hogyan vezet akkor út egy tisztességes, a civilek által is támogatható kormányhoz?

Minthogy erre a kérdésre válaszom nincs, több DEKA-t egyelőre nem alapítok. De, mint oly sok kudarcos próbálkozásomat, ezt se bántam meg, nem is szégyellem. Csak sajnálom, hogy nincs itt az idő ilyesmire.

És talán mégsem minden reménytelen. A migráns menekülők elleni iszonyatos kormányzati hajsza idején a civil társadalom egy része fellázadt a gonoszság és gyűlöletkeltés ellen. Szavakkal és végtelen sok tettel is. Ez most a menekülőknek életmentés, nekünk felemelő érzés.

Tudnál-e mérleget vonni pályafutásodról?

Hogy lehet mindebből mérleget vonni? Hadd ne minősítsem a kutatói vagy a tanári munkámat. Biztos, hogy több megbecsülést kaptam, mint amit valaha vártam volna. És nagyon sok szeretetet. Hálából is, meg büszkeségből is hadd meséljem el, hogy a 80. születésnapomra egy szép könyvvel leptek meg, *Köszönő köszöntő* címmel. Tausz Katus, Orosz Éva és Sziklai István közel száz embert kértek meg, hogy 1-2 oldalon írják meg, mit jelentettem nekik. A könyv bolti forgalomba nem került, a szerzők és kollégák kapták meg ajándékba a kinyomtatott, szépen be-kötött példányokat. Egykori kollégák, rengeteg tanítvány, még olyan is, akit már nem tanítottam, régi és új barátok emlékeznek, hogy mi minden voltam egykor, sikeres és sikertelen próbálkozásaimmal, tévedéseimmel és örökös útkeresésemmel. Ami a könyv minden darabjában benne van, az az emberi kapcsolatok sokrétősége, sokszínű tartalma, és főleg a szeretet. Ha belesüllyedek az önsajnálatba

vagy önbizalomhiányba, felütöm ezt a könyvet, és megnyugszom. Mégis érdemes volt.

A szakmai sorsom is jól alakult formailag. A gyerekprogramtól búcsúzó levelet akadémikusként írhattam alá, ami különleges értelmiségi kitüntetés. 1998-ban, a nélkül, hogy az előkészületekről bármit tudtam volna, a Magyar Tudományos Akadémia levelező taggá választott. 2004-ben lettem „rendes” tag. Igaz, kicsit későn érőnek számíthatok itthon.

A magyar akadémiai tagságnál jóval hamarabb, 1993-ban lettem az Európa Akadémia tagja, 1997-ben az Edinburghi Egyetem díszdoktora.

De egyrészt tényleg senki sem próféta a saját hazájában, másrészt meg én szerencsés vagyok, hiszen sokan lennének méltóak akadémiai tagságra, akiknek ez sosem jut osztályrészül.

Sok kül- és belföldi elismerést, szép kitüntetéseket kaptam a Széchenyi-díjtól a Nagy Imre-érdemrendig. Csak ne kéne mindig Arany János bökversére gondolnom a méltóságokról és rendjelekről. „Azt beszélük, rendjelt kaptam – / Nem vettem, mért arattam?” Nagyra értékelem a civil társadalom megbecsülését jelző Hazám-díjat, a szakmámtól kapott elismeréseket, mint a Polányi-díj vagy a Báthory Zoltán-emlékérem. Az utcán – nem is olyan ritkán – rám mosolyognak, sőt van, aki örül annak, amit előző nap mondtam a tévében, illetve aki még ezekre az alkalmakra emlékszik. Akiknek egyébként az ilyesmire fülük van, azoknak jólesik, hogy időnként elhangzik, a szegénység, nyomor, egyenlőtlenség létezik, és ez baj. Meggyőzni ilyesmiről senkit nem lehet, de ha egyébként erre valaki lelkiileg fel van készülve, mert látja az őt körülvevő világot, örül, ha megerősítést kap. Ez nem nagyon jelentős, de pozitív hatás.

A másik oldalon túl sok kudarcot nem éltem meg, a legtöbbről már beszéltünk. A konfliktusok és szakítások meg

hozzátartoznak az élethez. Én konfliktuskerülő vagyok, Arany-nyal szólva nem pöröltem, inkább félreálltam. Amikor néha vállaltam konfliktusokat és szakításokat, akkor azt szándékkal, vagy épp provokátorként tettem. Utólag végiggondolva, nem bántam, hogy kicsit ki is hívtam a sorsot, hogy elkerüljek a KSH-ból vagy a Szociológiai Intézetből.

A legnagyobb és legfájóbb kudarcom a gyerekszegénység el-
leni program sorsa. Különösen megsegényítő az a mód, ahogy az MTA, nyilvánvalóan kormányzati kérésre vagy nyomásra, a Gyerekprogram Irodával, velem és a kollégáimmal elbánt. Ennek a személyes vonatkozásán túl lehet lépni, szűnyogcsípés az igazi bajokhoz képest, bár nem igazán szívvidító befejezése egy hosszú pályának. Az országos program sorsa nagyobb baj.

Ez a kezdetektől kudarcc. Soha nem jutott rá elég pénz, sőt a szegény gyerekeknek és családoknak jutó összeg 2008 óta egyre kevesebb, 2011 óta sokkal kevesebb. A jogok egyre gyengébbek. És a fő probléma: korábban sem, 2015-ben pedig meg már végképp nem jelenik meg a gyerekesélyek javítása a kormányzati politikában, mint alapvető, talán a legfontosabb társadalmi cél.

Kísérlet a lezárásra

2015. augusztus 17. Monoszlón

*Miért változtattad meg az elhatározásodat
a beszélgetések nyilvánosságra hozatalával
kapcsolatban?*

Nagyon röviden: elsősorban miattad. Megérttem, hogy dolgoztál valamin hat évet, vagy még többet, rengeteget, és rossz, ha nem látszik a munka eredménye. Én meg egyszerűen azt mondogattam sokáig, várjál még vele, mit tudom én meddig, még élhetek öt évig, kettőig, vagy tizenötig. Ez nem igazán emberséges perspektíva. És végül is rájöttem, mindegy, aki akar, úgyis tud rólam mindent. A véleményem megváltoztatását segítette, hogy Agárdi Péter elolvasta, ehettőnek tartotta a munkát, és ő számomra hiteles irodalomértő, aki nem fogadna el nagyon rossz szöveget.

*Azért én jobban bele akarok ebbe a dologba
kíváncsiskodni. Köszönöm, hogy figyelembe vet-
ted, hogy én sokat dolgoztam az anyaggal, de
ha valaki ennyi mindent elmond magáról, annak*

van más oka is. Sokan foglalkoznak manapság az önéletrajzzal mint műfajjal, most jelent meg Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni Naplója, Heller Ágnes Az önéletrajzi emlékezés filozófiája címmel írt könyvet. Úgyhogy sokféle motivációja van annak, ha valaki őszintén megmutatja magát, visszatekintve a megélt évekre. 2005-ben, mikor elkezdtük a beszélgetéseinket, a Magyar Köztársaságnak még alkotmánya volt, '11-ben Magyarország nevéből kikerült a köztársaság titulus. Alkotmányos jogainkat a „2010. április 25-én megválasztott Országgyűlés képviselői, Isten és ember előtti felelősségünk tudatában, élve alkotmányozó hatalmunkkal, Magyarország első egységes Alaptörvényét a fentiek szerint alapítjuk meg.” Vajon ezek a retrográd változások bírtak-e olyan mozgósító erővel, amiben vállalod a nyilvánosságot?

Igen, biztos igazad van abban, hogy ma talán fontosabb megmutatni az európai szociálpolitikai gondolkodás fontosságát és szakmai hitelességét, mint bármikor korábban. Egyszerűen azért, mert ezt a mai politika szavakban ugyan vállalja, de gyakorlatában mindenestül megtagadja. Te ezért gondoltad, hogy nem szabad ezzel túl sokáig várni, és én ezt az érvet elfogadtam.

Arra már valószínűleg rájöttél ennyi év alatt, hogy én a szakmában, idézőjelben a „szakmámban” jónak érzem magam. Sok mindent megtanultam, továbbgondoltam, új irányokba vittem. A véleményemet magabiztosan tudom vállalni, tudok mellette érvelni. Az élet minden más területén amatőr vagyok. Ha egy témában a véleményem mögött nincs ezer mélyréteg, amelyek tartalmassá teszik azt, amit mondok, akkor nem hiszem, hogy ez a vélemény megérdemli a nyilvánosságot. Ha olykor olyasmire kérnek,

hogy tartsak előadást a modern magyar irodalomról vagy az ember és kutya viszonyáról (valóságos kéréseket idézek föl), ezeket a felkéréseket nem fogadom el, mert nem tartom elég tartalmasnak a magánvéleményemet. Az más, ha ilyesmiről többen beszélgetünk – ott egy vagyok az egyenlők között. De a szakmában, annak fontosságában vagyok olyan magabiztos, hogy igyekezzek erről másokat is „meggyőzni”. Talán ehhez segít a megélt tapasztalatok megosztása.

Azért gyakran tévedtünk a politika területére.

Ezt most hogyan látod?

Biztos van aktualitása vagy érvényessége, hogy olyan sokat beszéltünk politikáról, amihez nem igazán értek. De úgy gondolom, hogy polgár vagyok. A polgárnak meg muszáj, hogy köze legyen a közügyekhez akkor is, ha csak átlagosan informált. De amikor valami sajátosat tennem is kellett, mert muszáj volt politizálni a szakma létrehozásához vagy a DEKA szervezéséhez, akkor végestelen végig mérhetetlenül naiv maradtam. Mindaz amit ott képviseltem és tettem, legfeljebb naiv civilek számára tanulság, hogy én is ilyen vagyok.

Ami meg az önéletrajzot illeti, ahogy mondtad, tényleg rengeteg életrajz jelenik meg, sőt már a filozófus meg is magyarázza, hogy kinek miért van erre szüksége. (Heller Ágnes könyve, *Az önéletrajzi emlékezés filozófiája*, ilyesmiről is szól.) Ha egész őszinte akarok lenni, én ezt a szükségletet sosem éreztem. De nem tudtam nem válaszolni a te őszinte kérdéseidre, és végül is belejöttem, talán túlságosan is, a válaszolásba. Igaz, amit mi együtt elkövettünk, nem igazán önelemzés, és remélem, nem tűnik valamilyen kitérőmozgásnak vagy lenyomatának. Epizódok egy életből, ami össze-vissza kanyarog. Sok minden háttérbe szorul, lehet, hogy olykor túl nagy súlyt is kap, amiről azt gondolom, hogy értek

hozzá, vagyis a szakmám. Még amikor másról akarok is beszélni, akkor is folyton előbukkan a szakmai énem.

Persze, ez az életút is tartalmaz tanulságokat. Az egyik, amit többször érintettünk, de talán eddig egyértelműen nem mondtunk ki, nagyon a mához kapcsolódik. Az életem jelentős részében többé-kevésbé diktatúrában élünk, amit sosem választottam. Az 1990 és 2010 közötti húsz év egyelőre a kivételes időszak. És a tanuláshoz érdemes Sempruntól *A nagy utazást* idézni, aki az auxerre-i börtönben beszélget erről az őt őrző német katonával:

– Azt akarom mondani, hogy én nem akartam semmilyen háborút.

– Gondolja? – ismétellem.

– Meg vagyok győződve róla – mondja ünnepélyesen.

(...)

– Én egyáltalán nem vagyok meggyőződve róla.

– Miért nem?

– Mert itt van a puskájával. Maga akarta így.

– Hát hol lehetnék? – kérdezi tompa hangon.

– Agyonlőhették volna, ülhetne koncentrációs táborban, lehetne katonaszökevény.

– Nem olyan könnyű az.

(Réz Pál fordítása)

Vagyis (majdnem?) mindig van valami választási lehetőség, a falak, ha morzsányit is, ha kisebb-nagyobb kockázattal is, tágíthatók. Ez igaz szakmára is, politikára is, és talán a sorsválasztás egészére is. De a választási lehetőség sosem teljes.

Milyen választási lehetőségre gondolsz?

A sors épp elég sorsdöntő választást kínál. Mit tegyünk a „helyzettel”? Belülről elfogadni? Nyíltan fellázadni? Színel

elfogadni, és belülről elutasítani? Megalkudni, hallgatni és félni? Maradni, elmenni? Lemondani egy karrierről, mint most az egészségügyi államtitkár, Zombor Gábor tette? Kiállni, harcolni, ahogy a fekete, majd rózsaszín ruhás ápolónő, Sándor Mária teszi, folyamatos kockázatokat vállalva? Igaz, ezek a választási lehetőségek még szabadabbak, mint az előző rendszerben, de a megélhetés léte vagy nemléte is valóságos, sorsdöntő kockázat. És a fiatalok helyzete önmagában is kockázatos. A szakmák a Fidesznek nem fontosak, a jó szakemberek csak egészen kivételesen, akkor, amikor nekik van szükségük jó orvosra. A munkahelyeket saját, csókos szakembereikkel próbálják betölteni. Tehát hiába képezi magát egy fiatalember, ha csak valami külföldi cég nem veszi fel, alig talál állást. A kis cégeknek is nehéz. Ha nem helyezkednek jól politikailag, állami megrendelést nem kapnak, pályázatot nem nyernek, úgy adóztatják és úgy ellenőrzik őket, ahogy úri kedvük tartja. Tehát nem könnyű kisvállalkozásba fogni. Sok fiatal nem lát jövőt maga előtt, inkább elmegy innen. Ez sorsdöntő választás, ami az egész országot érinti.

Sokat beszélek fiatalokkal és nem egészen fiatalokkal, azokkal, akik még harcolnak, tehát azzal a fiatal társasággal, akik még nem mennek el. Ha ők is elmennek, akkor itt meghal minden, akkor senki sem lesz, hogy valamennyire jelezze, baj van. Remélik, hátha sikerül valahogy továbbvinni a meggyőződést, hogy ez így nem maradhat. Magyarán, egy hősielelkőtelezettség van bennük, hogy ide születünk, itt a helyünk, ha mi is elmegyünk, akkor még kilátástalanabb lesz a világ. Közben feláldozzák magukat, mert egzisztenciát nem igazán tudnak építeni. Ami még van nekik, éppen azért, mert kis közösségek, az a szabad gondolat. Meg tudják őrizni, mert egymással tudnak erről beszélni, még nem félnek attól, hogy ezért lecsukják őket. Ez egy régi dilemma: menni azért, mert

szabad és méltósággal élt élet itt már nem nagyon lehet, és maradni azért, mert ha én is elmegyek, még annyira sem lehet, mint előtte. Én mindenkit megérték, aki elmegy, és nagyon fájó szívvel megértem azokat a fiatalokat, akik között az unokáim is vannak: ők azt mondják, hogy nekik itt a helyük, ne üldözzék el őket innen, jusson nekik is hely az országban. Ugyanazt mondják, mint a fiam ama megzavart makói ebédkor.

Nem tudjuk elképzelni, tehát nem számítunk rá, hogy újra bekövetkezhet egy olyan helyzet, amikor már nem szabad választás kérdése a „menni” vagy „maradni”, de a zsigereinkben ez a félelem jelen van. Mik azok a jelenségek, amik a zsigeri félelmeinket előhívják?

Nagyon leegyszerűsítve: a Jobbik. Tudnillik, a Fidesz maga egy érdekes hangultpárt. Nincs ideológiája, nem utálja a menekülteket sem, a zsidókat sem, meg a cigányokat sem. A Fidesz manipulál mindenkit, mégpedig úgy, hogy az az ő hatalmi érdekeit szolgálja. Ha a gyűlölet szolgálja az ő hatalmi érdekeit, akkor meggyűlölteti a szegényeket, a zsidókat, a menekülteket. A Jobbik viszont igazán és szívből, mélységesen gyűlöli és elutasítja mindazt, ami más, legyen az homoszexuális, piréz (ezt a népet a Tárki munkatársai találták ki, ezzel igyekeztek felmérni, hogy hazánkban mennyire zsigeri az idegenellenesség), cigány, zsidó, vagy migráns. Tehát a Fidesz ebben az értelemben talán nem veszélyes, mert azt hiszem, csak játszik a hatalomért. Ezek a játékok azonban iszonyúak, pusztító társadalmi hatásúak, és erősítik a Jobbikot. A Jobbik pedig mélységesen meg van győződve arról, hogy minden elpusztítandó. Tehát én attól félek, hogy a Fidesz addig ügyeskedik, míg a Jobbiknak átjuttassa a hatalmat, vagy összefonódik vele, amíg a Jobbik úgy nem érzi, hogy most már szabad keze van.

Ez után a lehangoló téma után evezzünk más vizekre! Térjünk át a jelenlét örömeire, a munkádra és csaláodra.

A munka csodálatos, mert kaptam egy felkérést, az Osiris kiadó vezetőjétől, Gyurgyák Jánostól, hogy írjak egy könyvet az utolsó 25 év szociálpolitikájáról. Már íratott egy történelmet meg egy politikatörténetet, és még tervez néhány kötetet az utolsó 25 évről. Azt akarja, hogy ez egyszemélyes munka legyen, de én egyedül ehhez akkor is kevés lennék, ha 20 éves lennék vagy 50. Van viszont néhány nagyon tehetséges fiatal, akiket megkértem, hogy segítsenek, és a kérést elfogadták. Szeptember elején kezdjük velük ezt a munkát. Remélem, sikerül befejezni. Ezenkívül minden hónapban jön néhány meg- vagy kihívás. Van, aminek ellenállok, van, amit, úgy érzem, meg kell csinálnom.

Beszélnél erről részletesebben?

Most csak az utolsó másfél évről, 2014-től kezdve próbálok zavaros, nem teljes leltárat csinálni. A sorrend esetleges. A nemek úgy kezdődnek, hogy még mindig jön évente néhány külföldi meghívás, amelyeket mindig lemondok, meg sok vidékit is. Aztán jön, amit elfogadok. Gönczöl Kati 70 éves lett, kötetet csináltak a tiszteletére – annyi közös munka után persze, hogy elfogadtam a kérést, és megírtam egy tanulmányt arról, hogyan lesz a jóléti államból büntető állam, az előző munkámhoz meg Katihoz is kapcsolódva.

Handó Péter, az *Alvó konfliktusok mezején* írója és a szabad szellem egyik legszerényebb és legaktívabb „ügynöke” Nőgrádban közös beszélgetésre hívott Bíró Andrással, Berki Judittal, Szuhay Péterrel Salgótarjánba a romák helyzetéről az ő könyvéhez kapcsolódva. A beszélgetésnek helyet adó tér azóta (természetesen?) megszűnt, de Péter folytatja a helyi folyóirat, a *Tarjáni Városlakó Magazin* szerkesztését, melyben nemrég

az említett beszélgetést is megjelentette, sokfelé ír, sok mindent szervez, tartja a lelket másokban.

Aztán betört a magyar közéletbe a Lét-pénz vita. Mint-hogy magam indulása óta, közel harminc éve tagja vagyok a Társadalmi Alapjövedelem Európai, majd Globális Hálózatának, természetesen vállaltam Bánfalvi István kérésére, hogy a bemutató konferencián én is beszélek. Hasonló okokból, illetve azért, mert életem fő témája az egyenlőtlenség, vállaltam, hogy beszélek a *Piketty A tőke a 21. században* című könyvét bemutató konferencián, aztán megírom a recenziót az *50 könyv, amit minden baloldalinak ismernie kell* című kötetbe Tony Atkinson vadonatúj (2015 áprilisban megjelent) könyvéről, az *Egyenlőtlenségről*.

Atkinson alig 30–40 könyvet írt eddig ebben a témában, Pikettynek is vállalt mestere, és hosszú ideje ez az első könyv, amelyik kicsit optimistán és nagyon szakszerűen megírja, mégis, mit lehetne tenni, hogy ne essen szét a világ azért, mert egyre kevesebbeknek egyre több, egyre többeknek meg kevesebb jut. E két témáról aztán még sok pódiumbeszélgetésre vagy „szónoklatra” hívtak, és mentem az Asztali Beszélgetések Kulturális Alapítványba, a XXI. Század Társaságba, a Bálint Házba, egy nagy, a mélyszegénységről szóló TÁMOP-program záró konferenciájára, a Hilscher Egyesületbe (aminek az alapításában részt vettem), aztán később Hilscher sírjánál is mondtam emlékbeszédet, hisz őt tekintem a háború előtti magyar szociálpolitika legkiemelkedőbb tudósának és aktivistájának. Elmentem beszélni a 2014. évi Szárszói Konferenciára, kétszer ('14-ben és '15-ben is) hosszú beszélgetést vezettem a Kutató Diákok Mozgalmának nyári táborában. Beszéltem vagy épp előadtam a Pápai Liberális Klubban, Biatorbágyon egy kulturális egyesületben, a SzocExpo kiállításán, a Budaörsi Polgármesteri Hivatal Esély szociális társulás gyermek és ifjúságvédelmi napján, ahol Lakner Zoltánnal tartottunk előadást. A Heller Farkas Szakkollégium „szegénység-

konferenciáján” nyitóelőadásra hívtak – amit Heller Farkas és a fiatalok miatt is örömmel vállaltam, meg azért is, mert a magyar közgazdaság-tudomány Heller Farkas óta nem nagyon foglalkozott ilyen kérdésekkel. Kicsit csalódtam, de nem a gyerekekben. Ők is csillogó szeműek (ezt a jelzőt „Guszt”i, Augusztinovics Mari használta szeretett tanítványaira), érdeklődők voltak, de még kollégiumuk névadójáról, Heller Farkasról sem tudtak semmit,

mert soha senki nem beszélt róla tanáraik közül. (Heller Farkas sok más mellett Keynestől valószínűleg függetlenül volt izgalmasan Keynes-iánus az állam-piac viszonyt illetően.) Csak videón tudtam egy beszédet küldeni a Magyar Szegénységellenes Hálózat Szécsényben tartott konferenciájára. A Minimum kezdeményezés egy beszélgetés-előadás meghívását is elfogadtam. Horgas Péter fantasztikus

A Piketty-konferencián
(2015) Gergely Bea fotója

kezdeményezése a gyerekéhezés ellen remek, de sajnos szakmailag csorba, és erről próbáltam a résztvevőket meggyőzni. Göncz Árpád egykori „Kék szalonjának” beszélgetéseit Lengyel László szervezeti még olykor tovább. 2015 nyarán a nyáron a pannonhalmi apátságban találkoztak. Témaként a szegénységet határozták meg. Beér püspököknek és nekem kellett „felvezetnünk” a vitát. Részt vettek a legmagasabb egyházi méltóságok, a bíboros is. Érdekes beszélgetés alakult ki, semmiben nem vetítette előre a bíboros menekültekkel szembeni, félig elutasító álláspontját.

Olykor visszatértem a struktúrára. Földes György a rendszerváltás 25 évéről szervezett vitasorozatot, nem tehettem meg, hogy ne vállaljam a társadalmi változások értékelését Laki Lászlóval közösen. Lehettem volna jobb is, a struktúra alakulása még mindig érdekel, de nem vagyok egészen képen. Ide tartozó kis kitérő egy sajátos struktúravita. Chantal

Jaquet francia filozófus írt egy könyvet (*Les transclasses ou la non-reproduction*), amely megkérdőjelezi Bourdieu (és mások) társadalmi újratermelés téziseit. Saját élményeire, Bourdieu már említett önéletírására és sok más egyéni tapasztalatra támaszkodva filozófiai terminusokkal igazolja, hogy van nem átörökített helyzet. Különösen a felfelé mobilok lelki mechanizmusai, gyakran tragikus tapasztalatai, az indulás és érkezés, igazodás nehézségei foglalkoztatják. A Francia Intézet meghívta a szerzőt, és megkért egy vele való nyilvános beszélgetésre. Azt hiszem, mind a ketten sokat tanultunk a filozófiai és a szociológiai, az egyéni és a társadalomstatistikai nézőpont összevetéséből. Kicsit ide kapcsolódik egy, az iskolával kapcsolatos munka. Kerülő Judit, egykori tanítvány, ma tanár, meghívott, hogy 2015 májusában nyissam meg a „Körkép a hazai oktatáskutatásról. HuCER 2015” konferenciát. Elvállaltam. De néhány nappal az esemény előtt lemondtam, mert fizikailag nem éreztem elég erőt a Monoszló–Nyíregyháza utazáshoz. Judit azt kérte, hogy akkor írjak e helyett egy cikket a konferenciakötetbe. A fél nyaram ráment, de elkészültem, hamarosan megjelenik a tanulmány a *HERA Évkönyvek III*-ban „Lehet-e törvényekkel csökkenteni a gyerekek tanulási esélyeinek egyenlőtlenségeit?” címmel. A válasz az, hogy igen is, meg nem is.

Közben Róna Jutka, holland fényképész barátom kiállítását nyitottam meg, akiről talán eddig nem is beszéltem. Tíz éve ismertük meg egymást, izgalmas, érzékeny fotográfus. Ha jön, nálam lakik, sokat beszélgetünk, többek közt a holokausztról. Őt és testvérét kislánként egy holland parasztcsalád bújtatta. Ennek emlékére, meg sok itteni tapasztalata nyomán gyönyörű albumot fényképezett össze *Magyar cigányok – Túlélők vallanak* címmel, amihez az előszót is megírtam.

A felháborodási képességem még olykor írásban is talál utat – ezért írtam a *Kettős Mércében* a KSH ama döntésé-

ről, hogy megszüntetik a létminimum-számítást. A szociális minimum fogalmát mintha nem ismernék. Amit eddig létminimumnak hívtak, az ugyanis nem más, mint egy tisztességi minimum, ami alatt kisebb-nagyobb hiányok, enyhébb vagy mélyebb szegénység kezdődik. Megjétek, hogy már négymillióan vannak e küszöb alatt (ami tény). Ezért nem a mutató nevét változtatnák meg, hanem a számítását, amit valahol a mélyszegénység határára akarnak tenni. Ha nincs társadalmilag elfogadható szociális minimum küszöb, akkor alatta sincs senki. Az ötvenes évek logikája. És mindezek mellett sok apróság színezte az életemet. Bemutattam a TÁRKI 2014. évi monitorfelvételéről készült jelentést, a *Jól nézünk ki...(!)*-t. Írtam néhány újságcikket (persze, a Népszavába meg a Népszabadságba), részt vettem néhány rádiós beszélgetésen (persze, a Klubrádióban), meg a tévében (persze, az ATV-ben).

Egy előadáshoz kapcsolódik 2015 nekem legnagyobb csatlódást okozó szociálpolitikai eseménye. Balog Zoltán miniszteriuma a „Szegénység Magyarországon; esélyek, lehetőségek 2015” témakörben indított vitasorozatot. Az első, február 10-i konferenciát „Védelem, aktivitás, képessé tevés – Párbeszéd a szegénységgel szembeni küzdelemről” címmel rendezték. Ez nagy sajtóviSSzhangot kapott (például a HVG-ben) 2015 februárjában, a lényegét mondom csak.

A Párbeszédben mindkét oldal szerepelt. Az első félidőben szót kaptak társadalomkutatók, többek közt én, Tóth István György, Scharle Ágota, a KSH, ismertettünk tényeket és trendeket. Ekkor is, meg a második félidőben is a minisztérium előadói és közeli szakemberei, civiljei azt mondták el, ki-kij saját területéről, hogy Magyarország jó úton jár a szegénység csökkentésében, mindent megtesznek, és minden működik. Kérdéseket feltenni menet közben

nem lehetett, a vitára szánt egy óra pedig a meghirdetett zárás ideje után, kevés résztvevővel és szomorúan zajlott. Ezt illusztrálja egy kis rész Kálmán Attila beszámolójából. A kérdések „többször a közmunkaprogram visszasságait hánytorgatták fel, például valaki aziránt érdeklődött, hogy mit lehet tenni, ha a helyi fideszes csak olyanokat dolgoztat, akik rá szavaztak. Balog először komolyan azt javasolta, hogy forduljanak az Egyenlő Bánásmód Hatósághoz, majd humorából tartott rövid ízelítőt, és azt mondta, az lett volna a legegyszerűbb, ha a fideszesre szavaznak.” Már az esemény estéjén megjelent a Fidesz honlapján az értékelés. Címe: *Magyarország jó úton jár a szegénység csökkentésében. Reagálás az ellenzék szegénységről szóló nyilatkozataira.* Vagyis mi csak nyilatkoztunk, ami nem vehető komolyan. A második konferencia, amit júniusban *Kiút a szegénységből: lakhatás* címen rendeztek, ezt végleg bebizonyította. Itt már az első részbe tették a hivatalos beszédeket, a másodikba a többé-kevésé kritikus társadalomkutatókat. Ám a beszámolók szerint (mert erre már nem kívántam elmenni) e második részen a hivatalosság már nem vett részt, a kutatók gyámoltalanul és okafogottan beszéltek egymásnak. Mind-ebből azt a tanulságot szűrtem le, hogy a civilizált párbeszéd egyesekkel részletekről talán nem kizárt, de nyilvánosan, elfogadott félként tárgyalva, fontos kérdésekben már nem lehetséges.

Hát ez elég sodró felsorolás volt. Hogy bírtad, hogyan értékeled?

Biztosan túl sok mindent csináltam. Tudom, hogy mindez falra hányt borsó, de én a sorssal erre szerződtem. Lehet, hogy az én hibám, hogy egy nagyobb munka helyett ennyire szétfutok, mert arra már nem vagyok képes, és ez a felmentés. De most valóban

egy nagyobb munka áll előttem. Remélem, rendben elvégezzük a fiatalok segítségével, és nem kell majd kifogásokat keresni. Csak már most tudom, hogy mindennek most sem tudok majd ellenállni. Szelényi Iván elég szemtelenül hamarosan (2 év múlva) 80 éves lesz. Az őt köszöntő konferenciára nem tudtam elmenni, de a már készülő kötetből nem szeretnék kimaradni. A többit meglátjuk!

A családomról már sokat meséltem. Tudom, hogy leginkább csak tényeket mondtam. Annyi azért kiderülhetett az eddigiekből is, hogy összetartó, szolidáris család vagyunk. Együtt ünneplünk minden születésnapot, ami az én „hozományom”, és nagy közös karácsonyt tartunk, Sanyi miatt. Ezt korábban az Alma utcában ünnepeltük, két évtizede a fiamék vették át a szervezést. (A bejglit még én sütöm Kati unokám segítségével, de a töltött pulyka a menyem remeke.) Nehéz időszakokban mindenki segít annak, akit baj ért, vagy akinek nehezebb. Vagyunk egymásnak, számíthatunk egymásra. A tolerancia meg adott. Egyetlen zsidó vagyok az egész családban, de ez természetessé vált mindenki számára. Máté unokámról kereng egy történet. Az általános iskola első osztályában történt. Karácsonyra készültek, és közben szóba került Jézus, valamint az ő zsidó származása... Máté úgy emlékszik, hogy amikor valaki elkezdte mondani, hogy a zsidók „buták”, ő felállt, hogy az nem lehet, mert ő (Máté) is zsidó és okos. És azt hiszem, jellemző a hűség és a lojalitás is nálunk. Nem szoktunk váltani sem élettársat, sem elveket.

És közben folytatom magamban a beszélgetéseket. Egy-két megválaszolhatatlan kérdést felteszek, például a zsidóság és a zsidó identitás is ezek közé tartozik, amit azért érintettünk. De sokat gondolkodom arról a múltból is, amiről veled nem beszélgettünk, mert nincsenek rá szavaim. Jó és szükséges is megemlékezni a múltból, mindarról, ami szép volt, az érzelmekről és örömeinkről, veszteségekről és gyászokról, a rengeteg hibáról, amit elkövettem. És mielőtt ezekbe is beleásnánk magunkat, álljunk meg, és köszöntsük az olvasót.

Utószó

Én nem emlékezem és nem felejték.

Azt mondják, ez hogy lehet?

Ahogy e földön marad, mit elejtek, -

ha én nem, te megleled.

József Attila: *Azt mondják*

Kedves Olvasó!

Elnézést, hogy magam felé fordítom a figyelmet, mielőtt (miután) Önök lázasan belelapoznak a Ferge nevű közintézménnyel eltöltött beszélgetéseink írásos lenyomatába.

Elsős vagy másodikos gimnazista lehettem, éppen a táskámat pakoltam be másnapi óráimra, mikor anyám tévézés közben megjegyezte „ez egy nagyon okos nő, oda kell figyelni rá”. Kíváncsian, de kicsit sértődötten fordultam a tévé felé, anyám kritikus természetű asszony volt, az „okos” jelzőt addig csak velem kapcsolatban hallottam tőle.

Sugárzó tekintetű, kedves mosolyú, fiatal nő beszélt nyugodt, mély hangon statisztikáról, jövedelemviszonyokról.

Hosszú idő telt el, hivatást választottam, gyerekeim születtek. Családgondozói munkám révén a '80-as évek közepén kapcsolatba kerültem a társadalmi egyenlőtlenségekre érzékenyen reagáló, a szociálpolitika szükségességét hangsúlyozó, a szociális munkás szakma megteremtésén munkálkodó csoportokkal. Tudtam, tudtuk kire kell „odafigyelni”.

Felvételiztem az akkor induló szociálpolitikus képzésre. A felvételin a sugárzó tekintet, a kedves mosoly, a felvételiztető Ferge Zsuzsa a munkahelyi diszkrecionális jogokkal kapcsolatos véleményemre volt kíváncsi. 1988-ban a munkahelynek még beleegyező, támogató javaslatot kellett írni a továbbtanuláshoz. Nekem nem volt ilyen, mégis felvettek!

Remek tanárok, remek évfolyamtársak, parázs viták, és ami a legfontosabb: szabad gondolatok!

Zsuzsa óráin három dolgot lehetett csinálni. Hallgatni azt a hatalmas ismeretanyagot, amit egy téma kifejtése során sok szemszögből világított meg. Aztán gondolkodni és megosztani gondolatainkat Zsuzsával, egymással és lehetőleg a világgal. És kérdezni, kérdezni, kérdezni. Megtanultam a társadalmi viszonyok közötti eligazodás hármas jelszavát: „tulajdon, tudás, hatalom”, és a muníció ma is hat!

Az egyetem befejezése után néhányszor visszajártam vendéghallgatóként. Hiányzott a légkör, hiányzott Zsuzsa mosolya, kíváncsi voltam a még alakuló képzés fejlődésére. Egyik előadás után, amikor meséltem Zsuzsának, hogy Hidegkútra költöztem, láttam a sugárzó tekintet leheletnyi elborulását. Először beszélt Széphalomról, gyerekkorának helyszínéről. Nálam itt kezdődött a beszélgetés.

Sok év telt el. Közben kiléptem, vagy kiléptettek a szociális szakmából. 2001-től egy budai középiskolában

kezdttem el tanítani. A közeli lakótelep bevásárlóközpontjában egyszer csak megláttam Zsuzsát. A professzorasszony marhahúst vásárolt. A kedves mosoly most az eladóra sugárzott, a szakértelem a gondolatban már készülő húsleves minőségét szolgálta. Megvártam a pénztárnál. Találkozót beszélünk meg a lakásán, és ha nem is ilyen egyszerűen, ahogy most leírom, de elkezdünk a beszélgetéseinket.

Életem legjobb munkája volt. Mindenféle külső kényszer, elvárás, határidő nélkül beszélgettünk, csak mi voltunk (na meg Kobak kutya), az egymásra figyelő, egymást értő két generáció.

Tiszteletben tartottam Zsuzsa kérését, hogy a beszélgetéseket ne hozzuk nyilvánosságra, bár néha reménykedtem elhatározásának megváltoztatásában.

Reményem 2015-ben vált valóra, Zsuzsa engedélyt adott az anyag szakemberről való megismertetésére. A beszélgetések megjelentetésének engedélyezésében szerénytelen módon egy általam írt levélnek is jelentőséget tulajdonítok. A levelet Zsuzsa engedélyével itt közlöm.

Kedves Zsuzsa!

Úgy gondolom, a változtatáshoz szükséges tényezők a politika, az utca, és a hiteles értelmiség. A politikához politikusok (pártok) kellenek, az utcához a nép (civilék), a hiteles értelmiséghez azok a sokat látott és megélt bölcs emberek, akik a szabadság, a bátorság, az egyenlőség, a tisztesség értékeit saját életútjukon keresztül teszik láthatóvá.

Tavaly sok időt töltöttem a Szabadság téren. Mécs Imre beszédei, e torz rendszert elutasító felháborodása, személyiségének őszintesége, emberi tisztasága a reményt jelentette napról napra.

Javaslatom, vágyam, kérésem: mi lenne, ha újragondolnád az életút-beszélgetéseink megjelentetésének lehetőségét? Többet tanulnánk belőle „közös ügyeinkről”, mint bármilyen DEKA-n!

Sok puszi!

Weiler Katalin

Köszönöm, Zsuzsa, a velem töltött rengeteg időt, türelmedet, szeretetedet! Köszönöm, hogy volt erőd visszaneézni, emlékezni, és volt bátorságod megmutatni magadat, nemcsak a szakmai oldalad és nemcsak a családod számára! Beszélgetéseink kezdetekor a „kóved” hiányát emlegetted! Részemről óriási kóved, a többit az olvasókra bízom!

Anyám parancsa végrehajtva!

X 261595

A kiadó ajánlata

5Ckönyv
amit minden
BALOLDALINAK
ismernie kell

304 oldal

2990 Ft

A black and white portrait of Ferge Zsuzsa, an elderly woman with short, light-colored hair, wearing round glasses and a dark top. She is resting her chin on her hand and looking thoughtfully towards the camera. The background is a plain, light color.

Ferge
Zsuzsa

Nem
cserélek
elveket

Életút-beszélgetések
Készítette Weiler Katalin